T.C

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

MALİYE ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MALİYE NAZIRI MEHMET CAVİD BEY DÖNEMİ (1908-1926) İKTİSADÎ - MALÎ GÖRÜŞ VE UYGULAMALARI

Sema Ayla Cengiz
No:2501552021

Tez Danışmanı
Prof. Dr. NİHAT FALAY

İstanbul 2012

T.C. İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER
1982 ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS

TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN

Adı ve Soyadı : **SEMA AYLA CENGİZ** Numarası : **2501552021**

Anabilim/Bilim Dalı : **MALİYE** Tez Savunma Tarihi : **25.04.2012**

Danışman : **PROF.DR.NİHAT FALAY** Tez Savunma Saati : **13.30**

Tez Başlığı :**MALİYE NAZIRI MEHMET CAVİD BEY DÖNEMİ (1908-1926) İKTİSADİ-MALİ GÖRÜŞ VE UYGULAMALARI**

TEZ SAVUNMA SINAVI, Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği'nin **15. Maddesi** uyarınca yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin **KABULÜ'NE** OYBİRLİĞİ / ~~OYÇOKLUĞUYLA~~ karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1-PROF.DR.NİHAT FALAY		Kabul
2-PROF.DR.ŞAHİN AKKAYA		Kabul
3-PROF.DR.S.ATEŞ OKTAR		Kabul
4-PROF.DR.FİGEN ALTUĞ		KABUL
5-DOÇ.DR.PINAR AKKOYUNLU		Kabul

MALİYE NAZIRI MEHMET CAVİD BEY DÖNEMİ (1908-1926) İKTİSADÎ - MALÎ GÖRÜŞ VE UYGULAMALARI

Sema Ayla CENGİZ

ÖZ

Osmanlı İmparatorluğu'nda, 19. yüzyılın ortalarına kadar "iktisadî düşünce"den çok, toplumun düzen içinde yaşamasını sağlamayı amaçlayan geleneksel "iktisadî tedbirler" daha çok öne çıkmıştır. Bu tarihe kadar İmparatorlukta Batıdaki iktisadî gelişmeye paralel bir gelişme ortaya çıkamamış, devletin sıkı denetimi ve geleneksel ilişkiler ekonomik bölüşümü belirlemiştir. Balkan ve I. Dünya savaşlarının kaybedilmesini takip eden süreçte daha evvel Milli İktisat düşüncesiyle başlayan ülkenin ekonomik bağımsızlığını ön plana çıkaran görüşler ağırlık kazanmıştır. İzmir İktisat Kongresi ve Lozan Barış Konferansı, Türkiye Cumhuriyeti'nin iktisadî-malî politikalarının belirlenmesini etkileyen önemli unsurlar olmuştur. Mehmet Cavid Bey (1875-1926), II. Meşrutiyet sonrası devleti yöneten İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önemli bir üyesi olmuştur. Liberal ekonomi politikasını hem bilim adamı olarak hem de Maliye Nazırı olarak maliye politikasına uygulamıştır. Çağının iktisat bilimini ve istatistik tekniklerini eserleriyle aktarmıştır. Devletin başlıca görevlerini; savunma, güvenlik ve adalet hizmetlerini yerine getirmek, bayındırlık hizmetleri ve alt yapı yatırımları yapmak olarak saymış, ülkenin ulaştırma, iletişim, aydınlatma gibi büyük harcama gerektiren ihtiyaçlarının giderilmesi için yabancı sermayeye gereksinim olduğunu belirtmiştir. İtibar-ı Milli Bankasının kurucularındandır. I. Dünya Savaşı'nın yenilgiyle bitmesi ile Mondros Mütarekesi sonrası terk ettiği İstanbul'a, 1922'de Düyun-u Umumiye İdaresi'nin Dâinler Vekilliği Türk Üyesi olarak dönmüştür. Cumhuriyet Dönemi'nde kendisine, I. Lozan Konferansı dışında bir görev verilmemiş, Türk tezine karşı çıktığı için Konferans Heyeti'nden de çıkarılmıştır. 1926 yılında Mehmet Cavid Bey'in de içinde bulunduğu ittihatçı bir gruba, Mustafa Kemal Paşa'ya suikast düzenledikleri suçlaması yapılmış ve "İzmir Suikasti" yargılamaları sonunda aynı yıl içinde idam edilmiştir. Mehmet Cavid Bey'in görev yaptığı dönemde, yabancı sermaye gelişi özendirilmiş, iç ve dış borca başvurulmuş, kağıt para arzedilmiş ancak İmparatorluğun sürekli savaş ortamında bulunması nedeniyle yürütülen iktisadî ve malî politikalar başarılı olamamış, ekonomi çökmüş ve ülke parçalanmıştır. Buna karşın, kapitülasyonlar kaldırılmış, maliye idaresinin çağdaşlaşma süreci başlatılmıştır.

Anahtar Kelimeler : Osmanlı Devleti,Türkiye Cumhuriyeti Devleti, iktisadî düşünce, çağdaşlaşma, İttihat ve Terakki, Düyun-u Umumiye İdaresi, Maliye Nazırı Mehmet Cavid Bey, liberalizm, devletçilik, milli iktisat

THE ECONOMICAL AND FINANCIAL THOUGHTS AND APPLICATIONS OF MEHMET CAVID (1908-1926)

Sema Ayla CENGİZ

ABSTRACT

In the Ottoman Empire, until the beginning of the 19th century, economic measures and regulations are more important than economic doctrines, to establish and maintain the social order. Comparing to Western Europe, the economic progress was very slow in the Empire during the 18th century and resource distribution is realized fallowing the traditional economic relations under the rigid supervision of the state. Fallowing the period that Balkan War and WWI are lost, nationalist economic policies are accepted to provide and fortify the economic independence of the country. Izmir Economic Congress and Lausanne Peace Treaty are the two important guide books of the economic policies adopted by the new Republic. Mehmet Cavid (1875-1926) is an important member of the Committee of Union and Progress who rules the country after the Second Constitution era. Despite the nationalistic character of the Union and Progress Movement Mehmed Cavid was a liberal and adopted liberal politics during his period of Ministry of Finance. He cited economical concepts and statistics techniques of his era in his works. Mehmed Cavid believes that public functions are limited to national defense, domestic security, justice system and some infrastructural public works in transport, communication and energy sectors. He believes also that the Ottoman Empire needs foreign investments for his economic development. He is one of the founders of "İtibar-ı Milli" bank. After the defeat of WWI and signing of the Mudros Treaty, Mehmet Cavid left the country and returned back to İstanbul in 1922 as delegate of creditors of the Ottoman Public Dept Administration. During the early Republic period, he participated the 1st episode of Lausanne Treaty but dismissed from the delegation for his opinions found incompatible with the Turkish thesis. In 1926 Mehmed Cavid and some other Union and Progress leading personalities are accused with assassination attempt to Mustafa Kemal and executed by hanging. The Capitulations are abolished fort he first time during the mission of Mehmet Cavid. He started the modernization of public finances in Turkey.

Keywords: Ottoman Empire, Republic of Turkey, Modernization, Committee of Onion and Progress, Mehmet Cavid, Ottoman Public dept Administration, liberalism, etatism, national economy.

ÖNSÖZ

Çalışmanın amacı, 1875-1926 yılları arasında yaşamış ve Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminin önemli bir devlet adamı ve düşünürü olan Maliye Nazırı Mehmet Cavid Bey'in hayatı, iktisadî-malî görüşleri, uygulamaları ve bunların daha sonraki dönemlere olan etkilerinin irdelenmesidir. Tarihi öğrenme isteği ve geçmişi öğrenerek bugünü anlayabilme düşüncesi çalışmanın bir diğer amacı olmuştur. Çalışmada Mehmet Cavid Bey'in görüşlerinin yanı sıra, sürdürülen savaşların Mehmet Cavid Bey'in görüş ve uygulamalarına yansıması, dönemin malî kaynakları, hukuki düzenlemeler, malî idarede yapılan değişiklikler ve bunların Osmanlı ülkesindeki iktisadî-malî etkileri incelenmeye çalışılmıştır.

Mehmet Cavid Bey'in siyasi hayatı, Osmanlı İmparatorluğu'nun II. Meşrutiyet dönemi'nde başlayan ve Cumhuriyet'in kuruluş yıllarına kadar uzanan bir dönemi kapsar. Mehmet Cavid Bey bu dönemde, gerek bilgisi, gerekse ilişkileri ile siyasi, iktisadî ve malî alanda sık sık görüşlerine başvurulan biri olmuştur. Çalışma yapılırken Osmanlı'dan Cumhuriyet'e iktisadî düşüncenin gelişim süreci ele alınmış, Tanzimat öncesi, Tanzimat sonrası ve Cumhuriyet'in kuruluş dönemi iktisadî-malî olayları, genel tarihsel gelişme içinde, kronolojik bir sırada aktarılmış ve bu süreçle ilişkili olarak Mehmet Cavid Bey'in iktisadî -malî görüş ve uygulamalarının etkileri irdelenmiştir.

Bu çalışmanın dayandığı kaynaklar Türk iktisadî - malî tarihi hakkında yapılan araştırmalar yanında, Mehmet Cavid Bey'in kaleme aldığı kitap, günlük, makaleleri ve hakkında yapılan çalışmalardır. Bu kaynakların yanında, Başbakanlık Osmanlı ve Başbakanlık Cumhuriyet Arşivleri'nden de yararlanılmıştır. Çalışmanın hazırlanışında karşılaşılan en önemli güçlük ise konunun, tarih, iktisat, maliye ve siyaset bilimi dallarına yayılmış olmasının tez yazılırken sınırların belirlenmesini güçleştirmesidir.

Tez konusunun seçiminden başlayarak, hazırlanışı sürecinde, benden desteğini esirgemeyen, bilgisiyle yol gösteren ve çalışmama olumlu katkılar sağlayan çok değerli danışman hocam Prof. Dr. Nihat Falay'a teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

ÖZ----------i
ABSTRACT----------ii
ÖNSÖZ----------iii
İÇİNDEKİLER----------iv
KISALTMALAR----------viii
GİRİŞ----------1

BİRİNCİ BÖLÜM : OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E İKTİSADÎ DÜŞÜNCE

1.1Osmanlı İmparatorluğu'nda Temel İktisadî Düşünce ve Çağdaşlaşması-------3
1.1.1 Tanzimat'tan Önce Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadî Yaklaşımlar----3
1.1.1.1 Genel İktisadî Yaklaşım----------6
1.1.1.2 Toprak Rejimi ve Tarım----------10
1.1.1.3 Tarım Dışı Üretim----------11
1.1.2 Tanzimat Fermanı'nın İlanı ve Sonuçları (1839)----------11
1.1.2.1 Baltalimanı Ticaret Antlaşması----------12
1.1.2.2 Tanzimat Fermanı----------12
1.1.2.3 Mevvadd-ı Esasiye İlkeleri----------13
1.1.2.4 Islahat Fermanı----------14
1.1.3 "Serbesti-i Ticaret" Liberal İktisadî Düşünce Akımı ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Gelişimi----------16
1.1.3.1 "Yeni Osmanlılar" Hareketi ----------16
1.1.3.1.1 İbrahim Şinasi----------19
1.1.3.1.2 Namık Kemal ----------20
1.1.3.2 Jön Türkler, II. Meşrutiyet'in İlanı ve Osmanlı İktisadî Düşüncesi ----------22
1.1.3.2.1 Sakızlı Ohannes Paşa----------24
1.1.3.2.2 Prens Sabahattin----------25
1.1.3.2.3 Mehmet Cavid Bey----------27
1.1.4 "Usul-ü Himaye" Korumacı Akımının Ortaya Çıkışı ve Dayandığı Prensipler (1914-1918)----------28

1.1.4.1 Ahmet Mithat Efendi----------29
1.1.4.2 Akyiğitoğlu Musa Bey----------31
1.1.4.3 Parvus Efendi(Alexandre Helpland) ----------32
1.1.4.4 Ziya Gökalp ----------33
1.1.4.5 Munis Tekin Alp (Moise Kohen)----------34

1.2 Osmanlı İmparatorluğu'ndanTürkiye Cumhuriyeti Yönetimine Geçişte İktisadî Görüşler (1919-1923) ----------35
1.2.1 Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya Savaşı'nda Yenilgisinin İktisadi Sonuçları ----------35
1.2.2 Dönemi Etkileyen Tarihi Unsurlar----------37
1.2.2.1 İzmir İktisat Kongresi ve Saptanan İktisadî - Malî ilkeler--38
1.2.2.2 Lozan Barış Konferansı ve İktisadî - Malî Etkileri ----------42

1.3 Cumhuriyet Dönemi Başında İktisadî Düşünce ---------- 45
1.3.1 Kuruluş Yılları (1923-1929) ----------45
1.3.2 Korumacılık- Devletçilik Dönemine Hazırlık Yılları (1929-1932)------48
1.3.2.1 1929 Büyük Dünya Krizi----------48
1.3.2.2 Serbest Fırka'nın Kurulması----------49
1.3.2.3 Kadro Dergisi'nde Ortaya Koyulan Görüşler----------50
1.3.2.3.1 Şevket Süreyya Aydemir----------52
1.3.2.3.2 Vedat Nedim Tör----------54
1.3.2.3.3 İsmail Hüsrev Tökin----------55
1.3.2.3.4 Burhan Asaf Belge----------57
1.3.3 Devletçilik Dönemi (1932-1938)----------58
1.3.3.1 Hamdi Başar----------63
1.3.3.2 Mustafa Şeref Özkan----------64
1.3.3.3 Celal Bayar----------66

İKİNCİ BÖLÜM: CAVİD BEY'İN HAYATI, İLİŞKİLERİ, ESERLERİ VE İKTİSADÎ - MALÎ GÖRÜŞLERİ

2.1 Cavid Bey'in Hayatı ----------70

2.2 Mehmet Cavid Bey'in İlişkileri----------73
2.2 1 İttihat ve Terakki Cemiyeti ile İlişkileri----------73
2.2.2 Cumhuriyet Dönemi Kadrosu ile İlişkileri----------75

2.2.3 İstanbul Ticaret Odası ile İlişkileri----------76
2.2.4 Mehmet Cavid Bey ve Hüseyin Cahit Yalçın----------78

2.3 Cavid Bey'in Eserleri----------79

2.4 Mehmet Cavid Bey'in İktisadî Görüşleri----------80
2.4.1 Liberalizm "Serbesti-i mübadele", Korumacılık "Himaye Usulü" ve Sosyalizm Hakkında----------81
2.4.1.1 Liberalizm "Serbest-i Mübadele" Hakkında----------81
2.4.1.1.1 Müteşebbislik Hakkında----------83
2.4.1.1.2 Emek ve Verimlilik Hakkında----------84
2.4.1.2 Korumacılık "Himaye Usulü" Hakkında----------85
2.4.1.3 Sosyalizm Hakkında---------- --87
2.4.1.4Devlet – Özel Sektör Hakkında----------88
2.4.2 İktisadi Kalkınmada Etkisi Olan Sektörler Hakkında----------89
2.4.2.1 Tarım ve Sanayi Hakkında----------89
2.4.2.2 Ticaret ve Dış Ticaret Hakkında----------92
2.4.2.3 Ulaştırma Hakkında----------94
2.4.2.4 Sermaye ve Yabancı Sermaye Hakkında----------95
2.4.3 Kredi, Bankalar ve Borsa Hakkında----------97
2.4.3.1 Kredi Hakkında----------97
2.4.3.2 Bankalar Hakkında----------97
2.4.3.3 Borsa Hakkında----------100

2.5 Mehmet Cavid Bey'in Malî Görüşleri ----------101
2.5.1 Bütçe Hakkında ----------102
2.5.2 Vergiler Hakkında----------103
2.5.3 Borçlanma Hakkında----------107
2.5.4 Dış Borçlar(Düyun-u Umumiye) Hakkında----------109

2.6 Mehmet Cavid Bey'in Görüş ve Uygulamalarına Yöneltilen Eleştiriler-----110

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: MEHMET CAVİD BEY DÖNEMİ İKTİSADÎ – MALÎ UYGULAMALARI VE HAKKINDAKİ DEĞERLENDİRMELER

3.1 Mehmet Cavid Bey Dönemi Uygulamalarına Genel Bir Bakış----------114

3.2 Mehmet Cavid Bey Dönemi İktisadî Uygulamaları ve Yapılan Değerlendirmeler----116
3.2.1 Liberalizm "Serbesti-i Mübadele", Korumacılık "Himaye usulü" ile İlgili Uygulamalar----116
3.2.1.1 Liberalizm ve Korumacılık Uygulamaları----116
3.2.1.1.1 Müteşebbislik ile İlgili Uygulamalar----117
3.2.1.1.2 Emek ve Verimlilik ile İlgili Uygulamalar----120
3.2.1.2 Korumacılık ve Sosyalizm ile İlgili Eleştirileri----123
3.2.2. Devlet ve Özel Sektör Uygulamaları ----123
3.2.3 İktisadî Kalkınmada Etkisi Olan Sektörler ile İlgili Uygulamalar---124
3.2.3.1 Tarım ve Sanayi Uygulamalar----124
3.2.3.2 İç ve Dış ticaret Uygulamaları----128
3.2.3.3 Ulaştırma sektörü ile İlgili Uygulamalar ----130
3.2.3.4 Sermaye ve Yabancı Sermaye ile İlgili Uygulamalar----132
3.2.4 Kredi, Bankalar ve Borsa ile İlgili Uygulamalar----134
3.2.4.1 Kredi ile İlgili Uygulamalar----135
3.2.4.2 Bankalar ile İlgili Uygulamalar ----135
3.2.4.3 Borsa ile İlgili Uygulamalar ----138

3.3 Mehmet Cavid Bey'in Malî Uygulamaları ve Yapılan Değerlendirmeler----139
3.3.1 Bütçe ile İlgili Uygulamalar----139
3.3.2 Vergilerle ile İlgili Uygulamalar ----140
3.3.2.1 Dolaysız (Vasıtasız) Vergiler----140
3.3.2.2 Dolaylı (Vasıtalı) Vergiler----143
3.3.3 Borçlanma ile İlgili Uygulamalar ----146
3.3.3.1 İç Borçlanma ----147
3.3.3.2 Dış Borçlar (Düyun-u Umumiye) ----148
3.3.3.2.1 Düyun-u Umumiye İdaresine Genel Bir Bakış--149
3.3.3.2.2 Dış Borçlanma----150

3.3.4 Evrak-ı Nakdiyye'nin Piyasaya Çıkarılması----154
3.3.5 Maliye İdaresi ile ilgili Düzenlemeler ----155
3.3.6 I. Dünya Savaşı'nın İktisadî ve Malî Etkileri----156
SONUÇ----159
KAYNAKÇA----164
EK1----175

KISALTMALAR

A.g.e.	: Adı geçen eser
A.g.m.	: Adı geçen makale
B.	: Birleşim
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
Der.	: Derleyen
D.İ.A	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
hzl.	: Yayına hazırlayan
MMZC	: Meclis-I Meb'usan Zabıt Ceridesi
no.	: Numara
s.	: Sayfa
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi

GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu'nda iktisadî yaklaşımlar, ana vasıfları itibariyle 14. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar köklü bir değişim geçirmeden sürmüş ve genellikle siyasi, askeri, dini, idari ve malî hedefler ile bir arada olmuştur. Devletin erken dönemlerinde iktisadî fonksiyonları yerine getirmede uzmanlaşmış kurumlar henüz oluşamamasına rağmen canlı bir iktisadî hayat görülmektedir. Osmanlı-Türk tarihinde ekonomik düşün 16. yüzyıldan 20. yüzyıl'a kadar Batı ülkeleri ile olan ekonomik ve siyasi ilişkilerin yarattığı durumlar karşısında değişimlere uğramıştır.

Çalışmanın konusu, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e iktisadî düşüncenin çağdaşlaşması ışığında, Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet adamı ve düşünür olarak önemli bir yere sahip olan "Maliye Nazırı Mehmet Cavid Bey dönemi(1908-1926) iktisadî-malî görüş ve uygulamaları" dır. Mehmet Cavid Bey'in II. Meşrutiyet döneminin önemli ismi haline dönüşmesini sağlayacak olan siyasi hayatı Selanik'te başlamış ve siyasi kariyeri boyunca İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin iktisat ve maliye alanlarındaki uzmanı olarak birçok görev üstlenmiştir. Bu görevlere örnek olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Merkez Komite üyeliği, Bakanlıkları ve Düyun-u Umumiye İdaresi'nin Dâinler Vekilliği Üyeliği gibi görevleri sayılabilir.

Çalışma üç bölümden oluşmaktadır.

Birinci bölüm olan Osmanlı'dan Cumhuriyet'e iktisadî düşüncenin gelişiminde, Tanzimat öncesi, Tanzimat sonrası ve Cumhuriyet'in kuruluş dönemi ekonomik görüş ve uygulamalar, her dönemdeki düşünce ve o düşünceye yön veren ekonomik ve tarihsel şartlar, kronolojik bir sırada incelenmeye çalışılmıştır. Birinci bölümde incelenen "iktisadî düşüncenin çağdaşlaşması süreci", Mehmet Cavid Bey'in görüş ve uygulamalarını daha iyi anlatabilmek amacıyla, ön çalışma olarak sunulmuştur. Mehmet Cavid Bey'in yaklaşım ve uygulamalarının cumhuriyet döneminde yarattığı etkileri ortaya koyabilmek için Cumhuriyet Dönemi'nin kadrocu hareket, devletçilik ve Celal Bayar'ın yürüttüğü özel kesimin devlet tarafından desteklenmesi uygulamaları incelenmeye çalışılmıştır.

Çalışmanın İkinci bölümünde Mehmet Cavid Bey'in hayatı, ilişkileri, eserleri ve devlet, özel sektör, emek, kamu maliyesi, bankacılık, tarım, sanayi, yabancı sermaye hakkındaki iktisadî ve malî görüşlerinin üzerinde durulmuştur. Üçüncü bölümde ise Mehmet Cavid Bey döneminin uygulamaları ele alınmıştır. Bu konular, Mehmet Cavid Bey'in kaleme aldığı kitap

ve makaleleri yanında, hakkında yapılan araştırmalar ve eleştirilere dayandırılarak incelenip, irdelenmeye çalışılmıştır.

Mehmet Cavid Bey, II. Meşrutiyet dönemi Osmanlı siyasal yaşamı ve iktisat politikalarının biçimlendirilmesinde büyük etkileri olmuş, Türkiye'de liberalizm ve dışa açılmanın sembolü olarak görülmüş bir devlet adamıdır; iktisadî ve malî meselelere ilişkin bilgisi yanında uluslararası finans çevreleri ile kişisel ilişkileri sayesinde iktisadî ve malî tarihimizde önemli bir yere sahiptir.

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E İKTİSADÎ DÜŞÜNCE

19. yüzyılın başlarına kadar, Osmanlı İmparatorluğu'nda, iktisadî düşünce alanında Batı Avrupa'dakilere benzer değişimler yaşanmamıştır. Osmanlı iktisadî görüşünün üç temel unsuru olan iaşecilik (provizyonizm) , gelenekçilik ve fiskalizm ilkeleri ile mevcut ekonomik düzenin korunması ve dengede kalmasına çalışılmış ve çeşitli anlayış ve kısıtlamalar müslüman tebaanın girişimci-kapitalist birey olmasını engellemiştir. 19. yüzyılda Tanzimat fermanının ilanı ile Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomisinde de yeni gelişmeler ortaya çıkmış, Avrupa ülkeleri ile gelişen siyasi ve iktisadî ilişkiler sonucunda gayrimüslimler ekonomik yaşamda önemli bir yer edinmiştir. Meşrutiyet'in ilanı ile yönetime geçen İttihat ve Terakki Cemiyeti'nce, milli iktisat ilkesini benimsemiş, Birinci Dünya Savaşı'nda gayrimüslimleri ticaret ve sanayiden tasfiye ederek yerlerine müslüman-Türk bir girişimci sınıfı yaratmaya çalışılmış ve bu çabaya Cumhuriyet'in kurulmasından sonra da devam edilmiştir.

Bu bölümde, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e iktisadî düşüncenin çağdaşlaşması başlığı altında önemli olaylar ve gelişim süreçleri ele alınmıştır.

1.1 Osmanlı İmparatorluğu'nda Temel İktisadî Düşünce ve Çağdaşlaşması

Osmanlı tarihinde iktisadî yaklaşımlar, 19. yüzyıla kadar, Batı Avrupa ülkeleri ile olan siyasi ve ekonomik ilişkilerin yarattığı durumlar karşısında zaman zaman değişimlere uğramış olsa da 1837 yılına kadar Maliye Nezareti kurulmamış ve 1863'den önce bir bütçe düzenlenmemiş, kısacası maliye sistemi için gerekli ana vasıflara sahip olunamamıştır.[1]

Tanzimat'ın ilanından önceki(1.1.1) ve ilanından sonraki dönemlerde(1.1.2), Osmanlı'da İktisadî düşüncenin değişimi, sonuçları ana hatları ile şöyle gerçekleşmiştir:

1.1.1 Tanzimat'tan Önce Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadî Yaklaşımlar

Osmanlı Devleti'nde, 14. yüzyıldan itibaren oluşmaya başlayan iktisadî yaklaşımlar, ana vasıfları ile 18. yüzyıla kadar köklü bir değişim geçirmeden sürmüştür. Bu dönemde devletin

[1] A. Du Velay, **Türkiye Maliye Tarihi,** (der) Maliye Tetkik Kurulu, Ankara, Damga Matbaası, 1978, s.19.

genellikle siyasi hedefleri ön plana çıkmış ve iktisadî faaliyetler bu hedeflere uygun olarak yürütülmeye çalışılmıştır. Genellikle siyasi, askeri, dini, idari ve malî hedefler bir arada bulunmuştur. Özellikle erken dönemlerde iktisadî fonksiyonları yerine getirmede uzmanlaşmış kurumlar henüz oluşmamış olmasına rağmen canlı bir iktisadî hayat mevcut olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nda ekonomik hayata sadece İslam dinine dayalı ilahiyat ve fıkıh prensipleri değil, Selçuklu ve Bizans devletlerinden miras alınan gelenek ve birikimler de temel oluşturmuştur. Selçuklular, Bizans'tan fethettikleri toprakları, vergi ödeme ve askeri yükümlülükler karşılığında özel şahıslara, askeri komutanlara devrederek, "ikta düzeni" denilen bu hakkı, babadan oğula geçirmişler, ticarete önem vermişler, yeni limanlar, kervansaraylar kurarak ticaretin ve kentlerin ve bu kentlerdeki loncalarda örgütlenen zanaatların da canlanmasını sağlamışlardır. Bizans Devleti de, Selçuklu Devleti gibi ticarete önem vermiş, siyasal egemenlik tek merkezde birikmiş, özel birikimlere devlet tarafından sınırlandırılıp el konulabilmiş ve tarımsal üretimde fazlaca bir farklılaşma olamamıştır.[2]

Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezden fütuhat yoluyla büyüyen bir devlet olması ve fütuhatın kendisinin bir ekonomik faaliyet olarak görülmesi, erken dönemlerden itibaren merkezi idarenin ekonomik ihtiyaçlarının ön planda tutulmasına yol açmıştır. İktisadî olmaktan uzak olan bu anlayış, basitleştirilmiş olarak şu şekilde formüle edilebilir; "Ordusuz devlet olmaz, ordu için gerekli savaş araçları malî bir güç gerektirir, bunun kaynağı da düzen içinde yaşayan bir toplumdur". [3]

Osmanlı İmparatorluğu'nda; 16.Yüzyıl'ın ortalarından itibaren tarım ve ticarette verim artırıcı yenilikler yapılamamış, hazinenin en önemli geliri olan ganimet kesilmiş, saray masraflarının artmasıyla da darlık başlamıştır. Doğudan çok Batı'yla yapılmağa başlanan ve limanlarda artan ticaret sayesinde yabancı tüccarlar, kârlarını artırmışlardır.[4] Batı ülkelerinde olduğu gibi banka ve bankerlerden kısa vadeli kredi veya halktan orta ve uzun vadeli kredi sağlanamamış, savaş ve isyanları bastırmak için artan para ihtiyacı yüzünden devlet, gelirlerini "mukataa" yoluyla veya özellikle âşar vergisi gelirlerini "iltizam" yoluyla en yüksek bedeli verene satmış ve önceleri iyi çalışan dirlik düzeni bozulmuştur. Merkezi idarenin artan kaynak ihtiyacını karşılamak için zaman zaman "sehim" denilen iç borçlanmaya yani istikraza başvurulmuştur.[5] Tanzimat'a kadar az fakat güçlü tedbirlerden meydana gelen iktisat ve maliye politikası aletleri; toprak rejimi, vergileme, sikke tağşişi ve narh sistemi olmuştur.[6]

---

[2] Şevket Pamuk,**Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914**,4. Baskı,İstanbul, İletişim Yayınları,2007, s., 19
[3] Niyazi Berkes, **Türkiye İktisat Tarihi** , C:2, İstanbul, Gerçek Yayınevi,1975, s. 325.
[4] Berkes, **Türkiye İktisat Tarihi**, s. 62-63.
[5] Haydar Kazgan, **Osmanlı'da Avrupa Finans Kapitali**, 2. Baskı, Ankara, Roma Yayınları, 2005, s. 72.
[6] Pamuk , **Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914**, s. 94.

Osmanlı Devleti'nde 17. yüzyılın ikinci yarısında başlayan askeri yenilgiler ve büyük çaplara varan toprak kayıpları ile fütuhat kapısı kapanmış, çözülme süreci zamanla yerini çöküşe bırakmıştır. Kıtlıklar, salgın hastalıklar, uzun savaşlar, askerin maaşlarını ödeme güçlüğü, tağşişlere ve fiyat artışlarına neden olmuş, maaşları düşen yeniçeriler, esnaf loncalarına girip ticaret ve zanaatla uğraşmaya başlamıştır. Bütün bu sayılan nedenlerden oluşan iktidar boşluğu sonucunda ayaklanmalar başlamış ve bu yeni süreç karşısında devlet adamları çöküşe mani olacak tedbirler aramışlardır. Osmanlı ekonomisinin tarım dışında bir üretime dayanmaması yüzünden yeni bir iktisadî bakış açısıyla çözümlenmesi gereken sorunlar hep ordunun ıslahı girişimleri ile noktalanmıştır. Fütuhat ile yayılma alanı genişletilirken, artan devlet gelirleri nedeniyle masraf baskısı fazlaca duyulmamışsa da toprak kayıplarının başlamasından çok evvel devletin çok rahatlıkla benimsediği sikke tağşişi fikri, iktisadî buhran dönemlerinde daha da çok müracaat edilen bir para politikası olmuştur. Osmanlı Devleti; iktisadî darlık ve gerilemenin başlamasıyla birlikte klasik yapının korunması için giderleri azaltıp gelirleri artırma ve gelir-gider dengesini sağlama gayretine girmiştir. [7]

Sultan III. Selim'le birlikte Batı'ya açılma teşebbüslerinin başladığı dönemde, "aydınlanma" felsefesi; Batı' da görülen etkin düşünce akımıdır. Bu felsefi yaklaşım; aklın üstünlüğünü vurgularken, klasik iktisat düşüncesi de " bırakınız yapsınlar" prensiplerini insan davranışlarına uyarlayıp evrensel bir iktisat bilimi kurmayı hedeflemiştir. Sultan III. Selim'in reform hareketleri sonucu imparatorluğa girecek olan iktisadî düşünce de bu prensip olmuştur. [8]

Osmanlı İmparatorluğu'nda; III. Selim ve II. Mahmut'un devlet kurumlarının yanında, eğitim ve öğretimde giriştiği geniş reform hareketleri, Türkiye modernleşme tarihinin en önemli safhalarından biridir. 1533'de Kanuni Sultan Süleyman'ın Fransa'ya verdiği ilk imtiyazlar olan ve sonradan devlet zayıfladıkça başka batılı ülkelere tanınan Kapitülasyonlar, Osmanlı Devleti için büyük bir yük haline gelmiştir. Bu ülkeler, kapitülasyonlar aracılığıyla kendilerinin veya hristiyan Osmanlı tebaasının ekonomik ve siyasi çıkarlarını korumak için Osmanlı Devleti'ne sürekli baskı yapmışlardır.[9] Merkezi devletin güçsüz düşmesi, vergi gelirlerini toplanamayışına, ekonomik güçsüzlüğe ve malî bunalımlara neden olmuştur. Devlet, batılılaşma hareketlerinin, orduyu modernleştirmenin gerektirdiği masrafların ve genel bütçe açıklarının kapatılması için "Galata Bankerleri" denilen büyük sarraflardan borç almıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda; 1780 ile 1850 yılları arasında oluşan yüksek enflasyon nedeni ile uygulanan tağşişler ve yine onları izleyen enflasyon; malî, toplumsal ve siyasal

[7]Ahmed Güner Sayar, **Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması**, 4. Basım, İstanbul, Ötüken Neşriyat,2009,s.167.
[8] Sayar, **A.g.e.**, s.169.
[9] Hilmi Ziya Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, 8.Baskı,İstanbul, Ülken Yayınları, 2005, s. 35-36

bunalımlara yol açmış, alınan borçlar; cari harcamalar, saray inşaatları, büyük donanmanın kurulması ve memur maaşlarının ödenmesi gibi verimsiz yatırımlara gitmiştir. Borçları geri ödemek için yüksek faizlerle yeni borçlar alınmıştır. [10]

19. yüzyılın başlarına kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda "iktisadî düşünce"den çok, toplumun düzen içinde yaşamasını sağlamak için "iktisadî tedbirler" geliştirilmiştir. Batıdaki iktisadî gelişmeye paralel bir gelişme Osmanlı İmparatorluğu'nda ortaya çıkamamış, devletin sıkı denetimi ve geleneksel ilişkileri ekonomik bölüşümü belirlemiştir. İmparatorluk ekonomisinin dayandığı kaynaklar; sahip olunan topraklar ve bu topraklardan tarımsal üretim yoluyla elde edilen gelirin kontrolü olmuştur. Köylü halkın ve askeri sınıfının büyük bölümünü oluşturan sipahilerin geçimi, Osmanlı İmparatorluğu'nun özel toprak mülkiyeti rejimine ve vergi politikasına dayandırılmıştır. [11]

1.1.1.1 Genel İktisadî Yaklaşım

1500-1800 yılları arasında etkili olan Osmanlı İktisadî görüşü; iaşe (provizyonizm), fiskalizm ve gelenekçilik olarak sayılan üç ana ilkeye dayandırılabilir ve bu üç ilke, Osmanlı iktisadî dünyasının anlaşılmasına yardım etmiştir. [12]

İaşe (provizyonizm) İlkesi: Osmanlı İmparatorluğu'nda; 16. Yüzyıl'da kentler ve köyler arasında iktisadî işbölümü gelişmiştir. Ordunun, köylerin ve kentlerin iaşesinin sağlanması amacıyla ticaret özendirilmiş ve bunu gerçekleştirecek ticaret sermayesi sıkı bir şekilde devlet tarafından denetim altında tutulmuştur. Devletin denetimi dışında gelişen her türlü sermaye birikiminin, devleti tehdit eden bir güç odağı olabileceğine inanılmıştır. Köylerdeki tımar sistemini malî ve siyasi nedenlerle destekleyen merkezi devlet, şehirlerdeki loncaları da aynı nedenlerle ve aynı ölçüde desteklemiştir. Küçük işletmeleri destekleyen bu sistem hem vergi toplamayı kolaylaştırmış hem de devlete karşı siyasi bir güç oluşmasına engel olmuştur. [13]

Osmanlı İmparatorluğu'nun genel iktisadî yaklaşımı; iaşecilik (provizyonizm) olarak tanımlanmıştır. Üretimin üzerindeki kontrol ile hedeflenen amaç; üretilen mal ve hizmetlerin bol kaliteli ve ucuz olması, mal arzının en yüksek düzeyde tutulması olmuştur. Devlet bu

---

[10] Pamuk , **Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914,** s. 228-229.
[11] Halil İnalcık , **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600**, Halil İnalcık ve Donald Quataert (Ed.), Halil Berktay (çev.), C. 1, 3. Baskı, İstanbul, Eren Yayıncılık, 2009, s. 85-86
[12] Mehmet Genç, **Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi**,7.Basım, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2010,s.47
[13] Şevket Pamuk, **Osmanlıdan Cumhuriyete küreselleşme, iktisat politikaları ve büyüme**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009,s. 94-96

amaçla üretim ve ticaret üzerinde, malların ilk üreticiden nihai tüketiciye kadar geçen tüm aşamalarında "müdahaleci" bir tutum sergilemiştir. Lonca şeklinde örgütlenen esnaflar aracılığı ile önce ürünün üretildiği bölgenin ihtiyacı sağlanır, sonra kalan üretim fazlası ordu ve sarayın ihtiyaçlarına sunulur, geri kalan bölümü başkent İstanbul'un ihtiyaçları için gönderilir ve en son olarak da ürünün kalan kısmı, İmparatorluğun diğer bölge ve şehirlere gönderilmek üzere iç gümrük resimleri ödemek şartı ile tüccara teslim edilirdi. Yurt içi ihtiyaçların tümü karşılandıktan sonra kalan malın ihraç edilmesine müsaade edilirdi. İhracat için de özel izin ve yüksek gümrük vergisi alınmakta idi. Buna karşılık ithalat sınırlama olmadan serbestçe yapılır, yurt içinde ihtiyaç duyulan malların ülkeye girişi teşvik edilirdi. Lonca yönetimlerinin devlete şikayetlerinin başında, tüccarın yabancı ülkelere mal yollaması nedeniyle hammadde fiyatlarının yükselmesi gelmekte idi. İhracatı zorlaştırıp ithalatı kolaylaştıran himayeci politika, Batı'daki çağdaşı himayeci iktisat politikalarına benzememekte idi [14]

16. yüzyılda Suriye ve Mısır'ın İmparatorluğa katılmasıyla, genişleyen ticaret alanının denetimi önem kazanmıştır. Osmanlı ülkesinde bulunmayan mallara ihtiyacın artması ile bu malları getiren yabancı tüccarlara ilgi artmış ve çeşitli imtiyazlar verilmiştir. Yabancılara tanınan kapitülasyonların kaynağı da bu imtiyazlar olmuştur. Devlet iaşecilik ilkesini uygularken piyasadaki mal arzını artıracağı için ithalatı serbest bırakmış, ihracata ise iç talep karşılandıktan sonra izin verilmiş, sıkıntısı çekilen gıda maddeleri hammaddelerinin ihracına izin verilmemiştir. Kıtlıklar ve ulaşımdaki yetersizlikler yüzünden 16. yüzyıla kadar Batı ülkeleri, iaşeye önem veren politikalar uygulamalarına karşın, 16. yüzyıl ve 17. yüzyıla gelindiğinde Batı'da merkantilist yaklaşım ağırlık kazanmıştır.[15]

Merkantilist yaklaşıma göre ulusal ekonomi kavramı; ülkeyi ulus ölçeğinde bir anonim şirket olarak düşünülüp yönetme prensibine dayandırılmıştır. Osmanlı ekonomik anlayışı da altın ve gümüşün ihracatını önleyip ithalatından alınan gümrük vergilerini kaldırarak, hazinenin zenginleşmesi prensibine dayanmıştır. Osmanlı'nın gıda maddesi ve hammaddelerin ihracını yasaklamasının nedeni; halkın ihtiyacının karşılanıp sıkıntı çekilmemesi olurken, merkantilist ekonomide hammadde ihracatın kısıtlanmasının nedeni; ucuz iş gücü sağlayarak dünya pazarlarına rekabetçi fiyatlardan sanayi ürünleri ihraç edebilmek olmuştur. Batı merkantilist düşüncesi global ölçekte anonim şirket gibi görülen ulusun bilanço toplamının ülke lehine olmasının yanında, altın, gümüş birikimi ile yerli sanayilerin; ihracatta sürekli bir büyüme ile sağlanacak elverişli bir ticaret dengesine bağlı

[14] Genç, **A.g.e.,** s. 50.
[15] Pamuk, **Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914**, s.88.

olduğu düşüncesi olmuştur. Bu düşünce; 18. yüzyılda batıyı, doğu ülkelerinden farklılaştırıp, sanayi devrimi ve serbest piyasa ekonomisine de götürmüştür. [16]

Gelenekçilik İlkesi: Gelenekçilik diye isimlendirilen bu ilkenin amacı; sosyoekonomik alanda, denenmiş, kanıtlanmış olan kurumları korumak ve sürdürmek olmuş ve 19. yüzyıla kadar eskiyi yücelten, ondan sapmaları kötü sayan, bu düşünce uygulanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda, uzun deneyimlerin sonucunda ve oluşan üretim ve istihdam yapısının değişmeden kalmasına özen gösterilmiştir. Esnaf örgütlerinin, işçi ve dükkan sayısının dondurulması, ziraatta işletme büyüklüğünün belirli bir düzeyde tutulması ve zirai işletmenin terk edilerek şehirlere göç etmenin yasaklanması gibi önlemler ile düzen değişmeden sürdürülmüştür.[17] Klasik dönemde Osmanlı Devleti'nin iktisadî yaklaşımları, çağdaşları olan merkantilist batıdan farklı olmuştur. Mal ve hizmet üretenler önce kendi ihtiyaçlarını karşılamış, ondan sonra da kademe kademe tüm toplumun ihtiyaçlarına cevap vermişlerdir. Bu sebepten Osmanlılar ihracat ve ithalat konusunda çağdaşları olan batı'nın ve bugünün değerlerine hiç uymayan bir tutum içinde olmuşlar, ithalatı serbest bırakıp, buna karşılık ihracat üzerinde, bazen yasaklamalara varan ölçüde sıkı bir kontrol rejimi uygulamışlardır. Devletin misyonu; bu ekonomi anlayışını sağlayacak kanunları, ilişkileri ve kurumları oluşturmaktan, ekonominin hedefleri; ziraat, madencilik, esnaflık ve ticaret alanlarındaki temel sektörlerin düzenlemelerinden ibaret kalmıştır. Bütün bu karar ilişki ve kurumlar; teknolojik değişmenin, büyümenin, gelişmenin yahut en genel ifadesiyle değişimin hiçbir şekilde söz konusu olmadığı, düşünülmediği bir ortam amaçlanmıştır. [18]

Osmanlı Devleti yetersiz üretimin halkın daha fazla fiyat ödemesine ve kıtlığa neden olacağı, aşırı üretimde ise zanaatkârın daha düşük kazançlar sağlayacağı düşüncesi ile yeni teknolojilere ve piyasanın genişlemesine izin vermemiştir. Merkeziyetçi devlet, Osmanlı ekonomisinin sınırlı ve durağan geleneksel piyasalarını, kontrollerle düzenlemiştir. Buna karşın Batı ülkelerinde temel olgu; yeni teknolojileri geliştirerek, fiyat ve üretim maliyetlerini farklılaştırmak ve pazar için daha ucuz, daha kaliteli ve daha bol mal üretmektir. Batı, piyasalardaki genişleme ve rekabet olgusu ile ekonomik üstünlük sağlamayı hedeflemektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nda ise sanayinin gelişmemesi sonucunda, Batı ülkeleri mallarının ithalatı artmıştır. [19]

Gelirleri Yükseltme (Fiskalizm) İlkesi: Fiskalizm ilkesi ile Osmanlı Devleti'nin hazineye ait gelirlerini azami seviyeye yükseltmesi esas olarak amaçlanmış, devlet

[16] İnalcık, **A.g.e.,** s. 86-87
[17] Genç, **A.g.e.,** s. 51.
[18] **A.e.,** s. 71
[19] İnalcık, **A.g.e.,** s. 90-91

harcamalarının kısılması da gelir-gider dengesinin sağlanması için yardımcı bir unsur olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu, gelirlerin yükseltilmesi faaliyetlerinde ekonominin objektif ve subjektif şartlarından doğan çeşitli zorluklarla karşılaşmıştır. Verimlilik nedeniyle üretim düzeyinin düşük oluşu, ulaştırmanın pahalılığı ve zorlukları, üretimin pazara çıkan bölümünün sınırlı oluşu; ekonominin objektif şartlarından doğan zorluklar olarak sayılmıştır. Subjektif şartlarından doğan zorluklar ise şöyle sıralanabilir; bütün ilkeler arasında denge sağlanması amacı ile iaşe ve gelenekçilik ilkeleri göz önüne alınarak ticaret ve mübadelenin sınırlandırılışı, kısıtlı olan ticari kredi yanında, kâr ve faiz haddinin sıkı denetim altında tutuluşu, parasal ilişkilerin genişlemesi ile yeni bir sosyal sınıfın doğmasına, güçlenip zenginleşmesine, sosyal ve siyasal dengeyi bozabileceği endişesi ile engellenmiş oluşudur. Fiskalizm ilkesi, bütün bu zorluklar yüzünden çok başarılı olamamıştır. [20]

Osmanlı Devleti, gelir sağlamak amacı ile iktisadî faaliyetlere müdahale etmiş, uzun vadede malî açıdan güçlü olmanın, güçlü bir ekonomi ile olacağı bilincinde olmuş, kısa vadeli bunalımlar oluştuğunda, mevcut vergilere ilaveten ek vergiler koymuştur. İaşe ilkesi, gelir sağlama ilkesi, gelenekçilik ilkesinin birlikte uyum içinde yürümesine, var olan düzeni korumaya gayret etmiştir. Osmanlı Devleti, ekonomiye müdahale ederken İslam hukuku ile çelişen durumlarda kendi malî, iktisadî ve idarî kanunlarını çıkarmaktan çekinmemiştir. [21]

İktisat tarihçilerine göre; değerli maden birikiminin dış ticaret yoluyla maksimize edilmesi[22] olarak tanımlanan merkantilizm, ihracatın arttırılması ve ithalatın kısılması yoluyla kıymetli madenlerin ülke içinde kalmasını sağlanarak zenginlik ve refahın arttırılmasıdır. Temelde korumacı bir politika olan ve ülke sınırları içinde serbest rekabeti savunan merkantilist politika, Batı'da sermaye birikimine ve ulus devletlerin doğuşuna neden olmuştur. 17. yüzyılda Batı ekonomilerinde, değerli metal akışının neden olduğu büyük fiyat devrimi ile feodal ekonomi yıkılmış, siyasi, dinî güçlükler yenilmiş ve sanayi uygarlığına geçilmiştir.[23]

18. yüzyıl başından itibaren Türk çağdaşlaşma tarihi, Batılı ülkelerin çağdaşlaşma tarihindeki önemli değişmeler göz önünde tutulmadan anlaşılamamaktadır. 1720'den sonra Batı'nın sanayi uygarlığına geçmesi ile oluşan kapitalist ekonomik gelişmelerin Osmanlı ülkeleri üzerindeki etkileri ancak 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başında görülmüş ve bu gelişmelere ayak uyduramayan Osmanlı Devleti, Tanzimat döneminde de iktisadî, malî çıkarlarını koruyamamıştır. [24]

---

[20] Genç, **A.g.e.,** s. 52.
[21] Pamuk, **Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914**, s.89.
[22] Haydar Kazgan, **Osmanlı'da Avrupa Finans Kapitali**, s. 16
[23] Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, 15. Baskı, İstanbul YKY,2002, s.43
[24] **A.e.,** s.43

18. yüzyıldan önce Osmanlı İmparatorluğu'nda batı merkantilizmi gibi bütün ekonomiyi sistematik şekilde ele alan bir ekonomik görüşe ulaşılamamış, ödemeler dengesi, sanayinin korunması, emeğin korunması gibi konularda düşünceler henüz oluşmamış, ithalat ise pazarda mal bolluğu yarattığı için desteklenmiştir. Batı'da, Merkantilizm ile rekabete dayalı piyasa şartları ekonomiyi düzenlerken, Osmanlı ekonomisinde amaç fiskalite yani devletin gelir sağlaması ve iç pazardaki tüketicilerin korunması olmuştur. Osmanlı zenginliğini yeni teknolojiler ile tarım, sanayi ve ticaret gelirinin artırılması gibi yöntemlerden değil, fetih yoluyla kazanılan topraklardan elde edilen yeni vergi kaynaklarından beklemiştir. [25]

1.1.1.2 Toprak Rejimi ve Tarım

16. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda; halkın büyük bölümü köylerde yaşamış, devletin sahip olduğu topraklar üzerinde tarımla uğraşmıştır. Tükettikleri giyecekler, yiyecekler ve basit üretim araçları gibi tarım dışı tüm mallar, çoğunluğu kırsal kesimde yaşayan bu kesim tarafından üretilmiştir . Toplam nüfusun yüzde 10 kadarı da kentlerde oturmuş ve kentli nüfusun büyük kısmını, esnaf loncalarına bağlı doğrudan üretimle uğraşan zanaatlarla, küçüklü büyüklü tüccarlar ve sarraflar oluşturmuştur.[26] Osmanlı İmparatorluğu'nda, köyler ve kentler arasında gelişen iktisadî işbölümü sayesinde ticaret teşvik edilmiş, ordunun ve halkın iaşesi bu şekilde sağlanmıştır. Osmanlı Devleti, bu ticaret sermayesini sıkı şekilde kontrol ederek devleti tehdit eden güç odağı haline gelmesini önlemiş, köylerdeki tımar sistemini ve şehirlerdeki lonca sistemini de bu nedenlerle desteklemiştir.[27]

19.yüzyıla gelene dek Osmanlı ekonomisi, tarımsal üretim açısından bir "toprak rejimi"'ne, tarım dışı üretim ve ticaret açısından da bir lonca sistemine dayandırılmıştır. Osmanlı toprak rejiminin temeli miri arazilerdir. Toprağı işletme hakkı, yerel köylülerin istihdam edilmesi şartıyla tımarlı denilen yönetici sınıfa devredilmiştir. Tarımsal üretimde, kamu mülkiyetinin yanı sıra coğrafi şartlara ve yerel koşullara bağlı olarak kısıtlı oranda özel mülkiyet, yine sınırlı sayıda devlet tarafından doğrudan işletilen ve savaş esirlerinin kullanıldığı miri haslar ve vakıf arazileri de mevcut olmuştur. Tımar sisteminin yüksek gelirli kısmını oluşturan has ve zeametlerin gelirleri padişahın kendisine ve devletin yönetici sınıfının maaşlarına, tımarlı sistemin diğer bir kısmını oluşturan ancak en yaygın işletme biçimi olan tımarların geliri ise tımarlı sipahilerin aracılığıyla atlı sipahi ordusuna ayrılmıştır.[28]

---

[25] İnalcık, **A.g.e.,** s. 88-89
[26] Pamuk, **Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914,** s., 32-33.
[27] **A.e.,** s. 94-96.
[28] **A.e.,** s., 41

16. yüzyıl'da, iskân edilen nüfusun artmasıyla birlikte ekilen arazi ve buna bağlı olarak da imparatorluk gelir kaynaklarında büyük artış yaşandığı görülmüştür. [29]

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki toprak rejimi; 17.yüzyıldan itibaren vergi toplamada bir nevi özelleştirme veya taşeronlaştırma sayılabilecek mukataa sisteminin devreye girmesiyle egemen yerel güçlerin etkisi altına girerek bozulmaya uğramışsa da temelde 19.yüzyıla kadar değişmeden kalmıştır.[30] Köylü olması gerekmeyen kimseler tarafından tasarruf edilip, kira sözleşmesi ile üçüncü kişilere de kiralanan toprakları kapsayan mukataa sistemi; 16. yüzyılın ikinci yarısında, yüksek rütbeli devlet memurları ve askerlerin mirî araziyi ele geçirme yöntemi olmuş ve bazı bölgelerde tarım arazisinin yüzde 50'sini bulmuştur.[31]

1.1.1.3 Tarım Dışı Üretim

Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik döneminde, tarım dışı üretim, loncaların sıkı denetimi altında yapılıyordu. Loncalar, kolektif kararlar altında üretim yapan orta ve küçük çaplı üretim birimlerinden oluşuyordu. Genellikle şehir bazında örgütleniyor ve içlerindeki esnaf sayısı yerel tüketim miktarına ve koşullara göre değişiyordu. Her ne kadar bağımsız birimlerden oluşsalar da loncalarda tam rekabet sınırlanıyordu. Yeni bir üretici birimin loncaya dahil edilmesi kurallara bağlıydı ve kolektif kararla olurdu. Loncalar ürün fiyatı açısından bir satış karteli, tedarik açısından da bir satın alma karteli gibi çalışırlardı. Esnafın kendi ürününün fiyatını ayrı olarak saptaması veya kendi hammaddesini bağımsız bir şekilde satın alması söz konusu değildi. Ayrıca piyasaya sürülecek ürünün kalitesi de sürekli kontrol edilir, düşük kaliteli ürünlerin piyasaya sürülmesi engellenirdi. Ancak kalitenin üst sınırında bir limit yoktu ve lonca esnafının rekabet edebileceği tek alan, üretilen ürünün kalitesi idi. Görüldüğü gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda hem tarım hem de tarım dışı üretimin üzerinde sıkı bir kontrol mekanizması mevcuttu. Tarım, toprak mülkiyetinin kamusal yapısı nedeniyle devletin müdahalelerine açıktı, toprağa bağlı bu ilişkiler, ancak devletin zafiyeti oranında hayat bulabilmekte ve loncaların oligopol piyasasına benzer yapıları ise lonca eminleri veya kethüdaları aracıyla devletle sıkı ilişki içinde idi.[32]

1.1.2 Tanzimat Fermanı'nın İlanı ve Sonuçları (3 Kasım 1839)

Reformlar yoluyla devleti, orduyu ve maliyeyi güçlendirme ve toprak bütünlüğünü koruma çabalarına giren Osmanlı İmparatorluğu, Avrupalı devletlerin de desteğine ihtiyaç duymuştur. Avrupalı devletler, Osmanlı İmparatorluğu'na bu desteği verirken ekonominin

---

[29] İnalcık, **A.g.e.,** s. 182.
[30] Hikmet Kıvılcımlı, **Osmanlı Tarihinin Maddesi,** C.1, İstanbul, Tarihsel Maddecilik Yayınları, 1974, s.26
[31] İnalcık, **A.g.e.,** s. 183.
[32] Pamuk, **Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914**, s.58-59

daha fazla yabancı sermayeye ve dışa açılması gibi konularda isteklerde bulunmuşlar, baskı yapmışlardır. Osmanlı Devleti, bu reformlarla gücünü artırmak isterken ekonomi üzerindeki denetim gücü azalmıştır. Tanzimat Fermanı ilanının koşulları ve ortaya çıkardığı sonuçlar, Baltalimanı Ticaret Antlaşması, Tanzimat Fermanı, "Mevadd-ı Esasiye" İlkeleri, Islahat Fermanı, bağlamında aşağıda incelenecektir.

1.1.2.1 Baltalimanı Ticaret Antlaşması (16 Ağustos 1838):

II. Mahmut'un yerine padişah olan Abdülmecid zamanında, Londra sefiri iken memlekete çağrılıp sadrazamlık verilen Reşit Paşa ile İngiliz elçisi Ponsonby, 1838 yılında İstanbul Baltalimanı'nda, Osmanlı İmparatorluğu ve İngiltere'yi temsilen bir ticaret antlaşması imzalamıştır. Bu antlaşmayı aynı yıl Fransa ile daha sonra da diğer Batı'lı ülkelerin devletleri ile aynı koşulları içeren diğer antlaşmalar izlemiştir. 1838 Baltalimanı Antlaşmasının getirdiği en önemli değişiklik; "yed-i vahit" yani devletin ticarette imtiyaz verme tekelini ortadan kaldırması olmuştur. Merkezi idare bu antlaşma ile ithal ve ihraç ettiği ürünlerin çeşit ve fiyatı üzerindeki kontrolünü kaybetmiştir.[33]

1838 Ticaret Antlaşması ile İngiltere ve Fransa, Osmanlı'yı açık pazar olarak ticaret ağına sokmuş, Osmanlı İmparatorluğu, Fransa, İngiltere ve diğer büyük Batı'lı ülkelerin baskısıyla sürdürülen küreselleşme hareketine, onların kuralları çerçevesinde katılmıştır. Ticaretin serbestleşmesi ithalat ve ihracatta hızlı bir artış yaratmış, ilk yıllarda ihracattaki yükseliş ve ithalattan alınan vergi gelirlerinin artışı ile ülke ekonomisinde nispi bir ferahlama oluşmuşsa da birkaç yıl sonra, ithalattaki hızlı artış yüzünden tükenen döviz rezervleriyle ekonomideki bu rahatlama da bitmiştir. 1838 Ticaret Antlaşması ile İngiliz, Fransız ve Hollanda malları ülkede yaşayan hristiyan nüfus kanalıyla, Osmanlı İmparatorluğu'na girmeye başlamış, Türk pazarlarını istila etmiştir. [34] Bunun sonucunda da iplik eğirme, kumaş dokuma gibi yerli endüstri dalları, ithal mallarının yarattığı bu rekabetten büyük zarar görmüştür. [35]

1.1.2.2 Tanzimat Fermanı (3 Kasım 1839):

Reşid Paşa, 1838 Ticaret Antlaşması'ndan bir yıl sonra 1939'da Tanzimat Fermanı'nı " Gülhane Hatt-ı Hümayunu" hazırlamış ve ilan etmiştir. "Bu beyanname; çağdaş görüşe doğru ilerleyen bir hukuk reformunun esaslarını vermektedir." [36]

---

[33] **A.e.,** s. 205.
[34] Gülten Kazgan,**Tanzimat'tan 21. yüzyıla Türkiye Ekonomisi**,2. Baskı, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004, s. 20.
[35] Pamuk,**Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914**, s. 209.
[36] Sayar, **A.g.e.,** s.38.

1839 Tanzimat Fermanı; Osmanlı İmparatorluğu'nu, Batı kamu hukukuna sokmuş ve bununla dini esaslara dayanmayan bir hukuk görüşünün yerleşmesi amaçlanmıştır.[37] Tanzimat Fermanı ile ırk, din ve mezhep farkı ne olursa olsun bütün tebaanın eşit haklara sahip olduğu ve hukukî özgürlüğü ilan edilmiş, padişahın egemenliğini sınırlayan,1838 Ticaret sözleşmesini tamamlayan ve güvence altına alan bir yasal çerçeve çizilmiştir. [38] Hristiyan tebaanın eşitliği, herkesin mülkü ve maddi gücüne göre vergi vermesi, dağınık devlet yapısının merkezileştirilmesi ve askeri harcamaların kanunlarla yürütülmesi gibi temel özellikleri ile Tanzimat Fermanı, Fransız İhtilali sonucunda kabul edilen, "İnsan Hakları Bildirgesi"nin özelliklerine sahip olmuştur. Tanzimat'ın ilanı ile bütün devlet daireleri ve teşkilatı, çağdaş batılı idare hukuku esasına bağlanmış, bütün vatandaşların kişilik, can ve mal emniyeti yanında tebaanın kanun önünde eşitliği, teminat altına alınmıştır. Bu ferman ile çağdaş batılı vergi sistemi kabul edilmiş, Adliye nezareti ve modern mahkemeler kurulmuştur. Tanzimat'ın gerçekleştirdiği en önemli değişiklik, müslüman olmayan tebaanın toplumsal statülerinde meydana getirilen değişiklik olmuş, bu tebaadan alınan " Cizye" adında, özel vergi kaldırılmış, devlet önemli bir gelir kaybına uğramıştır. Sonuçta müslüman olmayan tebaa, iktisadî bakımdan özgürlüğünü kazanmış ve hukuki bakımdan korunan bir sınıf olmuş, İmparatorlukta önemli bir yere sahip olmuştur. [39]

Osmanlı Devleti, Tanzimat Fermanı ile İmparatorluğu oluşturan müslüman ve hristiyan bütün tebanın kültür birikimlerinden bir "Osmanlılık" bilinci yaratılmasını ve bu yolla dağınık halde yaşayan tebanın birleştirilmesini amaçlamıştır. Batılı ülkelerin milli eğitim, yeni bir yargı mekanizması, yeni bir idari mekanizması gibi pek çok kurumu, İmparatorluğa yerleşirken bu amaç gerçekleşememiştir. Osmanlı İmparatorluğu 1838'den sonra çeşitli devletlerle yaptığı bir dizi ticaret antlaşmaları ve değişen tarım ve endüstri politikalarına rağmen ticari çıkarlarını koruyamamış; Osmanlı İmparatorluğu'nun sömürüldüğüne inanan halk, Batı'lı ülkelerin uyguladığı dış politikalara karşı çıkmıştır.[40]

1.1.2.3 "Mevadd-ı Esasiyye" ilkeleri:

Sultan Abdülmecid'in içinde bulunulan bunalımlı dönemi atlatabilmek için imzaladığı Tanzimat Fermanı'nın ilkeleri, daha sonra genişleyerek merkezi otorite olan padişahlığın yapısını değiştirmiş, yasama görevi gören, padişahın yetkilerini paylaşan ve üyeleri, sivil, asker, bürokrasi ve ulemadan oluşan yeni kurumlar oluşturulmuştur. Tanzimat Fermanı

---

[37] Gülten Kazgan, **A.g.e.,** s. 21.
[38] Tevfik Çavdar, **Türkiye'de Liberalizm(1860-1990),** Ankara, İmge Yayıncılık, 1992, s.9.
[39] Gülten Kazgan, **A.g.e.,** , s. 21
[40] Mardin, "Batıcılık", **Türk Modernleşmesi** , Mümtaz'er Türköne ve Tuncay Önder (drl.), İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, s.12-13.

padişahın egemenlik haklarını sınırlamış, kişiye bağlı can ve mal haklarına yasal düzenlemeler getirmiştir. Yürütmenin, yasalarla çalışmasını sağlayacak olan "Mevadd-ı Esasiyye" ilkeleri düzenlenmiştir. Bu düzenlemeler ile birlikte bürokrasi güçlenmiş ve Osmanlı bürokrasisi, padişahın yanında yetki sahibi olmuştur. Bu ilkeler yasama, yürütme, yargı organlarının uygulayacağı ilkelerdir.[41] Devletin şer'i kanunlara uygun hazırlanan yeni kanunlara göre yönetilmesi, bütün Osmanlı vatandaşlarının can, mal ve onurunun korunmasının yanı sıra bütün vatandaşlara, din ve ırk ayrımı olmaksızın eşit uygulanması, padişahın da bu yasalara uyacağına söz vermesi, "Mevadd-ı Esasiyye" ilkeleri ile kararlaştırılmıştır. Bundan sonra, hükümet yönetiminin, padişah iradesine göre değil, "Mevadd-ı Esasiyye" yani "temel ilkeler" olarak nitelendirilen yukarıda saydığımız ölçülerle yapılacak kanunlara göre uygulanacağı belirtilmiştir. [42]

1.1.2.4 Islahat Fermanı (18 Şubat 1856):

1840'larda itibaren Avrupalı sermayedarlar ve Avrupalı devletler, malî sorunlara çözüm olması amacıyla, Osmanlı Devleti'nin dış borçlanmaya girmesi için baskılar yapmışlardır.[43] Osmanlı Devleti Kırım Savaşı'nın getirdiği ağır masrafları karşılayabilmek için ilk defa 1854'te dış borçlanmaya başlamış, buna dış pazarlardaki tahvil satışı ve iç borç tahvil satışları da eklenmiştir.[44] Batı medeniyetinin üstünlüğü, ordunun ıslahı, batı tekniğinin ve ilminin kabulü gibi reformlarla başlayan batılılaşma hareketi, azınlıkların şikayetlerini dindirememiş ve 1856'da Islahat Fermanı olarak adlandırılan hattı hümayunun okunmasıyla sonuçlanmıştır.[45] Islahat Fermanı Tanzimat Fermanı'nın getirdiği ilkelerin tamamlayıcısı niteliğinde, İngiltere ve Fransa'nın çıkarlarına uygun olarak düzenlenmiştir. Islahat Fermanı ile alınan kararlar şöyle özetlenebilir: Osmanlı Devleti'nin yıllık bütçesinin yapılması ve ekonomik gelişmenin sağlanması amacı ile Batı'lı ülkelerden uzmanların çağrılması; gerektiğinde bu uzmanlara sorumluluk verilmesi; karma mahkemelerin kurulması; yerel yönetim ve cemaat meclislerinde halkın temsil edilmesi; 1856 Arazi Kanunnamesi ile miri toprakların, özel mülke dönüştürülmesinin güvence altına alınması; yabancıların Osmanlı ülkesinde toprak sahibi olmasına izin verilmesi; Ceza Yasası, Deniz Ticaret Yasası, Ticaret Mahkemeleri Nizamnamesi'nin değiştirilmesi. [46]

---

[41] Çavdar, **Türkiye'de Liberalizm(1860-1990),** s.10-11
[42] Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, s.214.
[43] Pamuk,**Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914,** s. 230.
[44] **A.e.,** s. 232.
[45] Sayar, **A.g.e.,** s.41.
[46] Çavdar, **Türkiye'de Liberalizm(1860-1990),** s. 12-13

Osmanlı Devleti, Islahat Fermanı ile yabancılara ve azınlıklara iktisadî, siyasi ve hukuki çeşitli ayrıcalıklar vermiştir. Verilen bütün bu ayrıcalıklar Osmanlı'nın, 1875'te borç ödeyemez duruma gelmesinde ve malî özgürlüğünü kaybetmesinde büyük rol oynamıştır.[47]

Osmanlı İmparatorluğu; 1873'te dünyada oluşan bir borsa krizinin ardından 1875'te, ana parası 200 milyon sterlin, yıllık faizi 11 milyon sterlin tutan borçlarını ödeyemez hale gelmiştir. Yıllık gelirleri 18 milyon sterlin olan Osmanlı Devleti, 1875 yılında dış ödemeleri durdurduğunu ilan etmiştir. 1881'de, Osmanlı Devleti ile Alman, İngiliz, Fransız, Avusturyalı ve diğer alacaklıların temsilcileri arasında, dış borçların miktarları ve ödeme koşullarını yeniden düzenleyen Muharrem Kararnamesi imzalanmış ve bu anlaşma ile Osmanlı Devleti maliyesi gelir kaynaklarının bir bölümünü, yabancı alacaklıların temsilcilerinin yönettiği, Düyun-u Umumiye adı verilen kuruluşa devretmiştir.[48]

Sonuç olarak Baltalimanı Ticaret Antlaşması; Osmanlı Devleti ile İngiltere arasındaki eşitsiz ilkelerden oluşturulmuştur. Bu antlaşmaya kısa vadede bakıldığında; ticareti artırdığı, işsizliği azalttığı, uzun vadede bakıldığında ise bu antlaşmanın 18. yüzyılın sonlarından itibaren dünya ölçeğinde değişmeye başlayan iktisadî, siyasi ve askeri dengeleri ve Osmanlı Devleti'nin bağımsız dış politika izleyebilme seçeneğini de ortadan kaldırdığı görülmüştür. Baltalimanı Ticaret Antlaşması; yabancılar karşısında yalnız yerli ürünleri değil, Türk tüccarlarını da açıkça kötü duruma düşürmüştür. Baltalimanı Ticaret Antlaşması; kendi sanayisini gümrük duvarları ile koruma altına alan Batı'lı ülkelerin sanayi ürünleri karşısında, rekabet gücü kaybolan Osmanlı zanaatlarının, gerek bilgi teknolojisinin, gerekse sermaye birikiminin yetersizliği gibi olumsuz koşullarından dolayı, büyük darbe yemiştir.[49]

Tanzimat Fermanı'nın getirdiği yeniliklerin en önemlisi; farklı sınıf ve tabakalarda ayrı ayrı yaşayan çeşitli din ve mezheplere mensup "milletlerden" oluşan Osmanlı tebaasının toplumsal statüsünde yaptığı değişiklik olmuştur. Tanzimat Fermanı ile liberalleştirmenin hukuki alt yapısı hazırlanmıştır. Islahat Fermanı'nın ilanından sonra ise o güne kadar imtiyazlı millet olan müslüman tebaanın hakları, gayrimüslimlere tanınan malî ve hukuksal ayrıcalıklarla, gayrimüslimlerin çok gerisinde kalmıştır.[50] Tanzimat Fermanı ve onu izleyen Islahat Fermanı'nın getirdiği yeniliklerin etkisiyle Osmanlı aydını da Batı'lı toplumlara özgü liberal düşünceleri yakından tanımaya başlamıştır.[51]

---

[47] Gülten Kazgan, **A.g.e.,** s. 19-21
[48] Pamuk,**Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914,** s. 231-232.
[49] **A.e.,** s. 205-206
[50] Mardin, "Batıcılık", **Türk Modernleşmesi**, s.14.
[51] Çavdar, **Türkiye'de Liberalizm(1860-1990),** s. 13.

1.1.3 "Serbesti-i Ticaret" Liberal İktisadî Düşünce Akımı ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Gelişimi

1850'den sonra Osmanlı İmparatorluğu'nda, İktisadî düşünce yönünden iki akım ortaya çıkmıştır. Bunlar; ekonomideki tüm kısıtlamaları reddeden "serbesti-i ticaret" yaklaşımı ve ekonomik kısıtlamaların, ekonomi kalkınıncaya kadar sürdürülüp kalkınmadan sonra serbest ticaret kurallarına geçişi savunan "Usul-ü himaye" yaklaşımı olmuştur. Bu dönemde; önceleri devlet eliyle sanayileşme denenmiş ise de sonra özel sektöre destek verilmiş, özel sektör birimleri ve Şirket-i Hayriye gibi öncü şirketler, devletin üst düzey yöneticileri tarafından kurulmuş, gümrük duvarları yüksek tutularak özel sektör himaye edilmiştir. Yabancı sermayenin Osmanlı İmparatorluğu'na getirilmesi ve devletin ekonomik hayattan elini çekmesi teşvik edilmiş, ticaretin liberalleşmesi için özel bankacılık başlatılmıştır. İmparatorluktaki bilgi birikiminin eksikliği, ekonomi bilimini yeterince bilen insanların olmayışı, Batı karşısındaki teknoloji ve sermaye yetersizlikleri yüzünden ne devlet eliyle sanayileşme, ne de özel sektör geliştirilebilmiştir. [52]

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda kurulan anonim şirketlerin çoğunluğu imtiyazlı yabancı şirketler olup bankacılık, sigortacılık, demiryolu, elektrik, su, havagazı, madencilik, rıhtım, tünel, tramvay, gibi alanlarda ve genellikle Londra, Paris gibi Avrupa merkezlerinden yönetilmiştir. Şirket-i Hayriyye'nin ardından 1856'da, merkezleri Londra'da olan Bank-ı Osmanî ve Aydın-İzmir Demiryolu Şirket-i Osmaniyyesi kurulmuştur. [53]

Tanzimat' Fermanı'nın ilanından sonra Osmanlı İmparatorluğu'nda; Batı'daki düşünce akımlarından etkilenen, "Yeni Osmanlılar" ve "Jön Türk" diye adlandırılan iki düşünce hareketi ortaya çıkmıştır. Ekonomik yaşam üzerindeki bütün kısıtlamalara karşı çıkan "serbesti-i ticaret" diye de adlandırılan liberal iktisat düşüncesinin, Osmanlı İmparatorluğu'nda ortaya çıkışı ve bu görüşü benimseyen önemli gruplar ve kişiler aşağıda özetlenmiştir.

1.1.3.1 "Yeni Osmanlılar" Hareketi (1865-1870)

"Yeni Osmanlılar" hareketinin ortaya çıkış süreci şöyle özetlenebilir;

Tanzimat'ın ilanı ile bilim ve eğitim kurumlarında yenilikler devam etmiş, devlet basımevleri ardından özel basımevleri kurulmuş, tercüme odası açılmıştır. Buralarda, Rum ve Ermeni'lerin çoğunlukta olduğu mütercimlerin çevirdiği tercüme eserler yayınlanmış, eşitlik ve hürriyet fikirleri gazeteler yoluyla okurlara ulaşmıştır. Osmanlı'da Batı tipi

---

[52] **A.e.,** s..40-42.

[53] Zafer Toprak, **Türkiye'de "Milli İktisat" (1908-1918),** Ankara, Yurt Yayınları, 1982, s. 12.

haberleşme, yani kitaplar, gazeteler, telgraf, daha çok yönetici sınıfların hizmetinde olmuş, zamanla haberlerin halka ulaşmaya başlaması sonucunda, kamuoyunun düşünce yapısı değişmiştir. Yönetici sınıfın düşünce ve yaşayışlarında köklü değişiklikler olmuştur. Bu düzende, tüketim ile ilgili yeni fikir ve davranışlar edinen yönetici sınıfı; halkla yeni iktisadî düzen içinde bütünleşememiştir. [54]

Tanzimat'la yapılan reformların ardından ortaya çıkan, eşitlik ve hürriyet fikirleri, Osmanlı Devleti'ne bağlı kalan unsurların uyanmasına neden olmuş ve parçalanmanın düşünsel tohumları atılmıştır. İmparatorluktaki müslüman ve gayrimüslim unsurlar, ayrı ayrı bağımsızlık ve hürriyet istemiştir. Bu istekleri kabul etmek imparatorluğun parçalanması, kabul etmemek ise Batı medeniyetini ve modernleşmeyi reddetmek olarak algılanmıştır.[55] 1860'lı yıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda, özgürlükçü bir akım başlatan askeri, sivil ve bürokrat aydınlar; Tercüman-ı Ahvâl, Tasvir-i Efkâr, Muhbir gibi yayın organları ve bunların yazarları Şinasi, Namık Kemal, Ali Suavi, Ziya Paşa gibi düşünürler, "Yeni Osmanlı" diye adlandırılan bu akımın özgürlükçü fikirlerini yaymaya çalışmışlardır.[56] Şinasi, Namık Kemal, Ali Suavi gibi dönemin aydınları, başlangıçta düşüncelerini basın yoluyla ifade etmiş, sonraları 1865'de düşüncelerini eyleme geçirebilmek için "Yurtseverler Birliği" adında bir örgüt kurmuşlardır. Bu örgüt kısa bir süre sonra adını, "Yeni Osmanlılar Cemiyeti" olarak değiştirmiştir.[57] Tanzimatçıların yüzeysel anlamda batılı olduklarını, hürriyetçi parlamenter eğilimleri anlamadıklarını ve batı kültürünün etkisinde kalıp kendi kültürlerini yâni şeriatı unuttuklarını, Tanzimat reformları ile Kuran'ın[58] uygulanma alanını küçüldüğünü öne süren ve eleştiren bu gruba "Yeni Osmanlılar" denilmiştir. [59]

Yeni Osmanlılar; esas amacı tebaaya fazlaca bir ifade hürriyeti vermeden "devleti" kurtarmak olan Islahat Fermanı'nın bu amacına karşı çıkmışlar, anayasaya dayalı bir parlamento ile sağlanan hürriyet istemişlerdir. 1856 Islahat Fermanı, Tanzimat'ın

---

[54] Mardin,"Tanzimattan Sonra Batılılaşma", **Türk Modernleşmesi**, s.27.
[55] Ülken, **A.g.e.**, s. 56.
[56] Yeni Osmanlılar hareketi içinde üç farklı düşünce ekseni ortaya çıkmıştır. Şinasi'nin Batıcılığı, Namık Kemal'in parlamenter idareden yana oluşu ve Ali Suavi'nin parlamenter demokrasiyi insan tabiatına aykırı görmesi , bu farklılıkların belli başlı örnekleridir. Bkz. Mardin, "19. Yüzyılda Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti", **Türk Modernleşmesi**, s.89
Daha açık bir ifadeyle, Yeni Osmanlılar; lâik ve ulusçu Şinasi; modernleşmeci ve islamcı Namık Kemal yanında İslamcılıkla lâiklik ve Türkçülükle Osmanlıcılık arasında kararsız kalan Ali Suavi olarak üç farklı düşünce eksenine ayrılmıştır. Bkz. İlber Ortaylı , **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, 1. Baskı,İstanbul, Hil Yayın, 1983, s. 189
[57] Tevfik Çavdar, **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839-1950**, 1. Baskı, Ankara, İmge Yayıncılık, 1995s. 28.
[58] Osmanlılar, Kuran'ı tek hukuk kaynağı olarak görmemiş, yasa kavramını da getirmişler ve bu siyasal özellikleri ile Arap kültürünün hakim olduğu ülkelerde, Osmanlıların "gerçek" islâmi devleti ortadan kaldırdıkları suçlamasına hedef olmuşlardır. Bkz. Mardin, "19. Yüzyılda Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti", **Türk Modernleşmesi**, s.82.
[59] Mardin," Batıcılık ", **Türk Modernleşmesi**, s.13-14

uygulanışını kolaylaştırmış ve hristiyan unsurların ayrı bir ulus olma yolunda da ilerlemesinin önünü açmıştır,. Gayrimüslim tebaa, Batı ile ilişkileri sayesinde, verilen imtiyazlarla Batı'nın iktisadî çıkarlarının ülke içindeki yardımcıları haline gelmiştir. Yeni Osmanlılar, Islahat Fermanı'nın getirdiği malî politikalar ile Osmanlı Devleti'nin Batı'nın büyük devletlerinin esiri haline gelmiş olduğu ve iktisadî emperyalizmi pekiştirdiği görüşünü savunmuşlardır. Onlara göre Tanzimat, müslüman toplumunu derinden etkilemiş bir kültür taklitçiliği olmuştur. Bu yüzden, Yeni Osmanlılar demokratik anlayışlarını islam felsefesinden yararlanılarak şeriat kurallarına göre kurmak istemişlerdir. [60]

Bu dönemde açılan okullarda, II. Mahmut tarafından başlatılan eğitimin çağdaşlaşması çabaları, daha da ileri götürülmüştür. Bu okullarda, fen dersleri okutularak dinle ilgili ders saatleri azaltılmış ve okullar maarif nezaretine bağlanmıştır. Amaç okur yazar nüfusu artırmak ve üniversiteye daha çok öğrencinin devam etmesini sağlamak olmuştur. 1848'de erkek öğrenciler için, " Dârü'l- muallimin", kız öğenciler için "Dârü'l-muallimat" öğretmen okulu kurulmuş, 1862'den itibaren kız öğrenciler için ortaokullar açılmıştır. Önceki dönemden devam eden, Mühendishâne, Harbiye ve Tıbbiye gibi yüksek okullar geliştirilmiş, çağdaş batı bilimleri okutulmaya başlanmıştır.[61] 1867'de Fransız Eğitim Bakanı Victor Duruy'un hazırladığı proje ile laik orta öğretim okullar ve fen, tarih, idare ve hukuk okutulacak üniversite projesine dayanılarak, Galatasaray Lisesi ve Darü'l-fünûn (Üniversite) kurulmuştur. Yine aynı dönemde, Amerikan okulu olan Robert Kolej ve Fransız, İtalyan, Avusturya, Alman ve İngiliz okulları faaliyete geçmiştir. Zamanla İstanbul dışında da açılarak çoğalan bu okullarda, gayrimüslim çocukların yanında müslüman çocuklar eğitim görmüş ve bunlar batılılaşmada da önemli rol oynayan seçkin bir sınıfı oluşturmuşlardır.[62] Osmanlı İmparatorluğu'nda eğitim ve öğretimle ilgili bir yasanın olmayışı, 1869'a kadar yabancı okulların alabildiğine artmasına neden olmuştur. 1869'da çıkarılan Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin uygulanmasıyla bu artış engellenmiştir.[63] Tanzimat'la birlikte Batı'ya çeşitli dallarda öğrenime gönderilenler arasında iktisat öğrenimi görenler yok denecek kadar az olmuştur. Tanzimat'tan sonra, Batı'da bulunan Osmanlı-Türk aydınlarının iktisatla ilgili yazılarında sağlıklı bir iktisat mantığı olmamış, bir kısmı merkantilist fikirleri, bir kısmı da himayeciliğe karşı çıkarak "bırakınız yapsınlar" fikrini savunmuş ve serbestiye dayanan bir ekonomik düzeni öngörmüşlerdir. [64]

---

[60] Mardin, "19. Yüzyılda Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti", **Türk Modernleşmesi**, s. 86-88
[61] Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma,** s.230-232
[62] **A.e.,** s.236-238
[63] İlknur Polat Haydaroğlu, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı okullar**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990, s. 18-19
[64] Sayar, **A.g.e.,** s.41.

"Yeni Osmanlılar Cemiyeti", yurt içinde kurulduktan kısa bir süre sonra eylemlerine Mustafa Fazıl Paşa'nın yaptığı malî yardımlarla yurt dışında devam etmiştir. Mısır Hidivlik hakkını ele geçirmek isteyen, Osmanlı yönetiminin zayıflayıp devrilmesi için gayret eden ve bu nedenlerden dolayı Osmanlı yönetimi ile arası açık olan Mısır'lı Mustafa Fazıl Paşa, amaçlarına ulaşmak için bu gençleri korumuş, Namık Kemal, Ali Suavi ve diğer arkadaşlarının, Batı'da yaptıkları yayınlar ve şahsi masrafları için maddi yardımda bulunmuştur. Mustafa Fazıl Paşa, Osmanlı Yönetimi ile anlaşıp Adalet Bakanı olmasının ardından Yeni Osmanlılar Cemiyeti'ne parasal yardımları kesmiş, bağlarını koparmıştır. Ancak Cemiyet, " Hürriyet " adında bir gazete ve değişik Avrupa kentlerinde yaşayan Yeni Osmanlılar da küçük tirajlı gazeteler çıkarmış, Meşrutiyet için mücadelelerini sürdürmüştür. Yeni Osmanlılar Cemiyeti; yurt dışında mücadelelerini sürdürürken Avrupa'da gelişen cumhuriyetçi ve sosyalist düşüncelerden etkilenmiş, Osmanlı Devleti'nin meşrutiyet anayasası için yaptıkları eylemlerde bu etkilenmeyi göstermişlerdir. 1870'de Mustafa Fazıl Paşa'nın öncülüğü ile genel af ilan edilmiş, Cemiyet üyeleri Avrupa'dan dönmüş ve Cemiyet'in faaliyetleri sona ermiştir. [65]

Parlamento (meclis), halka karşı sorumlu yönetim (cumhuriyet), siyasal özgürlük (demokrasi), vatan ve ulus (millet) gibi kavramların tartışılıp anlaşılmasını ve yayılmasını sağlayan Yeni Osmanlılar; Türk demokratik anayasal hareketinin düşünce temellerini atmış, ilerici bir hareket olarak Türk düşünce tarihinde yerini almıştır. [66]

Tanzimat'tan II. Abdülhamid dönemine (1839-1880) kadar, Şinasi, Namık Kemal gibi edebiyatçılar ile Sadık Rıfat Paşa, Münif Paşa, ve Ziya Paşa gibi devlet adamlarının mensup olduğu "Yeni Osmanlı" hareketinin iki önemli ismi olan Şinasi ve Namık Kemal'in yaşamları ve iktisadî görüşleri ana hatlarıyla şöyledir:

1.1.3.1.1 İbrahim Şinasi (1826-1871)

İbrahim Şinasi 1826 yılında İstanbul'da doğmuştur. Reşit Paşa'nın himayesinde yetiştirilmiş ve eğitim için Paris'e gönderilmiştir. EserleriTercüme-i Manzume, Şair Evlenmesi, Müntehebat-ı Eşar, Müntehabat-ı Tasvir-i Efkâr, Durûb-u Emsâl-i Osmaniye'dir. Çıkardığı gazeteler, Tasvir-i Efkâr ve Tercüman-ı Ahval'dir.[67]

Paris'ten yurda dönüşünde, sosyal sorunlarla ilgilenmiş, şairliği, tiyatro yazarlığı, gazeteciliği bu uğraşına yardımcı olmuştur. Tasvir-i Efkâr Gazetesi'nde sosyal içerikli ve

[65] Ülken, **A.g.e.,** s. 63.
[66] Çavdar, **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839-1950**, s.33
[67] Ülken, **A.g.e.,** s. 65

iktisadî sorunları irdeleyen yazılar kaleme almış ve bu yazılarında, Tanzimat'la sayıları artan Batı mallarının, Osmanlı halkının tüketim alışkanlıklarını değiştirdiğine dikkat çekmiş, sanayileşme fikrini desteklemiştir. İbrahim Şinasi eserlerinde, iktisat ve maliyenin Osmanlı toplumu için önemine dikkat çekmiştir. [68]

İbrahim Şinasi'ye göre, "girdiğimiz yeni medeniyet, Avrupa'nın mucizesi akıl ve kanundur".[69] Yeni değerlerin başında adalet, halk, akıl değerlerini görmüştür. Batı medeniyetini akla dayandırmış, devletin sorumluluk sahibi olmasını ve halkını memleket yönetimine ortak etmesini ifade etmiş ve böylece devletin sorumluluğunun da hafifleyeceğine inanmıştır. Ona göre despot idareler, her şeyi ellerinde tutma hedefledikleri için sorumlulukları fazla olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nda, halkın ihtiyaçlarına ait bütün işleri karşılayan devletin, batı medeniyetine girdikten sonra artan ihtiyaçlar yüzünden daha çok çalışması gerektiği düşüncesinde olmuştur. Cemiyetin bir bütün olduğunu, devletin çalışamayanlara yardım etmek zorunda ve devletle birey arasında hak ve görev ilişkisi bulunduğu görüşünü savunmuştur. [70]

Şinasi, "Yeni Osmanlılar" hareketini başlatan, ilerici düşüncelere sahip bir sanatçı ve düşün adamı olmuştur. Şinasi, Tasvir-i Efkar Gazetesinde o güne kadar kullanılmayan, ulus, özgürlük, kamuoyu gibi kavramları kullanmış ve devletin ulusun temsilcisi olarak işleri yönettiğini savunmuştur. Ulusun da söz ve yazıyla görüşlerini açıklama hakkı olduğunu düşünmüş, Batı'da bulunan kurumların ülkeye getirilmesini desteklemiş ve böylece batılılaşmanın başlayıp, geriliğin aşılacağına inanmıştır.[71]

1.1.3.1.2 Namık Kemal (1840-1888)

Namık Kemal; Tekirdağ'da doğmuş, ailevi nedenlerden dolayı düzenli bir eğitim alamamasına rağmen kendini eğitmiş, Bab-ı Ali Tercüme Odası'nda çalışmış, Vatan Yahut Silistre şiirini, Celaleddin Harzemşah romanını yazmıştır. Tasvir-i Efkâr Gazetesi, Diyojen Gazetesi, Hadika, Sirâc, İbret, Hürriyet Gazeteleri [72] makalelerini yazdığı, belli başlı dergi ve gazeteler olmuştur.

Namık Kemal'in yazıları ve görüşleri, yirmi üç yaşında iken Şinasi'nin yayınladığı, ekonomik ve siyasi düşün alanında önemli bir yeri olan, Tasvir-i Efkâr gazetesinde oluşmuş, Şinasi ile tanıştıktan sonra sanat ve hayat görüşü değişmiştir. Şinasi'nin Paris'e gitmesinden

---

[68] Sayar, **A.g.e.,** s. 302.
[69] Ülken, **A.g.e.,** s. 66.
[70] Ülken, **A.g.e.,** s. 66.
[71] Çavdar, **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839-1950**, s. 26-27
[72] Sayar, **A.g.e.,** s. 98.

sonra, gazeteyi yönetmeye başlayan Namık Kemal de Paris'e gitmiş ve o dönemde, iktisat politikası ile yakından ilgilenmiştir. Tasvir-i Efkâr'dan sonra yazıları, Yeni Osmanlıların yayın organı olan, Hürriyet'te çıkmıştır.[73] Namık Kemal, Şinasi'nin etkisinde en çok kalan kişi olmuştur.[74]

O dönemin Osmanlı aydınının bir konuda uzmanlaşmak yerine hemen her bilgi dalı ile ilgilendiği görülür. Namık Kemal Bey de meslekten bir iktisatçı değil, iktisada merak sarmış bir Osmanlı aydınıdır. Namık Kemal'in bazı fikirleri serbesti yanlısı ve "bırakınız geçsinler, bırakınız yapsınlar" yanlısı, bazı fikirleri ise merkantilizm yanlısıdır. Çelişen görüşleri bulunsa da büyük ölçüde iktisadî liberalizm yanlısıdır. [75]

Namık Kemal; genel hatlarıyla çağının iktisat ve maliye kurallarıyla uyumlu olduğu kabul edilen ilkeleri yazılarında aktarmıştır. Islahatlardan sonra, tarım ve madencilikteki gelişmelerden dolayı ihracat artarsa bundan Batı ülkelerinin de yararlanacağı görüşündedir. "Altın bir vasıtadır; servet ise ihtiyaç ve arzuyu karşılayan şeylere derler."[76] Sözleriyle merkantilist düşünceye karşı çıkmış ve yazılarında serbest ticaret kuramını sürekli savunmuştur. Ona göre; batı modeli şirketlerin ve özel girişimciliğin bulunmayışı, Osmanlı ülkesinin gerilemesinin sebepleri olmuş sanayi ticaret ve bankaların gelişememesi yüzünden de sermaye birikimi sağlanamamıştır. Yazılarında verginin, devletin zorunlu harcamalarını karşılamak için alınmasını, yaygın olmasını, herkesin üzerine düşen vergiyi ödemesi gerektiğini, dolaysız vergilerin dolaylı vergilere tercih edilmesini, artan oranlı olmasını, en az masrafla en kısa sürede toplanmasını ve ılımlı düzeyde tutulmasını savunmuştur. [77]

Namık Kemal dış ticarette kısıtlamaların kalkmasını, devlet memurlarının eğitilmesi ile devlet idaresinin de kanunlara uygun bir hal alacağını savunmuş, halkın çoğunluğuna ait isteklerin, her zaman haklı istekler olamayacağını öne sürmüştür.[78]

Namık Kemal aynı zamanda devletin görevlerinin sınırlandırılması gerektiğine inanmıştır. Liberal devlet anlayışı ile açıklanabilen bu anlayışla, devletin sağlık, eğitim gibi klasik hizmetleri vermesi, ekonomik hayata karışmaması gerektiği düşüncesinde olmuştur. Namık Kemal, devletin ekonomik alandaki öncülüğünü dahi reddetmiş, yüksek gümrük duvarlarına karşı çıkmış, altın karşılığı ithalat görüşünü desteklemiştir. Bu düşüncelerinin

---

[73] Ülken, **A.g.e.,** s. 98.
[74] Çavdar, **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839-1950,** s. 26.
[75] Sayar, **A.g.e.,** s.352.
[76] Çavdar, **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839-1950,** s. 45
[77] Çavdar, **Türkiye'de Liberalizm(1860-1990),** s. 45.
[78] Ülken, **A.g.e.,** s. 103.

yanında, Reşit Paşa'nın Batılı tüccarlara verdiği iç ticaret iznine, istikrazlara, Rejiye, yabancı ülkelerin Osmanlı'ları sömürmesine karşı çıkmıştır. İmparatorluğun gerilemesinin, eğitimin çağdaşlaşması ve yaygınlaşması yanında ekonominin serbestleşmesi yani kapitalistleşme ile durdurulacağı inancında olmuştur.[79]

Aşağıda, "Yeni Osmanlılar" hareketinden sonra gelişen "Jön Türk" hareketi incelenmektedir.

1.1.3.2 Jön Türkler, II. Meşrutiyet'in İlanı ve Osmanlı İktisadî Düşüncesi

1875 yılında Osmanlı Ekonomisi, o güne kadar görülmemiş bir malî bunalıma girmiş, dış borç kaynakları tükenmiş, borçların ödenmesi imkansız hale gelmiş ve sonunda Osmanlı Devleti iktisadî iflasını ilan etmiştir. Padişah Abdülaziz'in devrilip yerine Sultan V. Murat'ın getirilmesi, anayasa ve meşruiyet sorununu ortaya çıkartmıştır. Askerlerin yanı sıra aydınlar, sivil devlet adamları ve askeri öğrencilerin birleşmesiyle bir devrim yapılmış ve V. Murat'ın hastalığı nedeniyle yerine II. Abdülhamid geçmiştir. İlk anayasa "Kanun-u Esasi" 1876'da kabul edilmiş, I. Meşrutiyet dönemi olarak anılan bu dönemde, 1877'de Meclis-i Mebusan açılmış, ardından ilk anayasanın yapıcıları kısa sürede tasfiye edilmiş ve sürgüne gönderilmiştir. 1878'de Meclis-i Mebusan'ın Padişahın emriyle tatile girmesiyle Anayasa'nın yapıcıları da tasfiye olmuş ardından ülkede, II. Abdülhamid'in otuz yıl sürecek olan otoriter yönetimi başlamıştır. [80]

. Tanzimat sonrası yavaş da olsa gelişen düşün hareketi, Meclis-i Mebusan'ın kapatılmasından sonra II. Abdülhamid'in mutlakiyetçi yönetiminde de aydınlar arasında yayılıp gelişmeye devam etmiştir. Burjuva liberalizmi doğrultusundaki anayasacı düşüncelerin yayılmasında, Yeni Osmanlı Hareketinin de öncülerinden Namık Kemal, Şinasi ve Ziya Paşa ve diğer düşünürlerin yazıları önemli rol oynamıştır. Bu yazılar elden ele dolaştırılıp, lise düzeyi okullarda, askeri okullarda gizlice okunmuş ve yayılan bu fikirler ile II. Abdülhamid yönetimine karşı olan, "Jön Türk" diye adlandırılan düşün hareketi ortaya çıkmıştır. [81]

"Jön Türk" terimi; Abdülhamid'in mutlakıyetçiliğine karşı çıkan çeşitli muhalefet gruplarının tümüne verilen ortak isimdir. Jön Türk grupları kendi içlerinde de siyasi görüş ve Osmanlı İmparatorluğu'nun geleceğine ilişkin birbirinden farklı projeleri savunmuşlardır.

---

[79] Çavdar, **Türkiye'de Liberalizm(1860-1990),** s. 52
[80] Çavdar, **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839-1950,** s. 38-39.
[81] Çavdar, **Türkiye'de Liberalizm(1860-1990)** , s.15-16.

Yakın tarihimizde "Jön Türk" terimi ile I. Meşrutiyet'i hazırlayan ve Osmanlı İmparatorluğunda Yeni Osmanlılar Cemiyetini kurmuş ve Abdülmecid rejimine direnmiş olan birinci Jön Türk hareketi değil, II. Abdülhamid'e karşı çalışan devrimci hareket kastedilmiştir. 1908' de II. Meşrutiyet'in ilanıyla II. Abdülhamid'in mutlakıyetçi rejimi de sona ermiştir.

Jön Türk hareketi, iktisadî düşüncede liberal açılımlar amaçlayan bir devrim olmuştur. Kanun-u Esasi yürürlüğe konularak meşrutiyet yönetimi benimsenmiş, seçimlerden sonra Meclis-i Mebusan açılmış, diğer yandan iktisadî düzenin liberalleşmesi amacıyla Osmanlı halkı girişimciliğe özendirilmiş, yabancı sermayeye geniş olanaklar sağlanmış, çok partili siyasal yaşama geçilmiştir. 1909'da, dernek kurma ve toplantı yapma hürriyetinin gelmesiyle, dergiler, gazeteler, partiler ve dernekler ardı ardına kurulmuş, 1908-1913 yılları arasında siyasi parti sayısı 13 olmuştur.[82] İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1908 seçimlerine katılmıştır. Yine bu seçimlere katılan Ahrar Partisi, İttihad-ı Muhammedî, Fedakâranı Millet, Heyeti Müttefîka-i Osmaniye, kurulan partilerden bazıları olmuştur. 1909'da ise hükümet olan İttihat ve Terakki Cemiyeti, 31 Mart Ayaklanması'nı bahane ederek bu partileri kapatmıştır. [83]

Trablusgarp ve Balkan Savaşlarında yenilgiye uğrayan Osmanlı İmparatorluğu, 1912 ve 1913 yıllarında topraklarının yarısını kaybetmiştir. Daha sonra az da olsa toparlanan Osmanlı ekonomisi, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin hükümet darbesinin ardından 1914'de ansızın girilen I. Dünya Savaşı ile tekrar sarsılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu, I. Dünya Savaşı'nda da Çanakkale dışında büyük askeri yenilgilere uğramış, açlık, yoksulluk ve salgınlarla uğraşmıştır. Kapitülasyonların kaldırıldığı bu dönemde, Osmanlı İmparatorluğu'nda İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden destek bulan, üç iktisadî düşünce akımı ortaya çıkmıştır.

Bu akımların birincisi; "Serbesti" olarak da adlandırılan, liberal ekonomik düşünce akımı, ikincisi; İttihat ve Terakki'nin ideolojisi olan, "milli iktisat " olarak da adlandırılan, himayeci iktisadî düşünce akımı ve üçüncüsü; amacı Türk ve müslüman esnaf ve tüccarları geleneksel kurumlar içinde örgütlemek olan, İaşe Nazırı Kemal Bey'in "meslekçi" akımıdır. Her üç akımla da kapitalistleşmeyi sağlayacak ulusal bir burjuvazinin yaratılması amaçlanmıştır. [84]

Osmanlı İmparatorluğu'nda, 1859'da Abdülmecid döneminde İstanbul'da kurulan Mekteb-i Mülkiye'de okutulan dersler, gerek iktisadî gerekse siyasi düşüncede liberalizmin gelişiminde en önemli etkenlerden biri olmuştur. II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet döneminde

---

[82] Tarık Zafer Tunaya, "İkinci Meşrutiyet'in Siyasal Hayatımızdaki Yeri", **Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938),** İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları,2001,s.128.
[83] Kemal H. Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi**, İstanbul , İstanbul Matbaası, 1967, s.20-21
[84] Çavdar, **Türkiye'de Liberalizm(1860-1990)** , s.163.

liselerde de ekonomi dersi okutulmuş, ekonomiye liberal anlamda büyük önem verilmiş ve liberal ekonomi anlayışı bir bakıma devletin resmi ideolojisi olmuştur. [85]

Bu dönemin önemli liberal ekonomik görüş temsilcilerinin düşünce ve eserleri şunlardır:

1.1.3.2.1 Sakızlı Ohannes Paşa (1836-1912)

Ohannes Paşa; 1836'da İstanbul'da doğmuş, 1852'de yüksek öğrenimini Paris'te tamamlamış ve 1856'da daha sonraları siyasi faaliyetlerini de yapacağı Tercüme Odası'nda çalışmaya başlamıştır. 1863'de Matbuat Müdürü olmuş ve Maarif Nezareti ve Tercüme Kalemi'ni idare etmiştir. 1868'de Devlet Şurası Muhâkemat Şubesi müşavirliği ve üyeliğine getirilmiş, 1872'de Ticaret Bakanlığı müşavirliği yapmış, 1877'de yeni kurulan Mülkiye Mektebi'nde iktisat ve usul-i idare dersleri vermiş, 1877'de "Mebad-i İlm-i Servet-i Milel" ve "Hukuk-ı İdare" adlı eserlerini yazmıştır. Bu eserler, Türkiye'de bu konuda yazılmış ilk eserler olarak sayılmaktadır.[86]

Ohannes Paşa, " Mebad-i İlm-i Servet-i Milel "isimli kitabında Adam Smith'in "Ulusların Zenginliği" adlı eserinden esinlenmiştir. Bu eseri, 1881'de yayınlanmış ve yüksek okullarda ders kitabı olarak okutulmuştur. Eserinde servetin üretimi, dolaşımı, bölüşümü, tüketilmesi konularını ele almıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun kalkınması için serbest rekabeti ve özel mülkiyeti, toprağın sahibi tarafından işletilmesi fikrini savunmuş, himayeci ve devletçi görüşleri benimsememiş ve narha taraftar olmamıştır. Yoksullara zorunlu durumlarda hükümetçe yardım yapılması düşüncesinde olmuştur. Komünist düşünürlerin mülkiyetle ilgili fikirlerine karşı çıkmış, kapitalistleşmeyi bilimsel olarak savunmuştur. Savaş dönemlerinde bile serbest ticaretin düzenleyici etkisine inanmıştır. Ohannes Paşa, klasik ekonominin esas aldığı "görünmez el" in her şeyi yarattığı, bireysel çıkarlarla, toplumun genel çıkarlarının serbest ticaret ve rekabetle sağlanacağına inanmıştır. Ona göre ücret, arz talep yasalarına göre belirlenmekte ve kâr ve faiz sermayenin geliri olmaktadır. Ohannes Paşa, Osmanlı liberal düşüncesine ait görüşlerin anlatıldığı " Mebad-i İlm-i Servet-i Milel "isimli bu kitabını yazmadan önce yazılarını Münif Paşa tarafında çıkarılan "Mecmuayı Fünun" da toplamıştır.[87]

Ohannes Paşa, Mülkiye Mektebi'ndeki derslerinde serbest dış ticareti ve ülkeler arası gümrüklerin kaldırılmasını savunmuş, Osmanlı'nın sanayileşmesine karşı çıkmıştır.

---

[85]Mehmet Aslanoğlu, " II. Abdülhamit'in İktisadi ve Mali Politikalar üzerine Etkisi ", **Toplumsal Tarih**, Sayı..63, (Mart. 1999), s.25-32.
[86] Ülken, **A.g.e.**, s. 51.
[87] Çavdar, **Türkiye'de Liberalizm(1860-1990)** , s.83.

Sanayileşmeyi kaynak israfı olarak görmüş ve Osmanlı'nın tarım ülkesi olarak kalması görüşünde olmuştur.[88] Klasik liberal ekonomiyi savunan eserler yazmış ve eserlerinin bir bölümünü iktisat ilminin tarihine ayırmıştır. İktisadî hayatta dengenin, piyasa mekanizmasıyla sağlanacağına inanmış bir Osmanlı düşünürü ve Osmanlı tarihinin ilk doktrin tarihçisi olmuştur. [89]

Ohannes Paşa, servetin mübadele ve tasarruf edilebilir olması gerektiği, ekonomik faaliyetlerin de sanayi, tarım, imalat sanayi ve ticaret olarak sınıflandırılıp bunların biri diğerine tercih edilmemesi düşüncesinde olmuştur. Üretim faktörlerinin emek, sermaye ve doğal kaynaklar olarak sınıflandırılması ve serbest rekabet kurallarına uyulması fikirlerini desteklemiş ve devletin ekonomik yaşama müdahalesine karşı çıkmıştır. Esnaf ve zanaatkar örgütlerinin ve hükümetin sınai ve ticari faaliyetlerinin ekonomik gelişmeyi engellediğini ifade etmiştir. Bu örgütlerin ve devletin, çalışanlarının çıkar düşkünlüğü, aşırı istihdam ve tüketici tercihlerini takip etmesindeki zorluklar nedenleriyle ekonomik gelişmeyi de engellediklerini öne sürmüştür. Ohannes Paşa, sermayenin kaynağının birikim olduğu, birikimin de tasarrufla sağlanılabileceğini, sermaye çoğaldıkça işlerin ve iş bölümünün arttığını, emek ve iş bölümünün kendi aralarında örgütlendiği, sermaye birleşmelerinin de şirketleşmeye neden olduğu görüşündedir. Kanal ve demiryollarının inşası ve işletiminin yanında ulaşımın da büyük şirketler tarafından yapılmasından yana olmuştur.[90]

1.1.3.2.2 Prens Sabahattin (1877-1948)

Prens Sabahattin, 1877 yılında İstanbul'da doğmuştur. Babası Damat Mahmut Paşa, annesi ise Sultan Abdülmecid'in kızı ve II. Abdülhamid'in kız kardeşi Seniha Sultan'dır Babası Damat Mahmud Paşa, Meclis-i Mebusan'ın kapatılmasına karşı çıkmış, kaldırılan Anayasa'nın tekrar yürürlüğe konmasından yana olmuştur. Bu muhalif çabaları yüzünden de sarayla arası açılan Damat Mahmud Paşa, Prens Sabahattin ve kardeşi Lütfullah'ı da alarak Avrupa'ya kaçmış ve II. Abdülhamid'e muhalefetini İngiltere'den sürdürmüştür.[91] Sabahattin Bey; liberalizmden, serbest girişimden ve devletin ekonomiye asgari müdahalesinden yana olmuş, düşünceleri Anglosakson toplum yapısından etkilenmiştir. II. Meşrutiyet öncesi yurt dışındaki, Jön Türk hareketinin önderlerinden olmuş, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne girmiş fakat sonra Cemiyet'le ters düşerek İttihat ve Terakki'ye karşı güçlü bir muhalefet yapmıştır. [92]

---

[88] Zafer Toprak, **Türkiye'de "Milli İktisat" (1908-1918),** Ankara, Yurt Yayınları, 1982, s. 168
[89] Sayar, **A.g.e.,** s.369.
[90] Çavdar, **Türkiye'de Liberalizm(1860-1990),** s. 56-59.
[91] Çavdar, **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839-1950**, s. 73.
[92] Ülken, **A.g.e.,** s. 131-132

Prens Sabahattin'e göre toplumlar, cemaatçiler ve bireyciler olarak iki türe ayrılmıştır. Cemaatçi toplumlar; bireylerin bağlı oldukları aile, cemaat, grup ve partiye dayanmış ve her şeyi devletten beklemişlerdir. Bireyci toplumlarda ise üretim gücü yüksek ve bağımsız karakterli birey, öncelikle kendi gücüne güvenmiştir. Prens Sabahattin, Osmanlı İmparatorluğunu içinde bulunduğu sıkıntıdan bu tür insanların kurtaracağına inanmıştır.[93] Ona göre İmparatorluğun temel zaafı, "hürriyetsizlik" olmuştur. Her şeyin devletin izni ya da baskısıyla yapıldığı bir ülkede, bireyin yeteneklerini gösteremediğini öne sürmüş, yapılması gerekenin baskının kaldırılarak bireyin yeteneğinin geliştirilmesi ve bu yolla ülkenin kalkınmasının da sağlanmasıdır. Osmanlı İmparatorluğunun geri kalmışlığının nedeninin bireycilik ve yerinden yönetim yerine, yönetimde merkeziyetçiliğin uygulanması ve bireyin gelişimine olanak sağlanmaması olduğunu ileri sürmüştür. [94]

Prens Sabahattin, ülkenin ekonomik kurtuluşu için özel teşebbüsün geliştirilmesi, siyasi kurtuluş için ise idarenin, merkezde toplanmasından vazgeçilmesi gerekliliğine inanmıştır. Anglosakson eğitimden yana olmuş, topluma bireycilik ve özel teşebbüs ruhunun aşılanarak, memurluk ruhunun kaldırılması gerektiğini savunmuştur. Batı uygarlığının özü olarak ortaya koyduğu bu düşüncenin tersi, Osmanlı ve bütün doğu toplumlarının dahil olduğu kolektivizm olup bu iki görüş, zamanla Türk aydınlarının benimsediği iki görüşe dönüşmüştür.[95] Prens Sabahattin, merkeziyetçi yönetim sisteminin siyasi iktidarı, memurlardan oluşan bir grubun elinde topladığını, bununla da memurların diğer vatandaşlara nazaran bir üstünlük sağlandığını, bu yönetim sisteminin iktisadî sistemi de belirlediğini ve böyle ülkelerin iktisadî gelişimlerinin, gerçek potansiyellerini yansıtmadığını ifade etmiş, Anglosakson ülkelerde eğitimin, bireysel yetenekleri geliştirmeye dayandığını, bunun topluma yansıması da adem-i merkeziyetçilik olduğunu ve bireye ve bireyin kişisel gelişimine önem veren bu sistem sayesinde İngiltere ve Amerika'nın gelişmiş toplumlar olabildiği görüşlerini savunmuştur. [96] .

Prens Sabahattin; II. Meşrutiyet öncesi ve sonrası yayınlamış olduğu eserlerinde, siyasi görüşlerinin ana hatlarını vermiş, meşrutiyeti geri getirmenin yollarını ve kurulması gereken yeni toplumsal düzeni incelemiştir. 1901'de, " Umum Osmanlı Vatandaşlarına Beyanname" adlı bildirisinde, Osmanlılığa İmparatorluğu'nda yaşayan ve özgürlük isteyen bütün halkların II.Abdülhamid'e karşı birleşmesini istemiş ve 1902 Jön Türk Kongresi bu bildirinin etkisiyle toplanmıştır. II.Meşrutiyet'in ilanından sonra yayınladığı bildiride, Osmanlı birliğinin

---

[93] **A.e.,** s. 133.
[94] Mardin, "19. Yüzyılda Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti", **Türk Modernleşmesi** , s.99.
[95] Berkes, **Türkiye İktisat Tarihi,** s. 341-342.
[96] Şerif Mardin, **Jön Türklerin SiyasiFikirleri 1895-1908**, 16. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2010, s.295-296.

korunması ve güçlendirilmesinin bütün tebaa için önemine değinmiştir. Toplumsal model olarak savunduğu yerinden yönetim anlayışının, etnik gruplara siyasal özerklik vermek değil, idari özerklik demek olduğunu vurgulamıştır. Ona göre, İmparatorluğun bir unsuru olan hristiyan nüfus, Ege adaları dışında hiçbir yerde çoğunluğu oluşturamamış bu yüzden de ayrılık davası güdememişlerdir. İmparatorluk birliğinin bu yolla dağılabileceğini düşünenlere bu tezi ile karşı çıkmıştır. Türk olmayan müslümanların, çoğunlukla aşiret halinde yaşadıklarından, siyasal bağımsızlığa hazır olmadıklarını, içlerinde buna kalkışanların ise çok kısa zamanda yabancı boyunduruğuna gireceklerine işaret etmiştir.[97]

1.1.3.2.3 Mehmet Cavid Bey (1875-1926)[98]

Tüccar Recep Naim Efendi ve Fatma Hanım'ın oğlu olan Mehmet Cavid Bey, 1875 yılında Selanik'te doğmuştur. İlk ve orta öğrenimini Selanik'te tamamlamış, daha sonra İstanbul'da Dersaâdet Mekteb-i İdadi-i Mülkî (İstanbul Lisesi) ve Mekteb-i Mülkiye-i Şahâne' de okumuş ve Ziraat Bankası Muhasebe Kalemi'nde ve Maarif Nezareti İstatistik Şubesi'nde çalışmaya başlamıştır. 1898'den itibaren bankadaki görevinin yanında, Ayasofya Merkez Rüştiyesi ve Yüksek Öğretmen Okulu'nda, İlm-i Servet (iktisat) ve maliye hocalığı yapmıştır. 1902'de siyasi amaçlarla bu görevinden ayrılmış ve Meşrutiyet taraftarı bir muhalefetin gelişip güçlendiği bir merkez olan Selanik'e döndükten sonra kendisinin de mezun olduğu dönemin seçkin okullarından Fevziye Mektebi'nin müdürlüğünü üstlenmiş ve hocalık yapmıştır. O zamanki adı "Osmanlı Hürriyet Cemiyeti" olan, İttihat ve Terakki Cemiyetine girmiş, Cemiyet içinde, iktisat, yabancı dil bilgisi ve yabancılarla kurduğu ilişkiler sayesinde önemli bir yer edinmiştir. [99].

Mehmet Cavid Bey, klasik liberal iktisadî görüşün savunucusu olup, Batı'nın iktisadî ve istatistiki bilimsel gelişimini, yazılarıyla aktarmıştır. Servet-i Fünun Dergisi'nde, yazılarını yayınlamış, en önemli eseri olan İlm-i İktisat kitabı, lise düzeyindeki okullarda ders kitabı olarak okutulmuştur. Ülkemiz için ilk sayılabilecek istatistikle ilgili eseri, İhsaiyyat'tır. II. Meşrutiyet'ten sonra, dönemin ünlü felsefecileri Rıza Tevfik ve Ahmet Şuayıb'la birlikte liberal düşünceyi aktaran, Ulûm-ı İktisadîye ve İçtimaiye Mecmuası'nı çıkarmıştır. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Selanik Mebusu olarak İstanbul'a dönmüş, Meclis'te, yetenek ve vasıflarıyla kısa zamanda İttihatçıların İktisat ve Maliye Bakanı olmuştur.[100] Meclis-i Mebusan'da birinci ve ikinci dönemlerde Selanik Mebusu olarak, üçüncü dönemde ise Çanakkale Mebusu olarak

---

[97] Selçuk Akşin Somel, "Osmanlı Reform Çağında Osmanlıcılık Düşüncesi (1839-1913)", **Modern Türkiye'de siyasi Düşünce,** , İstanbul, İletişim Yayınları, C.I, 2001, s. 107-109.

[98] Tezin Esas konusu içinde olan Mehmed Cavid Bey'in hayatı, görüş ve uygulamaları, II. ve III. Bölümlerde ayrıntılı olarak incelenecektir..

[99] Nazmi Eroğlu, **İttihatçıların Ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey**,İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2008, s. 14-17.

[100] **A.e.,** s. 310-312

görev yapmış ve İttihat ve Terakki'nin yönetici kadroları içinde yer almıştır. Özel teşebbüse önem vermiş, sosyalizm ve devletçiliğe karşı çıkmış, kapitülasyonların kaldırılmasına öncülük etmiştir. Eserlerinde Osmanlı İmparatorluğunun gelişmesinin, dünya ekonomisiyle bütünleşmesi ve yabancı sermayenin gelmesiyle mümkün olabileceğini savunmuş, kapitalistleşmeyi ve serbest ticareti desteklemiş, himayeciliğe karşı çıkmıştır. İktidarda olduğu sürede, serbest ticaret yanlısı ve dış borçları artırıcı bir politika izlemiştir. [101]

Mehmet Cavid Bey, sadece bir iktisatçı değil, aynı zamanda İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önderlerinden biridir. II.Meşrutiyet sonrasında ve I.Dünya Savaşı'nın sonuna kadar kurulan hükümetlerin çoğunda Maliye veya Nafıa nazırlığı yapmış, hükümetlerde yer almadığı zamanlarda bile tüm iktisat politikalarında otorite sayılmıştır.[102] 1917'de İlk milli Osmanlı Bankası olan, daha sonra 1927'de İş Bankasına katılan, Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası'nın kuruluşuna önderlik etmiştir. [103]

Çalışmanın birinci bölümünde, alt başlık olarak Mehmet Cavid Bey'in hayatı, kısaca özetlenmeye çalışılmıştır. Tezin esas konusu Mehmet Cavid Bey'in hayatı, eserleri, görüşleri ikinci bölümde ve malî uygulamaları üçüncü bölümde, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e iktisadî düşüncenin çağdaşlaşma sürecinde incelenip irdelenecektir.

1.1.4 "Usul-ü Himaye" Korumacı Düşünce Akımının Ortaya Çıkışı ve Dayandığı Prensipleri (1914-1918)

1908 Devrimini gerçekleştiren İttihat ve Terakki Cemiyeti, müslüman ve gayrimüslim halkı II. Abdülhamid'in baskı rejimine karşı birleştirirken, Jön Türk Hareketi'nin özgürlükçü fikirleri, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki tebaaların ayrılıkçı görüşlerini de güçlendirmiştir. Ekonominin liberalleşmesinin etkisiyle yurt dışından gelen ürünler, yerli üretime olan talebin azalmasına neden olmuş, yerli üretici yoksullaşmış, gayrimüslim ve yabancıların ise ticarette etkinliği artmıştır. Liberalleşme ve meşrutiyet politikalarıyla birlikte lonca örgütleri de kaldırılmış, müslüman küçük üretici ve esnaf büyük bir ekonomik darbe almıştır. Türk ulusçuluğu bu darbeye tepki olarak kuvvetlenmiştir. 1908-1913 arasında tam olarak iktidar olamayan İttihat ve Terakki, 1913-1918'de, iktidara tamamıyla hakim olmuştur. Önceleri yabancı sermayeyi özendiren bir politika izlenmişse de, zamanla yabancı sermayeye karşı olan bir politika ve liberal iktisatçılar yerine milli iktisatçıların görüşleri benimsenmiştir. Bunda, 19. yüzyıl başlarında İngiltere ve Fransa'ya göre geri bir iktisadî yapıya sahip olan

---

[101] Çavdar, **Türkiye'de Liberalizm(1860-1990)** , s.83-116.
[102] Korkut Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi (1908-1985)**,3. Baskı, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1990, s.17.
[103] Suat Oktar ve Arzu Varlı, "İttihat ve Terakki Döneminin Ulusal Bankası: Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası", **Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F Dergisi**, Sayı II, 2009, s. 13.

Almanya'da, Fichte, Gentz, Müller, Friedrich List gibi milli iktisat görüşlerini benimseyen Alman düşünürlerin büyük etkisi olmuştur. Savaş yıllarında piyasanın millileştirilmesi amaçlanmış, II. Meşrutiyet'in getirdiği ulusçuluk, I. Dünya Savaşı'nın koşullarının etkisi ve İttihat ve Terakki'nin müslüman - Türk "orta sınıf" oluşturma çabasıyla müslüman halk, gayrimüslim halka karşı kayırılmıştır. [104]

İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1908'i izleyen yıllarda, piyasa için üretim yapılan bölge ve ürünlerde orta ve zengin çiftçiye yönelik politikalar izlemiş, üretici birlikler ve kooperatifler kurarak bu grupların gelişimini desteklemiştir.[105] Milli iktisat düşüncesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmadan önceki döneminde izlediği iktisat politikası olmuştur. 1923'de düzenlenen İzmir İktisat Kongresi'nde alınan kararlara bakıldığında, bu yaklaşımın Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki iktisat politikalarını da etkilediği görülmektedir.

Himayeci görüşü destekleyen düşünürlerden, Ahmet Mithat Efendi, Akyiğitoğlu Musa Bey, Parvus Efendi, Ziya Gökalp, Tekinalp'in eser ve yaklaşımları kısaca şöyledir:

1.1.4.1 Ahmet Mithat Efendi (1844-1912)

Ahmet Mithat Efendi; orta halli bir ailenin oğlu olarak 1844 yılında İstanbul'da doğmuştur. Vidin ve Niş'te öğrenimine devam etmiş, Rusçuk'ta başladığı memuriyeti sırasında gazete yazıları da yazmaya başlamıştır. Mithat Paşa'nın beğenisini kazanan Ahmet Mithat Efendi; Mithat Paşa Bağdat Valisi olduğunda yanında gitmiş ve burada vilayet adına kurulan bir basımevi ile Zevna adlı bir gazeteyi yönetmiştir. İstanbul'a döndükten sonra ise çalıştığı gazetelerin yanında, evinde kurduğu matbaada bastığı dergi ve kitapları satmış ve II.Abdülhamid devrinde, yeni görüşlerini yaymak için yazılarıyla büyük çaba göstermiştir. Batılılaşma eğilimi, batıdan gelen yeni fikirlerin halka yayılması yanında okuma eğilimini de artırmıştır. I.Meşrutiyet'in başarısızlıkla sona ermesiyle başlayan hürriyet karşıtı hareket ile sınırsız hürriyetin, imparatorluğu tehlikeye düşüreceği düşüncesi idareye hakim olmuştur. Bunun sonucunda ise fikirde, iktisatta, edebiyatta, hürriyet fikrinin yerine, karşıtı olan disiplin, baskı ve himaye fikirleri savunulmaya başlanmıştır. [106]

Himayeci politikanın ilk ciddi yaklaşımları, Ahmet Mithat Efendi tarafından yapılmıştır. Kendisi çeşitli bilim dallarıyla ilgilenmiş, Mithat Paşa'nın açtırdığı sanat okulu öğrencileri için; bilim dallarını, buluşları okuyucuya anlatan, Hace-i Evvel ve Kıssadan Hisse adlı seri kitaplarını kaleme almış, Ceride-i Askeriye, Basiret Gazetesi'nde yazılar yazmıştır. Ekonomi

---

[104] Toprak, **A.g.e.,** s.20.
[105] Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi (1908-1985),** s.26.
[106] Ülken, **A.g.e.,** s. 112-113

ile ilgili, Tercüman-ı Hakikat gazetesinde de yayınlanan "Ekonomi Politik "kitabı, önemlidir. Ahmet Mithat Efendi, Ekonomi Politik'ten sonra yazdığı Hall-ül-Ukad adlı kitabında iktisat bilmine ait fikirlerini mektup şeklinde yazmış, her mektup bir konuya ayrılmış ve bu konularla öğrencilere ilim ve felsefe izah edilmiştir. [107]

Ahmet Mithat Efendi, ülke'nin gelişmişlik düzeyini gerçekçi biçimde tespit etmiş ve "kapitalistleşme için himaye" politikasını önermiştir. Önerilerinin temelinde yerli sanayin korunması ve teşviki vardır. Serbest ticaret yasalarının, Osmanlı İmparatorluğu'nu sömürmesine karşı çıkmış, ulusal sanayimizin kurulmasını ve gümrük duvarlarıyla korunmuş, ithal ikamesine dayanan sanayileşmeyi savunmuştur.[108] Yazılarıyla, Saray ve Osmanlı Yönetim'ini aşarak sokaktaki adama ulaşmıştır. İktisadî liberalizme karşı iktisadî himayeciliği desteklemiş, halk için korumacı iktisat politikasının öncülüğünü yapmış ve halka da bu politikayı sevdirmeye ve benimsetmeye çalışmıştır.[109]

Ahmet Mithat Efendi, "Ekonomi Politik" adlı kitabında, klasik iktisadı anlatmış ve serbestî görüşüne karşı çıkmıştır. Ona göre, ileri Batı toplumları için geçerli olan bu görüş, "geri, cahil, kabiliyetsiz" kişilerden oluşan Osmanlı toplumunun mahvına neden olacaktır. "Geri, cahil, kabiliyetsiz" Osmanlı toplumu derken, sadece Türk toplumunu kastetmiştir. Hristiyan ve ecnebilerin sahip oldukları servetlerini dışarıdan getirmeyip, kendi bilgi ve kabiliyetleriyle burada kazandıklarına inanmıştır. Türk ve islam unsurlardan oluşan topluluğun, asker bir millet olup, sanayi ve ticarete yatkın olmadığını, yapılan ticaretin ise, müslüman olmayan halkın faaliyeti olduğu görüşünü savunmuştur. [110]

Ahmet Mithat Efendi, "serbestî-i ticaret" görüşünü anarşizm olarak nitelendirmiştir.[111] Osmanlı Devleti'nin iktisadî kalkınması için eserlerinde savunduğu görüşlerinin arasında; ithalatın serbest bırakılması ile yabancı sermayenin Türkiye'de sanayi kurmasını engelleyebileceği, bunu önlemek için süs eşyaları gibi ithalat maddelerine ağır vergilerin konulması, makine gibi yabancı mamullerdense hiç vergi alınmaması düşüncesi vardır. Batı'dan gelecek yabancı sermayeye, bir süre için iktisadî imtiyazların verilmesi ile sanayi teşvik edilmeli, Batı'ya öğrenciler yollanmalıdır. Ahmet Mithat Efendi, malî iflasın eşiğindeki Osmanlı Devleti'nin bu yolları serbestçe izleyerek iktisadî kalkınmasını gerçekleştirebileceğini eserlerinde dile getirmiştir.[112]

---

[107] Ülken, **A.g.e.,** s. 120
[108] Çavdar, **Türkiye'de Liberalizm(1860-1990)** , s.127.
[109] Sayar, **A.g.e.,** s.390.
[110] Berkes, **Türkiye İktisat Tarihi**, s. 337-338
[111] Ülken, **A.g.e.,** s. 119.
[112] Berkes, **Türkiye İktisat Tarihi**, s. 339-340

1.1.4.2 Akyiğitoğlu Musa Bey (1865-1923)

Kazan Türklerinden olan Akyiğitoğlu Musa Bey, Harb Okulu ve Harb Akademisinde iktisat öğretmenliği yapmıştır. Rusya'da öğrenim görmüş, İstanbul'da Mülkiye Yüksek Okulunu birincilikle bitirmiştir. Mehmet Cavid Bey ve Ohannes Paşa'nın serbest pazar ve liberalizm görüşlerinin aksi yönünde iktisadî görüşlere sahiptir. "Batı Medeniyetinin Esasına Bir Nazar" ve "İktisat Yahut İlm-i Servet" adlı kitaplarını çıkarmış, "Üç Kardeş" adlı gazeteyi yayınlamış ve "Türk Yurdu", "Türk Dünyası"nda çeşitli yazılar kaleme almıştır. Mehmet Cavid Bey ve Hüseyin Cahit Bey'le fikir anlaşmazlığı yüzünden hocalığı elinden alınmış ve gazetesi kapatılmıştır.[113]

Musa Bey, "Usûl-ü himaye"nin her kesime uygulanmaması ve ülkenin rekabetçi sanayi dallarının gelişimi için uygulanması temel yaklaşımı olmuştur. Ona göre, sanayileşmiş bir ülkenin, sanayileşmemiş bir ülke ile ekonomik rekabeti mümkün değildir ve gelişmeye müsait sanayi dallarının ilerleyebilmeleri için sanayileşmiş ülkelerin mallarının rekabetinden korunması gereklidir. [114]

Musa Bey, insanların ulusal çıkarlarının yanında, bireysel siyasal ve iktisadî faydalarının da savunulması gerektiğini, ulusal çıkarlarla iktisadî fayda birbiriyle çatıştığında ise ulusal çıkarların tercih edilmesi gerektiği görüşünü savunmuştur. Ona göre, ülkelerin güçleri eşit olmadıkça, güçlü zayıfı ezecek ve tarım ülkeleri güçlü sanayi ülkelerine bağımlı olacaktır. Musa Bey, dışa karşı korunan bir endüstri ile ithal mallarıyla rekabet edilebileceğini düşünmüştür. Bütün gelişmiş ülkelerin başlangıçta himaye usulünü tercih ettiğini öne sürmüştür. Musa Bey, iktisadın en önemli problemlerinin serbest pazar ve himayecilik olduğunu öne sürmüş, bir ülkenin tümüyle serbest pazar olmamasını savunmuştur. Millî değerlerin iktisadî faydadan üstün olduğunu, serbest pazarda iktisaden kuvvetlinin zayıfı ezdiğini, iç pazarın iktisaden kuvvetli tarafın eline geçtiğini ifade etmiştir. Musa Bey, himaye politikasına başvurmadan yerli endüstri kurulamayacağını iddia etmiş, ithal edilen maldan alınan gümrük vergisinin, içerde üretilen aynı maldan alınan vergiye nazaran düşük olmasının yaratacağı zarara dikkat çekmiştir. Ucuz ithal malla rekabet edemeyen yerli endüstrinin, küçülme ve yok olma tehlikesine karşı himaye edilmesini yani, "makul düzeyde himaye" ile yerli endüstrinin gelişimini tamamlayana kadar yabancı rekabetine karşı korunmasını savunmuştur. [115].

Musa Bey yazılarında, ücretlerin belirlenmesi ve yoksullaşmaya karşı örgütlü "işçi şirketleri" yani sendikaların kurulması, günlük çalışma saatlerinin düşürülmesi, kadınların da

---

[113] Ülken, **A.g.e.,** s. 222.
[114] Çavdar, **Türkiye'de Liberalizm(1860-1990)** , s.132.
[115] Toprak, **A.g.e.,** s.106-107

çalışması gibi konulara değinmiştir. Harp Okullarında ders kitabı olarak okutulan kitabında ise klasik iktisat kuramlarının yansıtılmasına önem vermiştir. Ticaret, tarım ve sanayinin dengeli gelişimini savunmuş bunun gerçekleşebilmesinin "görünmez el" ile olmayıp disiplinli ekonomik planla gerçekleşebileceğini öne sürmüştür. Kitaplarında temel yaklaşımı; usûl-ü himayedir. Bu yaklaşıma göre gözetilecek tedbirleri şöyle açıklamıştır; himaye politikasının hedefi, genel bilgi birikimi ve yetenekleri maksimize etmek olmalı, üretim bölgeleri ve o bölgelere ait özel ürünler yaratacak biçimde bir himaye politikası tercih edilmeli, savunma, sağlık temel kimya, temel tüketim ve geleneksel sanayi dalları gibi topluma ortak fayda sağlayacak sanayiler korunmalıdır.[116]

1930'da iktisadî hayata yeni bir şekil ve düzen kurmaya çalışan Türkiye Cumhuriyeti Devlet'inin iktisat politikaları ile Musa Bey'in kitaplarında savunduğu önermelerin benzeştiği görülmektedir[117]

1.1.4.3 Parvus Efendi (Alexandre Helpland / 1867-1924)

Parvus Efendi, Rusya'da doğmuş, Almanya'da doktora yapmış ve Rus devrimine katılmıştır. Rusya'da sosyalist devrimin, işçi sınıfının mücadelesi ile değil emperyalist devletler arasında çıkacak büyük bir dünya savaşı patlamasıyla mümkün olabileceğine inanmıştır. Batı'da Alexandre Helpland adıyla tanınmış, Almanya ve İsviçre'de sosyalistlerle çalışmalar yapmış, Batı'da çalıştığı sosyalistlerle, sosyalist teori ve uygulamaları bakımından ters düşerek, 1910'da Türkiye'ye gelmiş, İttihat ve Terakki Partisi'nin önderleriyle tanışmıştır. Osmanlı maliyesi ve tarihi üzerine de incelemeleri olmuştur. II. Meşrutiyet'in ilanının ardından II. Abdülhamid yönetiminin yıkılmasıyla Osmanlı Devleti'nin batı sermayesi ile yakınlaşacağı beklentisine, Parvus Efendi Tasvir-i Efkar ve Jön Türk gazetelerindeki yazılarıyla karşı çıkmıştır. "Türkiye'nin Can Damarı" adlı kitabında, Türk aydınının halktan kopuk olduğu ve köylü halkın fakirliğini bilmediğini öne sürmüştür. Batı'nın sömürü alanı içinde olan Türkiye için dışardan gelecek yardım ya da borçların eskisinden daha ağır şartları taşıdığını, bu şartların da iktisâdi çöküntüyü hızlandırdığını ve Türkiye'nin bir Batı sömürgesi olma yolunda olduğunu savunmuştur. Türkiye için kurtuluşun, sömürgecilerden kurtulmak için borçlar ve kapitülasyonlardan kurtulmak, demokratik bir ulusal devlet kurmak, bunun da büyük dünya savaşı geldiğinde bu savaşa katılmakla kazanılacağını öne sürmüştür. Parvus Efendi bu fikirleri ile İttihat ve Terakki Partisi'nin önderlerini ve Türkçüleri etkilemiş ve çağdaş devletin dayanağının burjuvazi olduğuna, burjuvazinin gelişmesinin, diğer köylü memur sınıfların da gelişimini sağlayacağına inanmıştır.[118]

---

[116] Çavdar, **Türkiye'de Liberalizm(1860-1990)** , s.136-137
[117] Ülken, **A.g.e.,** s. 226.
[118] Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, s.467.

Pavrus Efendi, Türk Yurdu Dergisi'nde yazdığı makalelerinde de serbestî politikasının ülkede yarattığı sonuçlara dikkat çekmiş, "malî boyunduruk" olarak tanımladığı, Düyûn-u Umumiye'den Osmanlı Devleti'nin kurtulması gerektiğini, yabancıların Türkiye'de mülk ve servet sahibi olmasının serbest bırakılmamasını ve yabancı sermayeye verilen ayrıcalıkların kaldırılmasını savunmuştur.[119]

1.1.4.4 Ziya Gökalp (1876-1924)

Ziya Gökalp; 1876 yılında Diyarbakır'da doğmuş, ilkokulun ardından şehir idadisini bitirmiş ve Baytar Mektebi'ne devam etmiştir. Diyarbakır gazetelerinde çıkan ilk yazılarında Namık Kemal'le aynı fikirleri paylaşmış fakat daha sonraları, Yeni Mecmua, İktisat Mecmuası, Yeni Gün, Hakimiyet-i Milliye'de çıkan iktisatla ilgili yazılarında iktisadî devletçiliği savunmuştur. Manchester Ekolü'nün savunduğu, "iktisadî liberalizme" karşı çıkmış, "memleket şartlarına uymayan" bu teorileri eleştirmiştir. Sosyolog Durkheim ve Marx'ı karşılaştırmış, iktisadî olayların teknikten ibaret olmayıp, değer ifade eden olaylar olduğunu savunmuştur. İktisadî olayların yanında, kolektif düşüncelerle karşılıklı etkileşim halinde olan sosyal olayların da toplum için önemli olduğunu ifade etmiştir. [120]

Ziya Gökalp'e göre, millî şuurun uyandırılmasında en önemli unsur, "milli iktisat" yaratılmasıdır. Milli bir iktisat yaratılması için gerekli çoğu unsurun Osmanlı topraklarında mevcut olduğu halde eksik olan şeyler, girişimcilik ve yerli sermayedir. Gökalp, milli burjuvazinin yaratılmasından yana olmuş, Osmanlı ülkesinin güçlü hükümetlere sahip olamayışının nedenlerinin, ülke iktisadının millî olmayışı ve iktisadî sınıflardan yoksunluğu olduğunu ileri sürmüştür. Döneminin çoğu yazarı gibi Osmanlı Ülkesi'nin ilerlemesi için tek çözüm yolunun, müslüman -Türk unsurun, girişimci olması ve ticaret, bankacılık, sanayi gibi işlerle uğraşması olduğu fikrini savunmuştur. [121]

Ziya Gökalp; millî iktisat politikasının hedefinin, millî büyük sanayi kurmak olması gerektiği, bunun kurulması için de siyasal yapının değişmesi, bir halk fırkası içinde burjuva ve işçi sınıfının koalisyonun gerektiğini vurgulamıştır. Gökalp'e göre Türkiye'de sınıf bilinci henüz oluşmadığından işçi sınıfı, burjuva sınıfına başkaldıramamış, burjuva sınıfı da köylerdeki feodal yapıyı yıkamamış ve ulusal sanayii kuramamıştır. Ona göre, İktisadî yurtseverlik, millî iktisat demektir. Bunun için de kapitalistleşmeyi sağlayacak, bir ulusal

---

[119] Toprak, **A.g.e.,** s.170.
[120] Ülken, **A.g.e.,** s. 331.
[121] Toprak, **A.g.e.,** s.32.

burjuva yaratılması fikrini savunmuştur.[122] Gökalp, iktisadî kapitülasyonlardan kurtulmanın iktisadî örgütlenme ile başarılabileceğini, bunu da ancak millî bankaların sağlayabileceğini ifade etmiştir. Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası'nın kurulmasıyla, iktisadî bağımsızlık ardından, siyasi bağımsızlık engellerinin kalkacağını, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bir ideologu olarak savunmuştur. [123]

1.1.4.5 Munis Tekinalp (Moise Kohen / 1883-1961)

Asıl adı, Moise Kohen olan Tekinalp, bir hahamın oğlu olarak 1883 yılında Serez'de doğmuştur. İttihat ve Terakki Cemiyeti üyesi olan Tekinalp, görüşlerini İktisâdiyat Mecmuası'nda dile getirmiş, Türk Yurdu Mecmuası'nda Ziya Gökalp'in iktisatla ilgili yazılarına yardım etmiş, Atatürk devri için "Kemalizm "ve "Türk Ruhu" adlı kitapları yazmıştır. [124]

Tekinalp, Türkiye'de kapitalizm devrinin başladığını ve savaş zenginlerinden oluşan bir millî burjuva sınıfının doğduğunu, büyük ölçüde biriken nakdi servetin bireylerin elinde toplandığını, orta sınıfın yıkıldığını vurgulamış, Türk'lerin millî bir iktisat oluşturup millî iktisatçılar yetiştirmesi gerekliliğine işaret etmiştir. Türkiye'deki savaş zenginlerinin Batı'daki servet sahipleri gibi ticaret, sanayi tarım, bankacılık alanlarına yatırım yapmak yerine, kazançlarını zevkleri için harcadıklarını, gelir dağılımının bu yüzden bozulduğunu ileri sürmüştür. Tekinalp, devlet öncülüğünde serbest girişimin ve millî burjuvazinin oluşturularak, planlı ekonominin uygulanmasını, ancak millî bir sanayi oluştuktan sonra dış ticarette serbestiye ve diğer ülkelerle işbirliğine gidilebileceğini ifade etmiştir. Sosyal güvenlik ve daha adil bir vergi düzeni gibi toplumsal iyileştirmeyi içeren tedbirlerin gerekliliğine inanmıştır. Ona göre, millî iktisat politikası, ekonomik gelişme için bir araç oluşturacak, ülkede ekonomik gelişme sağlandıktan sonra, liberal uygulamalara geçilebilecektir.[125]

Tekinalp, Osmanlı'nın geri kalmış bir ülke oluşu ve kapitülasyonlar nedeniyle yabancı ülkeler tarafından ezilişine çözüm olarak "Umur-u iktisadîye " yani ülkede hedeflenen iktisadî reformları yürütecek ve iktisat politikalarını yönetecek bir iktisat bakanlığını tavsiye etmiştir. Bu fikir, Osmanlı Devleti'nin önemli bir sorunu olan, iaşe sorununu çözmek isteyen İttihat ve Terakki Cemiyeti'nce de desteklenmiş, sonuçta, " İktisadîye Bakanlığı" kurulmamış fakat "İaşe Bakanlığı" kurulmuştur. [126]

---

[122] Çavdar, **Türkiye'de Liberalizm(1860-1990)** , s.163-166
[123] Toprak, **A.g.e.,** s.141-142
[124] Ülken, **A.g.e.,** s. 374.
[125] Çavdar, **Türkiye'de Liberalizm(1860-1990)** , s. 167-170..
[126] Toprak, **A.g.e., s.** 302-304

Bu dönemde, Ahmed Mithad Efendi'nin "ekonomik korumacılık" fikri, yerini Ziya Gökalp'in "Milli İktisat" anlayışına bırakmış, Ohannes Paşa'nın "bırakınız yapsınlar" anlayışı da yerini "İktisadî Hürriyetçilik" akımına bırakmıştır. Her iki akımın da temel amacı, Osmanlı ekonomisinin kalkınması ve zenginleşmesi olmuştur. Bu dönemde, Ohannes Paşa'nın klasik liberal iktisadî fikirlerini sürdüren Cavid Bey, Ulum-ı İktisadîyye ve İçtimaiyye Mecmuası'nda, serbest ticaret ve tarım ürünlerinin ihracatına dayalı bir dış ticaret ve yabancı sermayeye açık, devlet müdahalesine kapalı bir piyasa sistemini savunmuştur. Şerif Efendi, Ohannes Paşa, Prens Sabahattin, Ahmet Şuayıp, Rıza Tevfik, Sakızlı Ohannes Paşa ve Cavid Bey gibi düşünürler; ülkede klasik ekonominin yerleşip, liberal ekonomik politikaların gelişmesi için çaba harcamışlar, Ziya Gökalp, Musa Akyiğitzade, Tekinalp gibi ittihatçılar ise İktisadîyat Mecmuası ve Türk Yurdu gibi yayınlarla, milli iktisat düşüncesinin destekçisi olmuşlardır.[127]

1.2 Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti Yönetimine Geçişte İktisadî Görüşler

I. Dünya Savaşı sonunda ittifak Devletleri'ni yenen İtilaf Devletleri, Osmanlı İmparatorluğu'nu işgal etmiş, yenilgiden sorumlu tutulan İttihat ve Terakki Cemiyeti liderleri tutuklanmış ya da yurt dışına kaçmışlardır. İşgal altındaki ülkede savaş sürmüş ve 1923'de sona ermiştir.

1.2.1 Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya Savaşı Yenilgisinin İktisadî sonuçları

Osmanlı İmparatorluğu, I. Dünya Savaşındaki yenilgisinin ardından, 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'ni imzalamış, İttihat ve Terakki iktidarı yıkılmış, üst düzey sorumluları yurt dışına kaçmıştır. Bu dönemde ekonomik sıkıntılar yaşanmış, memur maaşları ödenememiş, deniz ticaret yollarının kapanması ve iktisadî, siyasi ve askeri çöküntü yüzünden tüccar zor durumda kalmış, iflaslar başlamıştır. 13 Kasım 1918'de İtilaf Devlet'leri İstanbul dahil bütün Marmara bölgesini işgal etmiştir. 1908 -1922 dönemi, savaşlar, ihtilaller ve ayaklanmalar sonucunda Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihe karıştığı yıllar olmuştur.[128]

Amasya Bildirgesi'nde; ana strateji olarak Bağımsızlık Savaşı'nın tüm ulusun katılımı ile gerçekleşeceği ilkesi ilan edilmiş, Erzurum Kongresi'nde ise Bağımsızlık Savaşı'nın ekonomik ilkeleri ortaya konmuştur. Buna göre, ileri ülkelerin yardımlarının ancak iç ve dış bağımsızlığın korunması koşulu ile kabul edilebileceği söylenmiş, kapitülasyonlar gibi

---

[127] Çavdar, **Türkiye'de Liberalizm(1860-1990)** , s.127.
[128] Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi (1908-1985),** s. 18

bağımsızlığı tehlikeye düşüren kurumlar reddedilmiştir. Ulusal burjuvazi yaratma ve destekleme politikası da bu bildiride yer almıştır. İstanbul'un işgali üzerine, 23 Nisan 1920'de Ankara'da toplanan ve Bağımsızlık Savaşı'nın karar organı olan Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin seçtiği Bakanlar Kurulu programında, "halkçılık programı"nın ana fikrini oluşturan bağımsızlığın, emperyalizm ve kapitalizm baskısından kurtulmakla mümkün olacağı vurgulanmıştır. [129] Büyük Millet Meclisinin açılışından sonra 1920'de hazırlanan bütçe kanununda, Anadolu'nun bütün devlet gelirleri Maliye Bakanlığına bağlanmış, Devlet harcamalarının tek elden yapılması ve gelirlerinin tek elde toplanması amaçlanmış, halk sadece bütçede sorumlu olduğu vergileri ödemekle yükümlü sayılmıştır. Düyun-u Umumiye ve Tütün Rejisi İdaresi'nin, yapacakları işlemlere Büyük Millet Meclisi'nin egemen olduğu yerlerde yönetime zarar vermemek şartı ile devam etmesine ve topladıkları tahsilatı, Maliye Bakanlığı veznelerine yatırmalarına ve giderlerinin bütçeye konulan ödeneklerden karşılanmasına karar verilmiştir. Büyük Millet Meclisi, Bütçe Kanunu ile olağanüstü hal yüzünden dış borçların ödenmesini barışa kadar durdurmuş ve dış borçların Türkiye üzerine düşen payının, barışta ödeneceğinin garantisini vermiştir.[130]

Ulusal Bağımsızlık Savaşı'nın başarıya ulaşması için tüm halkın fedakârlığı gerekmiş, bunun sağlanması için 7-8 Ağustos 1921 tarihinde "Ulusal Vergi Buyruğu" yani "Tekalif-i Milliye Kanunu" çıkarılmıştır. Bu yolla ordunun, insan ve taşıt bakımından gücü artırılmış ve beslenmesi ve giyimiyle ilgili eksikliler, halkın yardımıyla bir ölçüde giderilmeye çalışılmıştır.[131] Halk, savaş için gerekli malları ve ileride bedelini tahsil etmek üzere, elindeki hammadde, yarı mamul ve mamul mallarını devlete vermiş, elindeki taşıtlarla ordunun malzemesini parasız taşımıştır. Terkedilmiş mallara ve halkın elindeki silah ve cephaneye ordu el koymuş, bazı imalathaneler ve sanat erbabı belirli ürünleri üretmekle yükümlü tutulmuştur. Ulusal Bağımsızlık Savaşı'nın kazanılmasında bu kanunun önemli etkisi olmuştur.[132] Savaş nedeni ile tarımdan çekilen erkek işgücünün yarattığı üretim azalışını önlemek için genel seferberlik ile birlikte tarım seferberliği ilan edilmiş ve uygulama çok başarılı olmuştur.[133]

Osmanlı ekonomisinin temeli olan zanaatkâr grupları, tamamen dağılmış ve savaşın erkek nüfusu azaltması tarım üretimini düşürmüştür. İlk dönemlerde sosyal reformlara ve alt yapı yatırımlarına, özellikle demiryolu ve şose yol yapımına girişilmiş, 1923 İzmir İktisat Kongresi'nde benimsenen prensipler itibariyle sanayide özel sektör odaklı bir kalkınma

---

[129] Çavdar, **Türkiye'de Liberalizm(1860-1990)** , s. 187-189.
[130] Alptekin Müderrisoğlu, **Kurtuluş Savaşı Mali Kaynakları,** C:II, İstanbul, Kastaş Yayınları, 1988, s.390-392
[131] Gazi M. Kemal Atatürk, **Söylev,** (hzrl Hıfzı) Veldet Velidedeoğlu, İstanbul, Çağdaş Yayınları, 1981, s. 325
[132] Çavdar, **Türkiye'de Liberalizm (1860-1990)** , s. 192-193
[133] Müderrisoğlu, **A.g.e.,** s.578.

hedeflenmiş, 1927 yılında Teşvik-i Sanayi kanunu çıkarılmıştır. Yatırımcılar, vergi muafiyetleri ve kredilerle desteklenmiş, bankacılık ve ticaret sektörü hızla gelişmiş ve yıllık büyüme hızları yüzde onları bulmuştur. Lozan Antlaşması, 1929 yılına kadar gümrük vergisi koymayı yasakladığından Cumhuriyet'in genç ekonomisi, dış dünyanın rekabetinden kurtulamamış, İthalat rakamlarının yüzde yetmişi tüketim malları ithalatından oluştuğundan, 1929 yılına gelindiğinde özellikle temel sanayilerde istenilen yere gelinememiştir. 1929 yılında Lozan antlaşmasının dış ticaretle ilgili kısıtlamaları sona erdiğinde, gümrük duvarları yükseltilip, yabancı şirketlerin imtiyazlarına son verilmiştir. 1930 yılından itibaren aralık ayının ikinci haftası, adı daha sonraları "Yerli Malı ve Tutum Haftası" olarak değiştirilecek olan "Milli İktisat Haftası " olarak ilan edilmiştir. Kamu bankaları aracılığıyla temel sanayi yatırımlarına girişilmiş, üretim odaklı ekonomi dönemine geçilmiştir. 1923 yılında kurulan Türkiye Cumhuriyeti, Lozan Antlaşmasının dış ticarete koyduğu koşulların ortadan kalktığı tarih olan 1929 yılından itibaren, izlediği "Milli Ekonomi" politikası ile başarılı olmuştur. [134]

1.2.2 Dönemi Etkileyen Tarihi Unsurlar

Lozan Konferansı iki kez toplanmıştır; 20 Kasım 1922 tarihinde başlayan birinci bölüm Musul, Boğazlar, malî sorunlar; kapitülasyonlar, Düyûn-u Umumiye, Reji ve gümrükler konuları nedenleriyle sonuç alınamadan 4 Şubat 1923 tarihinde kesilmiş ve üç aylık bir aradan sonra yeniden toplanılmıştır. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti, Lozan görüşmelerine ara verilen dönemde İzmir'de toplanan "Türk İktisat Kongresi" diğer bir deyişle "İzmir İktisat Kongresi" ile malî ve ekonomik konulardaki tutumunu belirleyip dünyaya ilan etmiştir. İzmir İktisat Kongresi'nde, uygulanacak sistemin "Karma ekonomik sistem" olmasına karar verilmiş ve ardından, Türkiye'nin dört bir yanında altyapı ve temel sanayiler için büyük bir ulusal seferberlik başlatılmış, kalkınmanın üretimden geçtiğinin tüm ulusça kabul gördüğü bir dönem başlatılmıştır. Türkiye Büyük Milet Meclisi Hükümeti, İzmir İktisat Kongresi kararları ve hükümet programları ile rejim meselesini bile çözmeden, yeni bir maliye politikası arayışına girmiş ve ilkeler tespit etmeye çalışmıştır.

Dönemi etkileyen tarihi unsurlar olan İzmir İktisat Kongresi, Lozan Barış Konferansı; ana hatlarıyla şöyledir:

[134] Doğan Duman, "Yeniden Yerli Malı", **Toplumsal Tarih**, Sayı. 63, (Mart. 1999), s. 44-47

1.2.2.1 İzmir İktisat Kongresi ve Saptanan İktisadî - Malî İlkeler

17 Şubat 1923 tarihinde toplanan İzmir İktisat Kongresi'ne her ilden, Türk halkını temsil etmek üzere beş zümreden sekizer delege gönderilmiştir. Bu zümrelerin bir işçi, bir tüccar, bir sanatkâr, bir şirket mensubu, bir bankacı ve üç çiftçiden oluşması öngörülmüştür.[135] Kongre'ye tüm yurttan, toplam 3000'e yakın delege davet edilmiş [136] fakat 1135 delege katılmıştır.[137] İzmir İktisat Kongresi, 17 Şubat - 4 Mart 1923 tarihleri arasında Lozan Konferansına ara verildiği sırada gerçekleşmiştir. Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin uygulayacağı iktisadî ve malî politikalar, çağırılan beş zümrece saptanan sorun ve istekler doğrultusunda belirlenmiştir. Yeni Türkiye'nin uygulayacağı iktisadî ve malî politikaların belirlenmesinde, bağımsızlık ana fikri en önemli etken olmuştur. Gazi Mustafa Kemal Kongre'nin açılış konuşmasında; Türkiye'nin iktisaden bağımsız olacağını, kurulacak yeni devletin milli ve bağımsız bir iktisadî bir temel üzerine inşa edileceğini, bu yeni bağımsız devletin, gümrük vergilerini belirlemede serbest olacağını, Türkiye'nin yabancı sermayeden vazgeçmeyeceğini ancak bu sermayenin ülkeye zarar vermemesi şartıyla kabul edileceğini ve Osmanlı Devleti'nin uyguladığı "liberal iktisadî politikaların"[138] artık geçerli olmayacağını açıklamıştır.[139]

Türkiye, İzmir İktisat Kongresi'nde alınan bu kararlarla merkezi İstanbul olan Osmanlı Devleti'nin yönetimini kabul etmediğini ve başkenti Ankara olan, iktisadî egemenliğin yanında iktisadî bağımsızlığa da sahip yeni bir devlet olduğunu tüm dünyaya duyurmuştur.[140]

Bu program çerçevesinde alınan kararlar, ana hatlarıyla aşağıda özetlenen misak-i iktisadî, çiftçi-tüccar-sermaye ve işçi gruplarının iktisadî esasları ve İzmir İktisat Konferansı'nın yabancı sermayeye ilişkin esasları olmak üzere üç ana başlık altında toplanmıştır.[141]

---

[135] A. Gündüz Ökçün, **Türkiye İktisat Kongresi- 1923**,Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Yayınları,1968,s. 185.
[136] **A.e.,** s. 2.
[137] **A.e.,** s. 387.
[138] Bu dönemde geçerli olacak "iktisadî liberalizm"; kamu ve özel sektör ayrımına dikkat edilmeksizin, devletin her türlü iktisadî müdahalesinin en az düzeyde tutulduğu, devletin kamu finansmanı için vergilemeyi kullandığı ve vergi toplama faaliyetini de ekonomide rekabet ortamını sağlamak ve eşitlemek amacıyla gerçekleştirdiği bir iktisadî politika olarak açıklanmıştır. Bkz. Uğur Selçuk Akalın, **Üç Dönem Üç Ekonomi**, İstanbul, Önsöz Basım Yayıncılık, 2006, s.35
[139] **A.e.,** s. 250-252
[140] Çavdar, **Türkiye'de Liberalizm(1860-1990)** , s. 206.
[141] Ökçün,, **A.g.e.,** s. 387-437

I. Misak-ı İktisâdî Esasları :

Misak-ı İktisâdî Esasları; 1923 İzmir İktisat Kongresi'nde kabul edilen esasların ilki olmuş ve memleketin her köşesinde, dükkanlarda, camilerde ve okullarda halka anlatılması kararı alınmıştır. Misak-ı İktisâdî'nin esasları, kısaca şöyle sıralanmıştır: Milli sınırları içinde bağımsız yaşayan Türkiye, dünyanın barış içinde ilerlemesini sağlayacak unsurlardan biridir[142]. Türk halkı bağımsızlığını her şeyin üzerinde tutar ve memleketini iktisaden yükseltmek amacındadır. Türk milleti çalışkandır ve kendi ürettiği malı tüketir, ormanlarını korur, madenlerini kendi işletir. Dürüst ve yenilikçidir, dinine ve kültürüne sahip çıktığı gibi temizliği sever. Ülkeye zarar vermemesi şartıyla yabancı sermayeyi kabul eder ancak tekelleşmeye karşıdır. Türkler birbirini seven bir millettir, Türk kadını eşi ve çocuklarını bu esaslara göre yetiştirir.[143] Bu maddeler, Misak-ı İktisâdî esasları olarak İzmir İktisat Kongresi'nde kabul edilmiştir.

Misak-ı İktisâdî esası olarak kabul edilen bu maddeler; iktisadî olmaktan çok ahlâki kurallardan oluştuğu görüşü ile o günün bazı gazetelerinde de eleştirilmiştir.[144]

II. Çiftçi, Tüccar, Sanayici ve İşçi Gruplarının İktisadî Esasları:

a. 1923 yılında, İzmir İktisat Kongresi'nde karara bağlanan çiftçi grubunun iktisadî esasları şunlardır:

Osmanlı İmparatorluğu'nda önemli bir gelir kaynağı olan Âşar Vergisi'nin kaldırılması, yeni Türkiye ile başlayan yeni dönemde zirai alet ve traktör benzini ve yağlarının ithalinden vergi alınmayarak tarımla uğraşan kesimin rahatlatılması, mükellefe büyük sıkıntı yaratan yol vergisinin para ile ödemesi yerine çalışılarak ödenmesi, ziraat okullarının açılması ve örnek ziraat çiftliklerinin kurulması, bataklıkların ıslahı, yeni bitki türlerinin yetiştirilmesi, ıslahı ve aşılanması, hayvancılıkla uğraşan kesimden alınan ağnam vergisinin hesaplanma zamanın değiştirilip taksitle alınması, hayvancılığın ıslahı, haralar kurulması, yeni bitki ve hayvanların yetiştirilmesi, Avrupa ve Amerika'daki tecrübelerin izlenmesi, Türkiye'de yaşayan göçebe insan topluluklarının ve aşiretlerin yerleşik düzene geçirilmesidir. [145]

b. 1923 İzmir İktisat Kongresi'nde kabul edilen tüccar grubunun iktisadî esasları şunlardır:

Türkiye sınırları dahilinde bir ticaret ana bankası kurulması, kambiyo merkezleri ve nakit ve tahvilat borsalarının millileşmesi, Cuma tatili, madenlerimizin himayesi ve yabancı rekabetine karşı korunması, ormanlarımızın korunup işletilmesi, kabotaj hakkımızın

---

[142] **A.e.,** s. 387.
[143] **A.e.,** s. 388-389.
[144] N:S,, "Ahlak mı, İktisat mı?", Ökçün, **Türkiye İktisat Kongresi- 1923,** s. 371
[145] Ökçün, **A.g.e.,** s. 390.

korunması, Kapitülasyonların kaldırılması, Düyûn-u Umumiye İdaresine son vererek Osmanlı borçlarının tasfiyesi, tüccara hazineden alacaklarına karşılık banka senedi verilmesi, ticarete ait vergilerde ticaret odalarına danışılması, savaş dolayısı ile yanan yıkılan yerlerden vergi alınmaması veya vergi muafiyetlerinin uygulanması.[146]

c. 1923 İzmir İktisat Kongresi'nde kabul edilen sanayi grubunun iktisadî esasları şunlardır:

Gümrük tarifeleri ile yerli mallarının himaye edilmesi, küçük esnaf ve sanayici üzerindeki temettü vergisinin azaltılması, Teşvik-i Sanayi Kanunu'na ilaveler yapılması, sanayi okulları açarak usta ve çırak yetiştirilmesi, sanayi odaları ile esnaf cemiyeti ve lonca düzeninin tesis edilmesi. [147]

1913'te İttihat ve Terakki tarafından önerilip yürürlüğe giren Teşvik-i Sanayi Kanunu, 1923 İzmir İktisat Kongresi'nde ilave edilen tedbirlerle daha etkin hale getirilmiştir. Bu kanunun getirdiği özendirici önlemler şunlardır: yatırım ve üretimin maliyetinin düşürülmesi amacıyla hammadde ve makine ithalatına gümrük muafiyetlerinin tanınması, belediye harç ve vergilerinden muafiyet sağlanması, girişimciye kazanç vergisinden muafiyet tanınması, yerli üreticiye bölgesel tekel hakkı oluşturma izni verilmesi, yabancı maldan %10 pahalı da olsa yerli malı kullanımının zorunlu tutulması, girişimcilerin gelirini artıran muafiyetler verilmesi, primler ve bölgesel tekel oluşturma hakkının sağlanması.[148]

d.1923 İzmir İktisat Kongresi'nde kabul edilen işçi grubunun iktisadî esasları şunlardır:

Bundan böyle "Amele" yerine "işçi " denilmesi, dernekler – sendikalar hakkının tanınması, sekiz saatlik çalışma süresinin kabul edilmesi, izin ve tatil şartlarının belirlenmesi, kadın ve çocuk işçilerin çalışma şartlarının belirlenmesi, işçilerin emeklilik, kaza, hayat sigortaları haklarının müesseselerce tanınması, işçilerin temettü vergisinden affı, sanat okulları kurulmasın sağlanması, inhisarların kaldırılması, Reji İdaresi ve yabancılara verilen tekellerin kaldırılması.[149]

III. İzmir İktisat Kongresi'nin Yabancı Sermaye Hakkında Saptadığı ve Hükümete Sunduğu Esaslar:

Sermayeye duyulan ihtiyaç nedeniyle yabancı sermayenin, zararlı olmayacak şekillerde ülkeye girmesine izin verilmesi ve tamamı yerli sermayeyle yapılacak işlerin tespit

---

[146] **A.e.,** s. 406-425
[147] **A.e.,** s. 426- 429
[148] Çavdar, **Türkiye'de Liberalizm(1860-1990)** , s. 210.
[149] Ökçün, **A.g.e.,** s. 430-434

edilerek bu işlerin yabancı sermaye ile yapılmasının önlenmesi gibi istekler, Milli Türk Ticaret Birliği'nce Kongre'ye sunulmuştur.[150]

1922 yılında İstanbul tüccarları tarafından Milli Türk Ticaret Birliği kurulmuştur. Birliğin amacı; Batı sermayesine aracılık eden ya da Batı sermayesi ile işbirliği yapan gayrimüslimlerin saf dışı bırakılması ve bunların yerini Türk işadamlarının alması olmuştur.[151] Bu birlik, İzmir İktisat Kongresi'nde ve İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası'nın Türkleştirilmesinde önemli bir rol oynamış, hükümetin ticaret sermayesinin çıkarları doğrultusunda iktisat politikaları izlemesi için yoğun faaliyetler göstermiştir.[152] Ticaret sermayesinin ardından, sanayi sermayesi de "İstanbul Milli Sanayi Birliği"ni kurmuştur. Bu birliğin en önemli amacı; İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası'nın Türkleştirilmesi yanında, ticaret odalarından bağımsız bir sanayi odası kurulması ile sanayinin ticaretten farklı devlet desteği alması ve Türk sanayisinin geliştirilmesi olmuştur.[153]

İzmir İktisat Kongresi'ne Milli Türk Ticaret Birliği'nin bir raporu sunulmuştur. Bu rapora göre Türk limanları arasında deniz taşımacılığında yabancı şirketlere tekelci ayrıcalıklar tanınmaması, imalat ve sanayi kesiminde yabancı şirketlerle tekelci ortaklıklara gidilmemesi ve onlara ayrıcalıklar verilmemesi, banknot çıkarmakla yetkili yerli bir banka kurulması ve bankanın pay senetlerinin Türklere ve hükümete satılması önerilmiştir. Dış ticarette, hükümetin tüccarlarla bilgi paylaşması, temettü kanunun gözden geçirilmesi, iktisat okulları açılması, önemli iktisat kararları alınmadan hükümetin tüccarlara danışması ve "iktisadî milliyetçilik" olarak adlandırılan Türk-müslüman tüccarların, Türk-gayrimüslim tüccarlarla iş yapmaması düşüncesi dile getirilmiştir.[154]

İzmir iktisat Kongresi'nde alınan kararlar, daha sonraları şu şekillerde uygulamaya geçirilmiştir:

Hükümet ülkede yabancı tütün tekelini kaldırmış, o zamanki adı ile "Köy Enstitüleri " olan yatılı bölge okulları açmış, ülkedeki milli ve ticari banka ihtiyacını karşılamak için Türkiye İş Bankası'nı kurmuştur. Devlet, ulusal yükümlülükten doğan borçlarımızı, uzun bir ödeme planına yayarak tasfiye etmiş, kendi limanlarımızda kendi bayrağımızı taşıyan gemilerin ticaret yapması şartı olan "kabotaj hakkını" getirmiş, çalışma hayatını kapsayan sendika

---

[150] Ökçün, **A.g.e.,** s. 436
[151]. Uğur Selçuk Akalın, **A.g.e.,** s .59
[152] Murat Koraltürk, "İstanbul Milli Sanayi Birliği", **Toplumsal Tarih**, Sayı. .68, (Ağustos, 1999), s.18-21
[153] Koraltürk, "Milli Türk Ticaret Birliği", **Tarih ve Toplum**, Sayı.167, (Kasım, 1997), s. .45-54
[154] Yahya S. Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950),** 5. Baskı, İstanbul, TarihVakfı Yurt Yayınları, 2002, s.150-154

hakkı, çalışma sürelerinin tespiti, asgari ücretin tespiti ve uyulmasının zorunlu hale getirilmesi, ücretli hafta ve bayram tatili, 1 Mayıs gününün işçi bayramı olmasını kabul etmiştir. İş güvenliği ve sosyal güvenlik konusundaki önerilerin gerçekleşmesi ancak 1945'ten sonra Çalışma Bakanlığı'nın kurulmasıyla mümkün olabilmiştir.[155] Türkiye Cumhuriyeti Hükümet'i 1927 yılında, özel sektörü geliştirmek amacıyla çok sayıda teşvik ve sübvansiyonu Teşvik-i Sanayi Kanunu'na ilave etmiş, Lozan Antlaşması'nın getirdiği, gümrüklerle ilgili sınırlamalar nedeniyle, devlet tekeline konu olan; yağ, şeker, tütün, alkol, kibrit, patlayıcılar ve iskeleler, limanlar gibi bir çok mal ve hizmetin, üretim ve ithal imtiyazı, sadece yerli şirketlere değil yabancı şirketlere de verilmiştir. Yönetimlerinde önemli devlet memurlarının da bulunduğu bu şirketler, tekel hakkının özel teşebbüsçe kullanımı sonucunda yüksek kazançlar elde etmişlerdir. Bankacılık sektörünü yabancı sermayenin olumsuz etkilerinden korumak için kurulan İş Bankası, yönetiminde nüfuzlu politikacı ve bürokratları barındırılmış ve devlet eliyle ulusal burjuvazi yaratılması sürecine hizmet etmiştir.[156] Türkiye Cumhuriyeti Hükümet'i, İzmir iktisat Kongresi'nde alınan kararlarla kaldırılan âşarın yerine ikame edilecek vergi için yapılan vergi reformu çalışmalarını, 1925"ten itibaren başlatmıştır.[157]

Cumhuriyet Dönem'i iktisat politikalarının temel felsefesini, İzmir İktisat Kongresi'nde alınan kararlar oluşturmuştur. Kongre'de bu politikanın ana hatları şöyle belirtilmiştir: Yurt sanayi ve ticaretini geliştirmeyi amaçlayan özel girişime öncelik veren, onu koruyan mülkiyet haklarına saygılı bir ekonomik düzeni, yasal çerçevesi ve kurumlarıyla oluşturmaktır. Cumhuriyet döneminde belirtilen bu çerçevenin dışına çıkılmamıştır. İzmir İktisat Kongresi'nin malî ve ekonomik kararlarına bakıldığında; devlet güdümünde karma bir "Türkiye Milli Ekonomi Modeli" hedeflenmiş ve merkantilist, himayeci tutuma ek olarak da devletin stratejik ve ekonomik işletmelere sahip olması fikri de ortaya çıkmıştır. Daha sonraları bu model, Sovyet etkisiyle de "devletçilik" anlayışına yönelmiştir. [158]

1.2.2.2 Lozan Barış Konferansı ve İktisadî - Malî etkileri (1922-1923)

Lozan Konferansı görüşmeleri, 20 Kasım 1922'de başlamış ve 4 Şubat 1923'de kesilmiştir. Üç ay aradan sonra 23 Nisan 1923'de tekrar başlayan görüşmelerde, 24 Temmuz 1923'de antlaşma sağlanabilmiştir.[159] Lozan Konferansı; sonuçlarıyla kurulacak

---

[155] Çavdar, **Türkiye'de Liberalizm(1860-1990** , s. 200-203
[156] Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi (1908-1985),** s. 29-30
[157] Tezel, **A.g.e.,** s. 374.
[158] Çavdar, **Türkiye'de Liberalizm(1860-1990),** s. 211
[159] Ali Naci Karacan, **Lozan Konferansı ve İsmet Paşa**, s.214.

yeni Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin devletler hukuku açısından meşruiyet temelini oluşturmuş ve Osmanlı İmparatorluğu, bu Konferans'tan sonra tarihe karışmıştır. [160]

Lozan Konferansı'nda, Türkiye'nin yoğunlaştığı konular şöyle sıralanmıştır: Malî kapitülasyonlardan kurtulmak ve malî bağımsızlığın sağlanması, Düyûn-u Umumiye için adil bir ödeme planı yapılması, Türk-Irak sınırının çizilmesi, Musul'un talep edilmesi, Yunanistan'la yapılacak nüfus mübadelesi ve Yunanistan hariç müttefik devletlere ödenecek savaş tazminatı. Musul, Boğazlar Rejimi, Düyun-u Umumiye, Osmanlı borçları ve malî kapitülasyonlarla ilgili anlaşmazlıklar, Lozan Antlaşması'na ara verilip, tekrar toplanmasının nedenleri olmuştur.[161]

Lozan Konferansı'nda, iktisadî hükümler çerçevesinde ele alınan konular; borçlar, kapitülasyonlar ve topraklar olarak, üç başlık altında incelenip, özetlenmiştir.

Borçlar: Lozan Konferansı'na katılan taraflar, Osmanlı Borçları'nın savaş öncesi toprakları arasındaki oransal dağılımı benimsemiştir. Türkiye, hissesine düşen kısmı ödeme planına bağlamıştır. Buna göre Türkiye toplam borcun %67'sini, 1929 yılından itibaren ve altın cinsinden ödemeye başlayacaktır. Müttefik devletlerle, savaş masrafları ve zararları ödenmesi yükümlülüğünden, sonradan Yunanistan'ın da dahil olacağı anlaşmalar yapılarak karşılıklı olarak vazgeçilmiştir. Osmanlı dış borçları yeniden yapılandırılmış ve I. Dünya Savaşı sonrasında, Osmanlı Devleti'nin toprakları üzerinde kurulan, Türkiye, İtalya, Arnavutluk, Bulgaristan, Yunanistan, Yugoslavya, Suriye, Lübnan, Filistin, Maveraişeria (Ürdün), Irak, Suudi Arabistan'a ait Necit, Aşir ve Yemen'e ait Maan Kazası arasında borçlar paylaştırılmıştır.[162] Malî sorunlara, Lozan Konferansı'nda da kesin bir sonuç getirilmemiş ve 1928, 1933 ve 1936 yılında yapılan Düyûn-u Umumiye Antlaşmaları ile çözüm sağlanmıştır. Buna göre, Düyun-u Umumiye İdaresi'nin Türkiye içinde, alacaklıların temsilcisi olarak borçların tahsiline aracılık etmenin dışında, vergi idare ve tahsil yetkisi kalmamıştır. Borçlar ise ancak 1954 yılında bitirilmiştir.[163]

Kapitülasyonlar: Lozan Konferansı'na katılan ülkelerin aldığı kararlarla, kapitülasyonlar ve yabancılara sağlanılan ayrıcalıklar kaldırılmış, bu değişiklikle pek çok yabancı şirket, özellikle demiryolları millileştirilebilmiştir. Serbest ticaret antlaşmaları, 5 yıl daha yürürlükte kalmış ve Türkiye'nin bazı amaçlar dışında, ithalat ve ihracata ambargo

---

[160] Uğur Selçuk Akalın, **A.g.e.,** s .38.
[161] Uğur Selçuk Akalın, **A.g.e.,** s .40
[162] **A.e.,** s. 49-50.
[163] Güneri Akalın, **Atatürk Dönemi Maliye Politikaları,** Ankara, TC Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı,2008, s. 135.

uygulayamayacağı hükme bağlanmıştır. Böylece, yürürlükteki düşük gümrük tarife oranları nedeniyle, dış ticaretten vergi geliri elde edemeyen yeni Türkiye Cumhuriyeti devleti, korumacı bir dış politika uygulama imkanını 5 yıl bulamamış ve ancak 1929'dan itibaren bağımsız bir ticaret politika izleyebilmiş, dış ticaretten sağlanacak vergi gelirlerini elde edebilmiştir.[164] Türkiye'nin vergi koyma ve bunları yabancılara uygulama, gümrük tarifelerinin serbestçe tesbiti ile yerli üretimi koruma hakları, Lozan'dan önce İzmir İktisat Kongresi'nde de dile getirilmiştir. Lozan'da, Türkiye'nin yabancı devlet vatandaşlarına, kendi vatandaşlarıyla eşit vergi ve işlem yapacağı hükme bağlanmış; devlet ve millet olarak istediğimiz alanda yatırım yapmak özgürlüğüne sahip olabileceğimiz kabul edilmiştir. Ancak Osmanlı Bankası'na verilen banknot ihraç etme yetkisi, 1930'a kadar sürmüştür.[165]

Toprak: Lozan Konferansı'nda tarafların kabul ettiği "Mübadele Antlaşması" ile Türkiye'de yaşayan Yunanlı tüccar ve zanaatkarların Yunanistan'a göç etmesi ve Yunanistan'dan Türkiye'ye göç edenlerin büyük çoğunluğunun köylü olması yüzünden, istihdam sorunu oluşmuş ve bu göçle gelenlerin çoğunluğu işsiz kalmıştır. Şehirlerde yaşayan sermaye ve girişimci gücünün azalması da üretim ve iktisadî kalkınma sürecini olumsuz etkilemiş ve şehirlerin nüfusu azalmıştır. Bütün bunların yanında, savaş bitmeden önce yapılan Ermeni tehciri sırasında Ermeni nüfusun ve savaş sırasında Ege ve Trabzon'dan giden Rum nüfusun arazilerine müslüman eşraf el koymuş ya da çok ucuza satın almıştır. Lozan'da alınan kararla, ülkeden giden Rum nüfusun malları, ülkeye gelen muhacirlere dağıtılmış, müslüman nüfusa geçen servet böylece el değiştirmiştir. Büyük ölçüde gayrimüslim tüccar, banker ve aracılardan oluşan Osmanlı ticaret burjuvazisi, savaş yıllarında gayrimüslim nüfusun ülkeden çıkarılması ile büyük bölümünü kaybetmiştir.[166]

Yunanistan'ın, yakıp yıktığı Anadolu köy ve şehirlerinin tamiratı için vereceği tazminattan Karaağaç İstasyonu karşılığında vazgeçilmiş ve Meis Adası İtalya'ya bırakılmıştır.[167] Lozan'da çözümlenemeyen, Musul'un geleceği, 1925'te Milletler Cemiyeti'nin kararıyla sonuçlanmış ve Türk-Irak sınırının çizilmesi için Türkiye, Irak ve İngiltere arasında antlaşma sağlanmıştır. Irak'ta çıkarılan petrolle ilgili, İngiltere lehine bir karar alınmıştır. Türkiye, 1925'teki bu antlaşma ile iktisadî açıdan oldukça kısıtlı geçici bir kazanç elde etmiştir.[168]

---

[164] Uğur Selçuk Akalın, **A.g.e.,** s .53.
[165] Güneri Akalın, **A.g.e.,** s. 34
[166] Çağlar Keyder, "Kayıp Burjuvazi Aranıyor", **Toplumsal Tarih,** Sayı.68, (Ağustos 1999), s.4-6
[167] Karacan, **A.g.e.,** s.357
[168] Uğur Selçuk Akalın, **A.g.e.,** s. 58.

Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Lozan Antlaşması ile Kapitülasyonların kaldırılması gibi başarılarının yanında, verdiği iktisadî ödünler de olmuştur. Borçların büyük bölümü, o tarihteki Osmanlı toprakları ve Lozan'da öngörülen sınırlar göz önüne alınarak Osmanlı İmparatorluğu'nun topraklarını paylaşan devletler ve Türkiye Cumhuriyeti arasında dağıtılmıştır. Türkiye Cumhuriyeti, toplam borcun 2/3'sini olan 85 milyon altın lirasını üstlenmiş, yıllık 6 milyon lira ödemesini 1929'a erteletmiş ve Dünya Krizinin de etkisi ile ödemeleri, ülkede büyük para ve kambiyo bunalımına neden olmuştur. Lozan Antlaşması'na ek olarak imzalanan Ticaret Sözleşmesi ile 5 yıl süre için Türkiye'nin dışarıya karşı uygulayacağı iktisat politikaları dondurulmuş ve bazı istisnalar dışında, ithalat ve ihracat yasaklarının kaldırılıp, yenilerinin konulmayarak, gümrük tarifelerinin 5 yıl süre ile değişmemesi sağlanmıştır. Sonuçta Türkiye Cumhuriyeti Devleti, 5 yıl süresince gümrük ve ithalata bağlı gelirlerini artıramamış ve sanayisini dış rekabetten korumaya dönük etkili bir politika değişikliği yapamamıştır. [169]

1.3 Cumhuriyet Dönemi Başında İktisadî Düşünce (1923-1938)

Atatürk dönemi, (1923-1938) aşağıda iktisadî açıdan üç alt dönem olarak ele alınmakta ve bu dönemler şöyle sıralanmaktadır: [170]

1. Kuruluş Yılları (1923-1929) : Bu dönemde, açık ekonomi koşullarında savaştan çıkmış ülkenin yeniden inşası amaçlanmış ve Osmanlı'dan devralınan iktisadî mirasla da başa çıkılmaya çalışılmıştır.

2. Korumacılık - Devletçilik dönemine hazırlık yılları (1929-1932) : Bu dönemde devletçilik dönemine hazırlanılmış, bazı çevrelerce bu dönem, komünizme hazırlık dönemi olarak da nitelendirilmiştir.

3. Devletçilik Dönemi (1932-1938) : Devletçi iktisat politikasının uygulandığı ve lehte gelişen iç ve dış şartların olumlu etkilerini de yansıtan bir dönem olmuştur.

1.3.1 Kuruluş Yılları (1923-1929)

"Açık ekonomi koşullarında yeniden inşa"[171] ifadesiyle tanımlanan "Kuruluş Yılları", 29 Ekim 1923'de Türkiye Cumhuriyeti Devlet'inin ilan edilmesi ile başlayan dönemdir. Türkiye Cumhuriyeti'nin ekonomisi bu dönemde, Osmanlı İmparatorluğu'ndan devir alınan ekonomik miras çerçevesinde, tarımsal yapı üzerine oturtulmuş, yerli üretimin ağırlıkta olduğu 1908-1922 dönemi ile devamlılık içinde bir ekonomi olmuştur. [172]

---

[169] Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi (1908-1985),**s. 32.
[170] Uğur Selçuk Akalın, **A.g.e.,** s. 33-34
[171] Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi (1908-1985),** s.37.
[172] **A.e.,** s. 28.

1838 Osmanlı- İngiliz Ticaret Sözleşmesi ve Osmanlı Devleti'nin diğer batılı ülkelerle imzaladığı ticaret sözleşmelerinin temelinde ithal mallarını koruyan bir gümrük rejimi olmuş, Osmanlı Devleti deniz ve demiryollarında yabancıların kontrolünü kabul etmiştir. Türkiye Cumhuriyeti Devlet'inin kuruluşundan sonra Osmanlı borçları, Türkiye Cumhuriyeti Devleti üzerinde baskı unsuru olmuştur. 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Sözleşmesi sonrasında, pazar için tarımsal üretimin başlaması, sanayileşme sürecinde de bazı ilerlemelere neden olmuşsa da bu yetersiz kalmıştır. İlkel araç ve gereçlerin kullanıldığı tarımsal, azgelişmiş bir ekonomi olma özelliğini taşıyan Türkiye ekonomisi, 1923 yılında dünya ekonomisine hammadde ihraç eden ve mamul mallar ithal eden bir ülke olarak katılmıştır. Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti bu dönemde; iktisadî kalkınma sürecinin başlatabilmesi için gerekli sermaye birikimini, tarım sektörünü modernize ederek sağlamayı hedeflemiştir.[173]

Lozan Antlaşması sonunda nüfus mübadelesi ile Yunanistan'a göç eden tüccar ve zanaatkârlar nedeniyle oluşan sermaye ve girişimci yetersizliğinden dolayı tarım sektörünün modernizasyonu ve sanayileşme atılımı başarılamamıştır. Kaynak yetersizliği nedeniyle tarım sektörüne fazla yatırım yapılamamış, dolayısıyla verimlilik ve tarımsal gelir artışı sağlanamamıştır. Bu engellere ilave olarak, sanayi sektöründe iç kaynak yetersizliği ve düşük gelir düzeyi yüzünden özel sektörün sermaye birikimi de yetersiz kalmış, İç ve dış borçlar yüzünden kamu tasarrufları azalmış, yabancı yatırımcıların rakip oluşumuna engel olma gayretleri yüzünden üretken yatırım imkanları ortadan kalkmıştır. Türkiye Cumhuriyeti Meclisi, özel mülkiyeti ve özel girişimi destekleyen 1924 Anayasası ve 1924 Medeni Kanunu'nu kabul etmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanıyla birlikte hedeflenen iktisat politikası genel hatlarıyla şöyledir: üreticilerin yanında milli sanayinin ve işçilerin korunması, dış ticaretin kontrolünün sağlanması, iç kaynaklara dayandırılan sanayi ve demiryollarının gelişiminin teşvik edilmesi, bağımsızlığımız korunarak dış yardım alınması, denk bütçenin sağlanması, üretimin ve yaşam standartlarının yükseltilmesi. [174]

Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışından 1929 yılına kadar geçen süre, ekonomi için bir geçiş dönemi olmuştur. Bu dönemde yabancı sermayeli şirketlerin millileştirilmeleri ve ekonomide kısa vadeli önlemler alınabilmiş, esas olarak da Cumhuriyet'in yapılandırılması üzerinde durulmuştur. 1923-1929 yılları arasında sanayinin büyüme hızı, diğer sektörlerin gerisinde ve sanayi yatırımı yok denecek kadar az olmuştur. Devlet işletmelerini bünyesinde toplayan Sanayi ve Maadin Bankası'nın faaliyetlerinin sona erdiği 1932 yılında bankaya ait,

---

[173] Pamuk, **Osmanlıdan Cumhuriyete küreselleşme, iktisat politikaları ve büyüme,** s. 209-210
[174] Uğur Selçuk Akalın, **A.g.e.,** s.66-69

Osmanlı Devleti'nden kalmış sadece dört fabrika vardır. Bu fabrikalar; Hereke İpek Dokuma, Feshane Yün İplik, Bakırköy Bez ve Beykoz Deri fabrikalarıdır.[175]

1923-1929 dönemi döneminde Türkiye Cumhuriyeti devletinin gelir dağılımı üzerinde yaptığı en önemli iktisat politikası değişikliği, 1925'de âşar vergisinin kaldırılması olmuş, âşardan doğan gelir kaybı, 1926'dan itibaren dolaylı vergi artışları, şeker ve gazyağının vergilendirilmesi ile telafi edilmeye çalışılmıştır. Köylü sınıfı lehine, kentli sınıf aleyhine olan bu değişiklik ile kentliden köylüye bir gelir aktarımı yapılmıştır.[176]

1924 Yılında Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde, özel hukuk alanında anonim şirket olan Türkiye İş Bankası kurulmuş ve 1927 yılında ittihatçılar tarafından kurulan İtibar-ı Milli Bankası ile birleştirilmiştir. Sınai yatırımların finansmanına yönelen İş Bankası'nın yöneticileri, iktisat politikasını özel girişimciden yana etkilemeye çalışan güçlü bir baskı grubu oluşturmuşlardır. 1923-1929 aralığında İş Bankası'ndan başka çoğu küçük ölçekli, özel ve yöresel 29 banka daha kurulmuştur. 1920'de Sanayi ve Maadin Bankası, 1928'de Emlak ve Eytam Bankası, kurulan devlet kredi bankalarıdır. 1920'lerde bankacılık alanında en önemli gelişmelerden biri, o tarihte 300 şubesi olan Ziraat Bankası'nın yeniden örgütlenmesi olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'ndan kalan bu en önemli Türk bankası, I. Dünya ve Kurtuluş Savaşı'nda iflasın eşiğine gelmiş, fakat 1924'de statü değişikliği ve 1925'te sağlanan yeni fonlarla kurtarılmıştır.[177]

Bu dönemde ulaşım imkanlarının geliştirilmesi için yol yapımı faaliyetlerine girişilmiş, özellikle demiryollarının yapımı kalkınma politikasının ana unsuru olmuştur. Demir yolları yapımının finansmanı bütçeden karşılanmış, Ankara, Sivas ve Samsun hatları birbirine bağlanarak tahıl üretim merkezlerinin Samsun Limanı'na çıkışı sağlanmıştır. Yol yapımları, yerli sermaye birikimlerini uyarmış, iç piyasanın ölçeği genişletmiş ve Türkiye'deki kapitalist birikimi hızlandırmıştır. Özellikle büyük tarımsal arazi sahiplerinin rant gelirlerini ve ticaret, bankacılık kârlarını büyütmüştür. Özel sermaye birikimi sağlamak için girişimci sermayeye çıkar sağlanarak kapitalist toplumsal gelişme düzeni oluşturulmuş ve Türkiye nüfusunun içinden bir işadamları sınıfı yaratılması hedeflenmiştir.[178]

Türkiye Cumhuriyeti'nde modern bir kapitalist ekonominin oluşması, 1908 sonrasında İttihatçıların ve 1923 İzmir İktisat Kongresi sonrası Kemalist'lerin ana hedefi olmuştur. Bu hedefe ulaşmak için devletin, bireylerin zenginleşebileceği ortam ve destek yaratması

[175] Haydar Kazgan,**Tarih Boyunca İstanbul Borsası** ,İstanbul, İMKB, Mısırlı Matbaacılık A.Ş.,1995, s.112-113
[176] Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi (1908-1985),** s. 40-42
[177] Tezel , **A.g.e.,** s.231.
[178] **A.e.,** s. 236.

yanında, yeni ticaret burjuvazisinin yabancı sermaye ile eşit koşulda işbirliği içine girerek sanayileşmeyi sağlaması gerekmiştir. Bunun gerçekleşmesi için de ölçülü ve ılımlı bir korumacı rejim tercih edilmiştir. Dünya konjonktürü ve Türkiye'nin nesnel şartları, 1908-1929 arası serbest ticaret "açık kapı" politikasını gerektirmiştir. Lozan'da kabul edilen sınırlamalar 1929'da kalkmış ve ekonomide karar alma yetkisi tümüyle Cumhuriyet hükümetine geçmiştir. Gümrük ve dış ticaret rejimi özgür ve önemli bir gelir kaynağı olmuştur. 1927'de Teşvik-i Sanayi Kanunu kabul edilmiştir. Türkiye Cumhuriyeti yönetimi, 1929 Dünya Buhranı'ndan sonra ise adım adım dış ticareti denetleyen, korumacı yeni bir yapıya geçmiştir. [179]

Bu dönemde Batı'lı ülkelerde, Rusya'daki Bolşevik devriminin de etkileriyle, liberal ekonomiden uzaklaşma eğilimleri oluşmuştur. Lozan Antlaşması imzalanmadan önce İzmir Kongresi'nde, liberal ekonomiyi uygulamaya devam edeceğini ilan eden Ankara Hükümet'i, ekonomide orta yol arayışlarına başlamıştır.[180]

1.3.2 Korumacılık - Devletçilik Dönemi'ne Hazırlık Yılları (1929 – 1932)

Bu dönemi etkileyen unsurlar; 1929 Büyük Dünya Krizi, Serbest Fırka'nın kuruluşu, Kadro Dergisi'ndeki görüşler başlıkları altında incelenmiştir.

1.3.2.1 1929 Büyük Dünya Krizi

1920'ler boyunca bütün Avrupa ülkelerinin ekonomilerinde dönem dönem duraklamalar oluşmuş, buna karşılık Amerika Birleşik Devletleri'nde 1930 yılına kadar devam eden hızlı bir yatırım ve gelişme sonucu iç talep genişlemiş, ekonomi hızla büyümüştür. Kısa vadeli banka kredileri ve fonları yanında uzun vadeli yatırımlarla da finansman kaynağını sağlayan Amerika Birleşik Devletleri, 1929'da paralarını geri almak isteyen Avrupa'lı sermayedarların ve yüksek fiyatla hisse senedi alanların borçlarını ödeyememiştir. Amerika Birleşik Devletleri bankaları, karşılık istemeye başlayıp kredilerini kısmaları sonucu New York Borsası'nda, ani bir panikle hisse senedi fiyat endeksleri yarı yarıya düşmüştür. New York Borsası'nın 24 Ekim 1929 tarihi'nde çöküşü ile Batı liberal sistemi kökünden sarsılmıştır. Bu sarsıntı, Batı'lı olmayan diğer ülkeler dahil bütün dünyaya da yayılmış, işsizlik hızla yayılmış, işsizliğin satın alma gücünü azaltması sonucunda ülkelerin ekonomisindeki durgunluk ve çöküş daha hızlı artmıştır. [181]

---

[179] Bilsay Kuruç, **Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi**, 1. Basım, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1987, s.35-36
[180] Haydar Kazgan, **Tarih Boyunca İstanbul Borsası**, s.110.
[181] Temuçin Faik Ertan, **Kadrocular ve Kadro Hareketi**, 1. Baskı, Ankara, T.C. Milli Kütüphane Basımevi, 1994, s.28-29.

Büyük Dünya Krizi, Türkiye gibi hammadde ihracatçısı, sınai ürün ithalatçısı ve serbest ticaret rejimi uygulayan ülkeleri, hammadde fiyatlarının sınai mamul fiyatlarından daha fazla düşmesi yüzünden çok etkilemiştir. Bu ülkelerde serbest ticaret politikalarının sürdürülmeye devam edilmesiyle ihracatın reel alım gücü düşmüş ve ithalat kapasitesinde de önemli daralmalara yol açmıştır. Zorunlu ihtiyaç mallarından sayılan şeker, un, kumaş gibi ürünlerin ithalat miktarının düşmesi, toplam tüketim hacminde ve hayat standartlarında gerilemelere neden olmuştur. Serbest ticaret politikası ile Büyük Kriz'in bütün tehlikelerine açık olan ülkelerin kronik bir durgunluğa düşmeleri de kaçınılmaz olmuştur.[182] Büyük Kriz, Türkiye'nin dış ticaret hadlerinde, buna bağlı olarak Türk tarımında ve iç ticaret hadlerinde büyük bozulmalara yol açmış, yabancı sermayenin Türkiye'de yatırım yapma eğilimlerini azaltmıştır. Bu azalma, Türk hükümetini ithal ikameciliğe yönelik sanayileşmeye yöneltmiş, bunu da sanayide devlet kapitalizmi yoluyla yapmasına yol açmıştır.[183]

1.3.2.2 Serbest Fırka'nın Kurulması

1929'da Batı'da ortaya çıkan Büyük Dünya Krizi'nin etkisiyle tarım ürünlerinin fiyatlarında ortaya çıkan düşüş, çiftçi nüfusunun hayat koşullarında çok ciddi sarsıntılar yaratmıştır. Buğday fiyatı 1929'dan 1932'ye %68 oranında gerilemiş, köylünün bankalara, tefecilere ve devlete borçları ise bir önceki dönemin yüksek fiyat koşullarına göre belirlendiğinden çiftçi bu dönemde büyük yoksulluğa ve huzursuzluğa sürüklenmiştir.[184] Lozan Antlaşmasının kısıtlayıcı hükümleri yüzünden Cumhuriyet, 1929'a kadar korumacı bir dış ticaret politikası uygulayamamış, gümrük vergilerini özgürce saptayamamış ve gelir kaybına uğramıştır. [185] Öte yandan, Lozan'da, Osmanlı borçlarının ödenmesi tarihinin 1929'da başlatılması kararlaştırılmıştır.[186] Atatürk'ün özel teşviki ile Cumhuriyet'in eski başbakanlarından Fethi Okyar'ın başkanlığında "Serbest Fırka" kurulmuştur. Kurulan bu parti hızla örgütlenmiş ve 1930 belediye seçimleri'nde, kuruluşundan kısa süre sonra olmasına rağmen büyük başarı elde etmiştir.[187] 1930 yıllarında Serbest Fırka muhalefetinin halk yığınlarınca yaygın kabul görmesi, iktidardan ve uygulanan iktisat politikasından halkın memnuniyetsizliğini göstermiştir.[188] Ülkenin iktisadî ve siyasi hoşnutsuzluğunu gören ve rejimin tehlikeye gireceği düşüncesiyle tedbirler almaya yönelen Atatürk'ün emriyle, 1930 sonlarına doğru Serbest Fırka'nın kapatılmasına karar verilmiştir. [189] Bunun sonucunda,

---

[182] Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi (1908-1985),** s.48.
[183] Tezel , **A.g.e.,** s.471.
[184] Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi (1908-1985),** s. 51-52
[185] Uğur Selçuk Akalın, **A.g.e.,** s.53-54
[186] **A.e.,** s. 58
[187] Tezel, **A.g.e.,** s.240.
[188] Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi (1908-1985),** s. 51-52
[189] Tezel, **A.g.e.,** s.240.

1930 yılının bu ortamı içinde iktisadî alanda bir model değişikliğine gidilmiş ve 1932 yılında devletçi model uygulamaya konulmuştur. [190]

Cumhuriyet Halk Fırkası ve Serbest Fırka'nın iktisadî görüşleri incelendiğinde, Cumhuriyet Halk Fırkasının devletçi görünüşünün yanında Serbest Fırka'nın liberal bir görüntü verdiği görülmüştür. Fethi Okyar konuşmalarında, Serbest Fırka hareketini solcu bir hareket olarak açıklamıştır. Gerçekte, emirle kurulan bu iki partinin, programlarındaki politikaları, yine emirle oluşturulmuştur. Cumhuriyet Halk Fırkası ve Serbest Fırka, bu devletçi ve liberal politikaları, Atatürk tarafından istenildiği gibi sahiplenip, savunmuşlardır. Serbest Fırka'nın programını dayandırdığı liberal iktisat politikası, ferdin yapamadığı işleri devletin yapması yönünde olmuştur.[191] Serbest Fırka Programı'nda, ülkenin yerli sermaye birikiminin ve ekonomik gelişmesinin yabancı sermayenin katkısı ile gerçekleşebileceği görüşü yer almıştır.[192] Türkiye'de ulaştırma sektöründe, Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren belirgin bir gelişme sağlamıştır. "Şimendifer politikası" da denilen bu politika sayesinde, demiryolu yapımına hız verilmiş, 1923-1938 arasında 3000 km yeni demiryolu hattı yapılmış, birbirinden kopuk bölgeleri bütünleştirmek amacıyla Doğu ve Güneydoğu Anadolu, Ankara ve kıyı kentlerine bağlanmıştır. Serbest Fırka Programı'nda bazı devlet yatırımlarını, özellikle "şimendifer politikası"nı yani demiryolu politikasını, makine ithalatı, inşaat v.b ihtiyaçları yüzünden yüksek harcamalar gerektirdiği dolayısıyla artan vergilere neden oldukları ve halkı sıkıntıya soktukları için karşı çıkılmıştır. Bu örnekteki gibi nedenlerle yaşadığı koşullardan ve Cumhuriyet Halk Fırkası'nın izlediği politikalardan memnun olmayan halk, Serbest Fırka'ya oy vermiştir. [193]

1.3.2.3 Kadro Dergisi'nde Ortaya Koyulan Görüşler

1932-1934 yılları arasında yayınlanan Kadro dergisi, üç yılda 36 sayı boyunca ortaya koyduğu ekonomik siyasal ve sosyal görüşler yanında sunduğu çözümlerle bir basın yayın faaliyetinden çok bir fikir akımı olmuştur. Dergiyi çıkaran kişilerden dördü, geçmişlerinde doğrudan doğruya Türkiye komünist hareketleriyle ilişkili kişilerdir. Yazı kadrosu, devlet hizmetlerinde görev alan çeşitli teknokratlardan oluşmuştur. Dergiyi çıkaranlar, Şevket Süreyya Aydemir, Vedat Nedim Tör, İsmail Hüsrev Tökin, Burhan Asaf Belge, Şevki Yazman ve Yakup Kadri Karaosmanoğlu'dur. Kadroculara göre Türk devrimi; klasik devrimlerden

---

[190] 1929 Büyük Dünya Krizi'nin etkisi ile dünya ticaret hacmi daralmaya başlamış, ekonomide kendine yeterli olma eğilimi başlamış, Dünya Krizi Türk Lira'sında sürekli değer kaybına, ihraç malları fiyatlarında düşüşlere ve ihracatın azalmasına yol açmıştır. Bu dönemde, bütün dünyada devletin ekonomik hayattaki rolü artmış, 1930-1932 yılları, Türkiye'de devletçiliğe hazırlık dönemi olmuştur. Bkz. Cemil Koçak, " Siyasi Tarih 1923-1950", **Türkiye Tarihi,** C: 4, Cem Yayınları, İstanbul, 1989, s. 106-125

[191] Korkut Boratav, **Türkiye'de Devletçilik,** 1. Baskı, Ankara, Savaş Yayınları, 1982, s.50.

[192] Kuruç, **A.g.e.,** s..50.

[193] Tezel, **A.g.e.,** s.128.

farklı, ileri kapitalist ülkelerle sömürge veya yarı sömürge durumundaki yoksul ülkeler arasındaki bir çelişkinin ürünüdür. Devletçilik ise milli bir nitelik taşıyan ve kendi içindeki sınıf çelişkilerine yer vermeyen bu sistemin iktisat politikasıdır.[194]

Kadrocular'a göre, yeni dünya düzeninde kapitalizm, dünyanın dört bir yanını açık Pazar haline getirmiş ve tekeller kurmuştur. Marksizm, proleterya diktatörlüğünü hedeflemesi ve ulusal kurtuluş savaşlarına yeterince önem vermemesi yüzünden kapitalizmin yarattığı adaletsizlikleri ortadan kaldırma konusunda yetersiz kalmıştır. Bizim ülkemizde de İngiliz Ticaret Antlaşması sonrasında rekabete dayanamayıp çöken yerli dokumacılık, sınıf mücadelesine imkan vermemiştir. Bu yüzden Kadrocular, Türkiye Cumhuriyet'i gibi ülkelerin sömürge ve yarı sömürge mücadelesini, sınıf mücadeleleri değil ulusal kurtuluş mücadeleleri olarak görmüştür. Kadrocular, ulusal kurtuluş savaşları sonrası bağımsızlığına kavuşan Türkiye ve benzer ülkelere, sınıf çatışması yaratmadan bir sanayileşme ve yüksek tekniğe ulaşma yolu olan devletçiği önermişlerdir.[195] Kadrocular'a göre devletçilik, inhisarcılık olmayıp, batı ülkelerinin bazılarında olduğu gibi devletin bir kısım işleri ve sınıfları himayesi altına alması da değildir. Kadrocular, devletçilik görüşü ile milli kurtuluş hareketinin akışı içinde, ileri tekniğin, devletin plancılığı ve teşkilatçılığı ile Türkiye'de mevcut olmayan sanayileşmenin, menfaat çatışmalarına yol açmadan yaratılmasını hedeflemiştir. [196]

Kadrocular için kapitalizm, henüz sanayi devrimlerini gerçekleştirememiş ülkelerin sömürülmesiyle gelişmektedir. Sömürülen ülkelerde ise sömürge ya da yarı sömürge ilişkileri egemen olduğu sürece, batıdaki anlamıyla toplumsal sınıflar ortaya çıkamamıştır. Sanayi devrimini gerçekleştirememiş olan Osmanlı Devleti'nde de ileri kapitalist ülkelerin yarı sömürgesi olmaktan kurtulamadığından sınıflar oluşamamıştır. Kadrocular, Mustafa Kemal'in önderliğinde yapılan Ulusal Kurtuluş Savaşı'nı tüm ulusun, kendisini sömüren emperyalizme karşı ayaklanması olarak açıklamışlardır.[197]

Kadrocular, sınıfsız ayrıcalıksız bir toplum yaratmayı istemişler, Türk toplumunun ileri teknolojiye sahip sınıflara sahip olmamasını bir avantaj olarak görmüşler ve bu sayede toplumsal çatışmaların çıkmadığını ve çıkmasının engellenmesi için de devletçi görüş içeren tedbirler alınmasının gerektiğini öne sürmüşlerdir. Kadrocular'ın önerdiği devletçilik anlayışı, ekonomik, siyasal, sosyal ve kültürel alanları da kapsayan klasik devlet müdahaleciliğinden daha ileri bir sistem olmuştur. Kadrocular'a yöneltilen en önemli muhalefet, savunduğu

---

[194] Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, s. 150-152
[195] Şevket Süreyya Aydemir," Bir Toplum Felsefesi ve Milli Kurtuluş Hareketleri", **İnkilap ve Kadro**, Dördüncü Basım, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1990, s.47-48
[196] Aydemir,"İdeal Devlet Görünüşü Altında Çelişmeler Nizamı", **İnkilap ve Kadro,** s. 180-182
[197] Ömür Sezgin ," Kadro Hareketi", Cem Alpar (hzl), **Kadro,** C: I, Ankara, Ankara İktisadi Ticari İlimler Yayınları, sayı:1, 1978, s. 16.

devletçilik ilkesi yüzünden Türkiye'de güçlenmekte olan özel kesimden gelmiştir. Kadrocular, bütün yayın hayatı boyunca farklı gazete ve dergilerde özel kesimin kendisine yönelttiği eleştirilere karşı koymak zorunda kalmıştır. "Kemalist ideoloji"nin[198] benimsenmesinde, Kadrocu düşüncenin çok önemli etkisi olmuştur.

Şevket Süreyya Aydemir, Vedat Nedim Tör, İsmail Hüsrev Tökin ve Burhan Âsaf Belge'nin savundukları görüşler, ana hatlarıyla şunlardır:

1.3.2.3.1 Şevket Süreyya Aydemir (1897- 1976)

Şevket Süreyya Aydemir; 1897'de Edirne'de doğmuş,[199] Muallim Mektebi'nde okurken subay olarak orduya katılmış, Kafkas cephesinde savaşmış ve terhis edildikten sonra eğitimini tamamlayıp, öğretmen olarak Azerbaycan'da görev yapmıştır. [200] Şevket Süreyya Aydemir; Turan ideali ile gittiği Azerbaycan'da Bolşevizm ile tanışmış ve Moskova'da toplumsal bilimler üzerine üniversite öğrenimi görmüştür. İstanbul'a döndükten sonra gizli komünist faaliyetleri yüzünden İstiklal mahkemelerinde hapse mahkum olmuş,[201] bir yıl sonra çıkan afla serbest kalmıştır.[202] Daha sonra, milliyetçilik ideolojisini partiye sokmak istemiş fakat mücadeleyi kaybedip Komünist Parti'sinden ihraç edilmiştir. 1928'de Ankara'da, Milli Eğitim Bakanlığı Yüksek ve Teknik Öğretim Genel Müdür Yardımcılığı ve Ticaret Lisesi Müdürü görevlerinde bulunmuştur.[203] 1932 yılından itibaren fikirlerini, Kadro Dergisi'nde yansıtmış ve Kadro hareketinin büyük ölçüde yaratıcısı ve teorisyeni konumunda olmuştur. Kadro Dergisi kapandıktan sonra Ankara Ticaret Lisesindeki görevini 1937 yılına kadar sürdürmüş, 1937-1939 yılları arasında ise Ankara İktisat Müdürlüğü görevi yapmıştır. Daha sonra değişen iktidarlarla, Demokrat Parti'nin bir yayın organı ile Kemalist Yön Dergisi'nde yazılar yazmış ve 1976'da ölmüştür. [204]

Şevket Süreyya Aydemir'e göre yeni dünya düzeninde sanayici memleketler ile sanayiden yoksun memleketler arasındaki bağımlılık, planlı bir milli kurtuluş hareketi ile

---

[198] Kemalist ideolojinin altı ilkesinden Milliyetçilik ve Halkçılık ilkeleri Kurtuluş Savaşı'nda ortaya atılmış, Cumhuriyet'in ilanından sonra 1923'de, Cumhuriyetçilik, Laiklik, İnkilâpçılık ilkeleri kullanılmıştır. Bu ilkeler, bağımsızlığı koruma, çağdaş uygarlık düzeyine yükselme ve Osmanlı-islam görüşünü terk etmeyi destekleyici niteliktedir. 1930 yılında ise ekonomik kalkınma ve toplumsal refahın nasıl sağlanacağı sorunu önem kazanmıştır. Altıncı ilke olan Devletçilik, bu ihtiyaçtan doğmuş ve kabul edilmiştir. Bkz. Ertan, **A.g.e.,** s. 6. Tekinalp'e göre "Kemalizm"; Cumhuriyet Halk Partisi'nin "altı oku" olan, laik, millici, halkçı, devletçi, inkilâpçı ve cumhuriyetçi görüşlerin bir arada ve ülke şartlarında yorumlanmasıdır.Bkz. Tekinalp,"Kemalizm", s.243-250, , (Der) Jakob M. Landau, **Tekinalp Bir Türk Yurtseveri (1883-1961)** içinde, İstanbul, İletişim Yayınları,1996, s.326-332

[199] Şevket Süreyya Aydemir, **Suyu Arayan Adam**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1967, s. 43.

[200] **A.e.,** s. 151-153

[201] **A.e.,** s. 388.

[202] **A.e.,** s. 435.

[203] **A.e.,** s. 452.

[204] Ertan, **A.g.e.,** s.81-82

ortadan kaldırılmalıdır. Böylece sanayi ve ulaştırma vasıtaları daha adil bir biçimde dünya üzerinde dağılacak ve bu dağılış, ileri ülkelerin, sermaye ve sanayi yoğunluklarından doğan sınıf farklılaşmalarını da hafifletecektir. Aydemir, yeni dünya düzeninde sanayiden yoksun sömürge ve yarı sömürge ülkelerinin, batıdaki gibi sınıf kavgaları olmadığından planlı bir milli kurtuluş hareketinde başarılı olacağına inanmıştır.[205]

Şevket Süreyya Aydemir'e göre uzmanlaşmış veya girişimci yabancı sermaye kendi çıkarlarını ülkenin çıkarlarından üstün görmemelidir. Ülke içinde kazanılmış kârların tamamının değil bir kısmını dışarıya çıkarmasına izin verilmelidir. Milli emek örgütlü olmalı, sanayileşmede aşırıya kaçmamalı ve sermayenin yoğunlaşması engellenmelidir. Aydemir, sınıf sömürüsüne dayanan tekelci kapitalist bir ülke veya istilacı, yayılmacı, emperyalist bir ülke olunmasına karşı çıkmıştır. [206]

Şevket Süreyya Aydemir'e göre Fransız İhtilali, burjuva sınıfının gerçekleştirdiği bir sınıf ihtilalidir. Türkiye'nin milli kurtuluş hareketi ise, Fransız İhtilali'nin bizi ve bizim gibi ülkeleri düşürdüğü yarı sömürge ülkesi halinden çıkmak için verilen mücadeledir. Dünya'ya özgürlük ve insan hakları vadeden Fransız İhtilali'nde oluşan fikirler, bizim yarı sömürgeleşmemize ve dünyanın yağmalanmasına önayak olmuştur. Ona göre Türk İnkılap hareketi ile dışarıdaki liberal iktisadî düzene karşı çıkılmıştır. Ülkede ortaçağdan kalmış sosyal, iktisadî ve idari bütün kurumların tasfiye edilmesi,[207] Türk Milleti'nin sınıfsız bir toplum halinde yaşaması, özgürlüğü, sosyal devletin gelişmesi ve diğer dünya milletleri yanında özgür ve eşit olması hedefleri gerçekleştirilmelidir.[208]

Şevket Süreyya Aydemir, ileri teknik yöntemlere sahip devletin, planlı bir devlet düzeniyle milli iktisadî hayata ve sosyal düzene müdahale etmesini savunmuştur. Ekonomiye müdahale eden, sermaye birikimini toplum yararına yönlendiren ve idare eden bir iktisat devletinden yana olmuş, kârlı çalışabileceği alanlarda özel teşebbüsün serbest bırakılmasını istemiş, henüz işlenmemiş bir milli enerjiyi ise ileri teknikli milli bir planla, devletin işlemesinin gerektiğini ifade etmiştir. [209] Ona göre icat olunan yeni makineler ile planlanmadan yapılan aşırı üretim ve pazar sıkıntısı, liberal batı ülkelerinde iktisadî buhranın ana nedeni olmuş, ileri sanayi ülkesi olmayan Türkiye gibi ülkeler ise büyük buhrandan daha az etkilenmiştir. Aydemir, Türkiye gibi ülkelerin dünya ticaretinde yerini almasının ancak kendi düzen ve

---

[205] Aydemir, ," Bir Toplum Felsefesi ve Milli Kurtuluş Hareketleri", **İnkilap ve Kadro**, s.48-49
[206] Aydemir,"Milletleşmek", **İnkilap ve Kadro,** s.163-167
[207] Aydemir,"İnkılabın Nizamı", **İnkilap ve Kadro,** s.148-151
[208] Aydemir,"Inkılâp ve İdeoloji", **İnkilap ve Kadro,** s.80-83
[209] Aydemir,"İdeal Devlet Görünüşü Altında Çelişmeler Nizamı", **İnkilap ve Kadro,** s.175-181

iktisadî kurallarını yaratarak gerçekleşeceğine inanmıştır.[210] Türkiye bütçesinin, devletin normal ve bürokratik ihtiyaçlarını karşılayabilmesine yeterli olmadığını ifade etmiş ve ülkenin iktisadî yönden inşasını sağlayacak güçte denk ve zengin bir bütçeye en kısa sürede sahip olmasının gerekliliğini savunmuştur. [211]

Şevket Süreyya Aydemir'e göre sosyalist ve liberal sınıf diktatörlüğünü reddeden Türk milli kurtuluş hareketi; milletin çıkarlarını iktisaden üstün tutan "sosyal milletçilik" vasfı ile sosyalizm ve liberalizmden farklı olmuş, hem milli hem de sosyal ve devletçi bir düzeni hedeflemiştir.[212]

Şevket Süreyya Aydemir, Kadro Dergisi'nde Mehmet Cavit Bey'in iktisatçılığını, Meşrutiyet dönemi için yeterli olabilen sömürge iktisatçılığı olarak nitelendirmiştir. Aydemir'e göre, ülke şartlarına uyarlanmamış bir milli iktisat uygulayan Mehmet Cavit Bey'in iktisat bilgisi de Galata bankerliğinin işleyişini bilmek ve buna uyabilmekten daha fazla değildir. [213]

1.3.2.3.2 Vedat Nedim Tör (1897- 1985)

Vedat Nedim Tör 1897'de İstanbul'da doğmuş, Galatasaray Sultanisi'nden sonra Berlin Üniversitesi'ni bitirip doktora yapmıştır. Almanya'da iken sol hareketin içinde olmuş, çeşitli yayınların çıkarılmasında rol oynamıştır. Vedat Nedim Tör, 1922'de Türkiye'ye dönmüş ve Aydınlık dergisinde Türkiye ile ilgili yazılar yazmış,. bir dönem Komünist Partisi'nde görev almış, ancak anlaşmamış ve ayrılmış, ardından da Kadro Dergisi'ne katılmıştır.[214]

Vedat Nedim Tör, Türkiye Cumhuriyeti'nin hedefinin sömürge olmak değil, planlı ekonomi ile bağımsızlığını yaratmak olduğu savunmuştur. Tanzimat'tan sonra, Avrupa sanayi mallarıyla birlikte ülkemize giren, "bırakınız yapsınlar" ana fikirli liberal düşünceye artık kapılarımızın kapalı olduğunu ve yabancı fikirler yerine, yerli iktisadî prensiplere sahip olmamız gerektiğine inanmıştır. Üretim faaliyetlerinin ileri teknikler kullanılarak, ferdin eline bırakılmaksızın organize edilmesini, bu faaliyetlerin mutlaka planlanmasının gerektiğini ve bu yapılmadığında dünya iktisadının gerisinde kalacağımız görüşünü savunmaktadır.[215] Köyün ulusal ekonomimizin temeli olduğunu ifade etmiş, sanayimizin de hammadde ve iş gücünü

---

[210] Aydemir,"Buhran İçinde Türkiye", **İnkilap ve Kadro,** s.55-58
[211] Aydemir,"Açık Bütçeden Mütevazin Bütçeye Mütevazün Bütçeden Zengin Bütçeye", Cem Alpar (hzl), **Kadro,** C: III, Sayı: 27, s. 6-7
[212] Aydemir,"Sosyal Milliyetçiliğin Zaferi", Cem Alpar (hzl), **Kadro,** C: III, Sayı: 35, s. 8-10
[213] Aydemir "Darülfünun İnkılâp Hassasiyeti ve Cavit Bey İktisatçılığı", Cem Alpar (hzl), **Kadro,** C:II, sayı: 14, (şubat 1933), s.10-11
[214] Ertan, **A.g.e.,** s.41-42
[215] Vedat Nedim Tör, "Müstemleke İktisadiyatından Millet İktisadiyatına", Cem Alpar (hzl), **Kadro,** C: I, sayı: 2, (şubat 1932), s.13-14

köylerden karşılayacağını sonuçta köylünün alım gücünün yükseleceğini ileri sürmüştür. Öte yandan, demiryolları ile ulaşımın gelişmesi sonucunda iç pazarlar dış pazarlara bağlanacak ve köylü daha özenli üretim yapıp daha çok gelir sağlayacaktır. Köylü daha fazla para kazandığında daha fazla harcayacak ve piyasa canlanacaktır.. Vedat Nedim Tör, ulusal ve yabancı pazarlara çok mal satan bunun yanında ulusal pazardan çok mal alan köylüyü, ulusal ve ekonomik kalkınmamızın ilk şartı olarak göstermiştir.[216] Çimento üretiminin önemini vurgulamış, demiryolları, limanlar ve şehirlerin inşası ile artan çimento ihtiyacını karşılamak için devletin çimento üretmesinden yana olmuştur. [217]

Tör'e göre devletçilik, ulus için ortak amaçların saptanması, bu amaçların gerçekleşmesi için doğru yolun bir plan dahilinde gösterilmesi ve sınıfsız bir topluma, iktisadî bağımsızlığa ulaşmanın sevk ve idare edilmesi demektir.[218]

Vedat Nedim Tör; mutlak bir tarım veya mutlak bir sanayi ülkesi olunmasına da karşı çıkmıştır. Tarım ve sanayinin birbiri ile uyum içinde olması ve önceden tespit edilmiş bir plan dahilinde tanzim edilecek milli iktisat politikası ile yürütülmesinden yanadır. Ona göre, Milli iktisat bir bütündür ve sanayi için ihtiyaç olan hammaddenin kaynağı ziraat olup, bunu kullanabilmek için finansman ve ulaştırma faaliyetleri gereklidir. Üreticilere verilecek kredilerin israf edilmemesi için devletçe düzenlenmesini, düzenin sağlanması için planlı bir sevk ve idareye mutlaka ihtiyaç olduğunu, bunun da ancak devletçilikle mümkün olabileceği düşüncesindedir.[219]

Tör, fındık ürününü örnek vererek devlet ve tarım üreticisinin ortak olacağı "devlet kooperatifi" kurulması konusunu incelemiş ve kurulacak "devlet kooperatifleri" ile üretimi bir bütün olarak devletin düzenleyip idare etmesini savunmuştur.[220]

1.3.2.3.3 İsmail Hüsrev Tökin (1902 - 1992)

Hüsrev Tökin, 1902'de İstanbul'da doğmuş, Avusturya Lisesi'ni bitirmiş, Moskova'da İktisat öğrenimi görmüştür. 1924'de Türkiye'ye dönmüş, 1927 yılında Devlet Demir Yolları Genel Müdürlüğü'nde ve 1929'da Ziraat Bankası'nda memuriyet yapmıştır. Şevket Süreyya Aydemir, Ankara Ticaret Okulu'nda müdür iken kendisi de aynı okulda işletme ekonomisi dersi vermiştir. "İktisat Nasıl Okutulmalı" isimli bir kitap yazmış ve Kadro Dergisi , Sohbet ve

---

[216] Tör,"Sanayi Plânından Sonra Ziraat Plânı", Cem Alpar (hzl), **Kadro,** C: III, Sayı: 35, s.23-24
[217] Tör,"Çimento Sanayinde Devletçilik", Cem Alpar (hzl), **Kadro,** C: III, Sayı: 27, s.19.
[218] Tör, "İktisatta İstiklal.", Cem Alpar (hzl), **Kadro,** C:II, sayı :22, (Teşrinievvel 1933), s.17-18
[219] Tör, "Niçin ve Nasıl Sanayileşmemiz Lazım", Cem Alpar (hzl), **Kadro,** C:II, sayı: 6, (haziran 1932), s.16-18
[220] Tör, "Fındıkta Devlet Kooperatifi. ",Cem Alpar (hzl), **Kadro,** C: I, sayı: 9, (Eylül 1932), s.16

Doğuş adlı dergilerde yazıları yayınlanmıştır.[221] "İktisat Nasıl Okutulmalı", "Türkiye'de Zirai Kooperatif Hareketleri", "Müdafaa Ekonomisi", "İktisadî ve içtimai Türkiye", "İsmet İnönü'nün Şahsiyeti", "Ekonomik Coğrafya" ve "Cumhuriyet Halk Partisi'nin İktisat Siyaseti" , Hüsrev Tökin'in başlıca eserleridir. [222]

Hüsrev Tökin, Türk köy ekonomik sisteminin kârlı ve verimli olmayışının nedenini; sürekli borçlanan ve bunları ödemek için tekrar borçlanan köylünün sonunda fakirleşmesi ve sermaye birikimini başaramaması olarak görmüştür. Hüsrev Tökin, üretimini ucuza satan köylünün malının değerlenmesini ve üretilen malların kârlarının köyde kalmasını, köylünün borçlanma şekil ve gelenekleri ile buna yol açan şartların devletin planlı müdahalesi ile değiştirilmesi gerektiğini ifade etmiştir.[223] Beş yıllık sanayi programları ile milli iktisat sisteminin ülke kalkınmasını bir bütün halinde sağlayacağını belirtmiş, yapılacak sanayi programına uygun ticaret ve ziraat programlarının da yapılması ile istenilen sanayi hedefinin gerçekleşebileceğini öne sürmüştür. Yapılacak iktisadî planın, birbirini tamamlayan çeşitli iktisat dallarının bir bileşkesi olması gerektiğini savunmuştur. [224]

Hüsrev Tökin, toprak sahiplerinin genellikle şehirlerde oturması ve topraklarından elde ettikleri gelirlerini de yaşadıkları şehir ve kasabalarda harcaması sonucunda, köylerde birikmesi gereken sermayenin şehir ve kasabalarda birikmesine karşı çıkmış, Türk köyündeki toprak rantı meselesi ile devletin ilgilenmesini istemiştir. [225] Pazara sunulan el sanatlarının ile evde üretilen ürünlerin üreticisine kazanç sağlamadığını, bu nedenle üretimin kooperatifler vasıtasıyla rasyonel iktisadî prensiplerle sürdürülmesini veya ev el ürünleri sanayinin tasfiye edilip yerine ileri teknikle ve planla çalışan sanayinin kurulmasını önermiştir. [226] Milli Kurtuluş'unu gerçekleştiren ülkelerde, inkılâpçı bir toprak reformuyla köylünün topraklandırılması, ortakçılık ve doğudaki ağalık sınıfını sonlandırılması gibi hedeflerini vurgulamıştır.[227]

Hüsrev Tökin'e göre, Milli Kurtuluş Hareketi'nin devletçiliği, devrimci sosyalizm gibi özel mülkiyete karşı olmayıp, sosyalist bir idare kurma amacında da değildir. Kadro Hareketi'nin

---

[221] Ertan, **A.g.e.,** s. 44-45
[222] **A.e.,** s.303.
[223] İsmail Hüsrev Tökin, " Türkiye Köy İktisadiyatında Borçlanma Şekilleri", Cem Alpar (hzl), **Kadro,** C:I, sayı 3, (Mart 1932), s. 34.
[224] Tökin, "Beş Senelik Programın Manası", Cem Alpar (hzl), **Kadro,** C:III, sayı :27, s. 30
[225] Tökin, "Türkiye Köy İktisadiyatında Toprak Rantı", Cem Alpar (hzl), **Kadro,** C:I, sayı 4, (Nisan 1932), s. 14.
[226] Tökin, "Türkiyede El-Sanayii" , Cem Alpar (hzl), **Kadro,** C:I, sayı 5, (mayıs 1932), 1978, s. 21-24.
[227] Tökin, "Türk Köylüsü Bir Toprak Reformu Bekliyor", Cem Alpar (hzl), **Kadro,** C:I, sayı 21, (Eylül 1933), s. 24.

amacı, dünyaya yeni bir düzen getirecek olan sosyal devletçiliği içeren bir milli kurtuluş hareketidir. [228]

Hüsrev Tökin, 1929 Büyük Kriz sonucu Türkiye'de, azalan üretim ve ticaret ile oluşan zarardan kurtulmak için fiyatların dünya fiyatları seviyesinde rasyonelleşmesini savunmuş, bu fiyatlarda elde edilen kârlarla milli gelirimizin de artacağını öne sürmüştür.[229]

1.3.2.3.4 Burhan Asaf Belge (1899 - 1967)

Burhan Asaf Belge; 1899'da Şam'da doğmuş, İlk ve orta öğrenimini Yafa, Beyrut ve İstanbul'da yapmış, Almanya'da mimarlık okumuş ve orada bulunduğu yıllarda, tırmanan sol hareketten etkilenmiştir. Belge, Almanya'dan dönüşte gazeteciliğe başlamış ve Aydınlık'ta, Hakimiyet-i Milliye'de ve Kadro Dergisi'nde yazılar yazmış ve Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği'nde görev almıştır. [230]

Burhan Asaf Belge, Türkiye Cumhuriyeti devleti'nin Batı'dan hammadde ve tüketim maddesi satın almaması, sadece üretim vasıtası satın almasından yana olmuş, bunun sonucunda kendi ürettiğimiz malları tüketerek sermaye birikimi ve sanayileşmemizi sağlayabileceğimizi savunmuştur. [231]

Ona göre kârlı olduğu anlaşılan bir üretim alanı, devlet planı kapsamına alınıp devlet kredisiyle beslenmeli, özel teşebbüsün de başarılı olacağı anlaşıldığında kredi ile desteklenmelidir.[232] Devletçi sistemde planlı üretim ve para idaresine geçildiğinde, kontrollü altın para politikasına da geçileceğini ve paranın altın yerine, üretim araçlarına yatırılmasının, Türkiye açısından daha faydalı olacağını düşünmüştür.[233]

Kadrocular, ekonominin, devlet eliyle ve bir plan çerçevesinde yürütülmesinden yana olduklarından kimi zaman "komünist" ilan edilmişler, devletçilik ve planlama anlayışlarında, özel girişimciliğe fazla yer verdikleri gerekçesiyle kimi zaman da soldan eleştirilmişlerdir. Kadrocular, kapitalizmin bir kurtuluş olamayacağını düşünmüş ve Atatürk'e kapitalizm dışında bir yol önermek istemişlerdir. O günkü koşullarda, sosyalist bir devrimin de

---

[228] Tökin, " Milli Kurtuluş Devletçiliği", Cem Alpar (hzl), **Kadro,** C:I, sayı 19, (Temmuz 1933), s. 31
[229] Tökin, " Dünya Buhranına Umumi Bir Bakış.", Cem Alpar (hzl), **Kadro,** C:II, sayı 20, (Ağustos 1933), s. 22-23
[230] Ertan, **A.g.e.,** s.45-46
[231] Burhan Asaf Belge, "Çökmekte Olan Cihan Nizamı.", Cem Alpar (hzl), **Kadro,** C:I, sayı 1, (II.Kanun 1932), s. 26-27
[232] A. Belge, " Para Tezimiz ve Prof. Wagemann.", Cem Alpar (hzl), **Kadro,** C:II, sayı 14, (Şubat 1933), s. 37.
[233] A. Belge, "Lausanne'daki Anlaşmaların İçyüzü", Cem Alpar (hzl), **Kadro,** C:II, sayı 7, (Temmuz 1932), s. 46-47

olanaksızlığını anlamışlar, Atatürk'ün önderliğinde bir aydın "Kadro" tarafından, devlet eliyle, sınıfsız ve sanayileşmiş bir Türkiye kurabileceğini düşünmüşlerdir. Kadro Dergisi'nin yayınına, İş Bankası çevresinin baskısı sonucu, son verilmiştir. [234]

1.3.3 Devletçilik Dönemi (1932 – 1938)

1932'de başlayan devletçilik dönemi, 1908'den beri ekonominin işleyişini belirleyen politikalarını tersine çevirmiş, serbest ticaret politikası, yerini korumacılığa dayanan sanayileşme politikasına bırakmıştır. Korumacılığa dayalı sanayileşme politikası, serbest ticaretçi politika kadar eskidir. 1930-1939 dönemi, korumacı-devletçi çizgisiyle, aralarında süreklilik olan, önceki dönemlerden yani 1908-1922 ve 1923-1929 dönemlerinden, kopuk ve farklıdır. [235]

Devletçilik Döneminin Koşulları: 1930 Yılının sonunda kurulan Serbest Fırkanın, büyük başarı kazanması ve 1929'da ortaya çıkan " Büyük Kriz", iktidarı önceki dönemlerin zıddı bir iktisat politikasına yöneltmiştir. 1930-1931 döneminde; dış ticaret ve kambiyo rejimlerinde korumacı düzenlemeler yapılmış ve özel sektör, koruma koşulları altında yavaş yavaş gelişmiştir. Tarım kesiminde, tarımsal ürün fiyatlarındaki düşüş ve köylü borçlarına uygulanan yüksek faiz büyük hoşnutsuzluklara yol açmıştır. [236] Dış ticarette fiyat ilişkilerinin Türkiye aleyhine dönmesi ile satın alma gücü %30 oranında azalmıştır.[237] Memur maaşları ve emeklilik kanunu, icra ve iflâs kanunu, inşaat kanunu, belediye resimleri ile tapu ve intikal harçları, arazi vergisi, veraset ve intikâl vergisi, muamele vergisi gibi vergi kanunları 1930-1931 dönemi İnönü Hükümeti Programı'nda, değişiklik yapılacak kanunlar olarak sıralanmıştır.[238]

1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Sözleşmesi'nin 1916'da değiştirilen iktisadî hükümlerinin uygulanamayıp, daha sonra da Lozan Antlaşması ile 1929'a kadar devam etmesi yani dış ticaret nedeniyle elde edeceği vergi gelirleri üzerinde tasarrufta bulunamaması şartı, Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti'nin 1923-1931 yılları arasında devletçilik politikası uygulamalarına geçememesinin önemli etkeni olmuştur. 1929'da Lozan Antlaşması hükümleri sona erip de artık eski çıkarlarını elde edemeyen yabancı sermayenin kaçışı ile Türkiye ekonomi

---

[234] Sezgin , **A.g.m.,** s. 20.
[235] Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi (1908-1985),** s. 46.
[236] Haydar Kazgan, **Tarih Boyunca İstanbul Borsası,** s.114.
[237] Tezel, **A.g.e.,** s.240.
[238] **TBMM,** "V. İsmet İnönü Hükümeti Programı", 1930 , (Çevrimiçi) http://www.tbmm.gov.tr/hukumetler, 25Eylül 2011

politikasında değişikliğe gidilmiş ve Türk parasının değerini piyasaya bırakmamaya, kontrollü kur politikalarına ve denk bütçe ilkesine bağlı olmaya karar verilmiştir. [239]

1929'da çıkan Büyük İktisadî Kriz'e, Türkiye'nin içindeki bulunduğu ve aşağıda sıralanmış olumsuz koşullar da eklenmiştir: Demiryolları politikası ithalat talebini artırmıştır. Kötü ürün yılı yüzünden tahıl ithalatı gerekmiştir. 1929 Krizi ile dünya borsaları düşmüş, çiftçi ve ithalatçı iflasları artmıştır. Osmanlı borçlarının ilk taksit ödemesi kambiyo krizi yaratmış ve Türkiye Cumhuriyeti Devlet'i borçlarını ödeyemez hale gelmiştir. Para- kambiyo rejimi tümüyle değiştirilmiş, 1930'a kadar para kredi işini yönetecek bir devlet bankasından yoksun olan Cumhuriyet yönetimi için bu bankanın kuruluşu kaçınılmaz hale gelmiştir. [240]

Merkez Bankası'nın Kuruluşu: Ulusal bankacılık hedefinin en önemli ürünü ve Türk malî tarihinin en önemli olaylarından biri olan Merkez Bankası, 1930 yılında kurulmuştur. [241] Bankanın kuruluşu ile birlikte tahvil ve döviz piyasalarındaki düzenlemeler, yetkili bir kuruma bırakılmıştır. Merkez Bankası ile Türkiye Cumhuriyeti, ekonomik egemenliği için büyük bir adım atmış ve ulusal bir para politikasına sahip olmuştur.[242] Döviz kuru ve kullanıcısını 1932'ye kadar Cumhuriyet hükümetleri düzenlerken daha sonra Merkez Bankası düzenlemiştir. Buhran vergisi, kazanç, muamele, tüketim vergileri birkaç kez değiştirilerek uygulanmıştır. Halkın geliri Büyük Buhran yüzünden zaten azalmış, vergiler arttırıldıkça satın alma gücü daha da düşmüş, iç talep sınırlanmış, canlılık devlet eliyle yaratılmak istenmiş ve devalüasyon yapmama ilkesi benimsenmiştir. İktisat politikasında baştan beri benimsenen, denk bütçe ve sağlam para ilkesi yürürlükte olmuş ve bu ilkeler, rejimin istikrarını sağlayan ilkeler olarak da düşünülmüştür.[243]

İktisadî Devletçilik: 1932-1938 yılları arası, Türkiye'de devlet müdahaleciliğinin giderek arttığı bir dönem olmuştur. Bu döneme, devlet kapitalizmi olarak da anlaşılan, "Devletçilik Dönemi" adı verilmiştir. Devlet kapitalizmi, ekonominin sorunlu dönemlerinde, dünya ekonomik ortalamalarına göre az gelişmiş tarım ekonomilerinde görülmüştür. Devletçilik dönemi, Türkiye'de de 1929'da Büyük Kriz'in ortaya çıktığı yıl olan 1929'da başlamıştır. 1923-1932 arası yaratılmaya çalışılan millî burjuvazinin güçsüz ve deneyimsizliği ve iç pazarın darlığı, iktisadî açıdan emperyalizme bağımlılığa neden olmuştur. Yerli

---

[239] Uğur Selçuk Akalın, **A.g.e.,** s. 81.
[240] Gülten Kazgan, **A.g.e.,** s. 64
[241] **A.e.,** s. 65
[242] Haydar Kazgan, **Tarih Boyunca İstanbul Borsası,** s.116.
[243] Kuruç, **A.g.e.,** s.40-43

sermayenin yabancı sermayeye paravan olacak şekilde faaliyet göstermesi, devletçilik politikasının en önemli nedeni sayılmıştır. [244]

1930'da başlayan korumacılık, 1932'de devletçilikle tamamlanmıştır. Türkiye'de devletçilik, kapitalist gelişimi de hızlandırmıştır. Devletçi bir gelişmenin dinamizmi, buhran koşullarında kapitalizmin gelişmesi için de elverişli bir ortam hazırlamıştır. 1930-1931 yılları salt korumacı yıllar olmuş, bu dönemde iç ekonomiye dönük önlemler alınmamış, dış ticaret ve kambiyo rejimleri denetlenmiştir. Bu yıllarda, düşen tarımsal ürün fiyatları ve artan çiftçi borçları yüzünden ülke sıkıntıya düşmüş, sermaye yokluğu, işçi ve teknik eleman yetersizliği yüzünden ekonomi gelişememiştir. Serbest Fırka'nın seçimlerde başarı kazanmasıyla da 1932'de bir model değişikliğiyle devletçi kanunların uygulamasına geçilmiştir. [245]

1932'de Başbakan İsmet İnönü'nün hükümet programında yer alan esaslar şöyle özetlenebilir: Memur kadrolarının %15 azaltılması, milli para değerinin korunması, çiftçilerin ve mahsullerinin korunması, yerli sanayinin gelişmesi için önlemler alınması, Merkez Bankası için on beş milyon liralık bir sermaye taahhüt edilmesi, limanların kullanımının artırılması, maden işletilmesinin yeni yöntemlerle yapılmasıdır.[246]

1933'te Kadro Dergisi'nin 22. sayısında, Cumhuriyet'in onuncu yıl münasebetiyle Başbakan İsmet İnönü'nün "Fırkamızın Devletçilik Vasfı " başlıklı yazısında, devletçilikle ilgili görüşlerini "en zengin ve kuvvetli devletlerin ülkelerini kalkındırmak için kullandığı bir yol olan iktisadî devletçilik tedbirlerini, Türkiye Cumhuriyeti devleti de iktisâdi ilerlemesi ve kalkınması için kullanmıştır" şeklinde belirtmiştir. İsmet İnönü, geri kalmış bir ülkede, devletin sanayi ve iktisâdi düzenini sağlamak için kâr edemese dahi elindeki büyük imkân ve vasıtaları kullanması gerektiğini belirtmiş, bütün memleketin menfaati söz konusu olduğunda, devletin kâr amacı taşıyan bir tüccar gibi davranamayacağı fikrini savunmuştur. [247]

Devletçi görüşü savunan Ülkü Dergisi'ne göre, "İktisadî sahada fertçiliğin tezahür şekli olan liberalizm, her gün gerilemektedir. Bu gerilemek değil hatta umumi bir iflastır".[248]

Türkiye ilk planlama deneyimlerini I. Beş Yıllık Sanayi Planı ile uygulamaya başlamış, özel sermayeyi koruyup kollayarak, devletçilik politikasını sürdürmüştür. Kalkınma sürecinde devletçi sanayileşme girişimlerinin kapitalist sistem dahilinde olacağı vurgulanmıştır. Türkiye,

---

[244] Uğur Selçuk Akalın, **A.g.e.,** s. 75.
[245] Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi (1908-1985),** s. 50-51
[246] **TBMM,** "VI. İsmet İnönü Hükümeti Programı",1931, (Çevrimiçi) http://www.tbmm.gov.tr/hukumetler/, 25 Eylül 2010
[247] Başvekil İsmet, " Fırkamızın Devletçilik Vasfı", Cem Alpar (hzl), **Kadro,** C:II, sayı 22, (teşrinevvel 1933), s. 4-6
[248]Sait Aydoslu, "Milliyetçi ve Taazzuvcu İktisat", **Ülkü Halk Evleri Mecmuası,** C:II, sayı. 2, 1933, s. 282.

1929'da hammadde fiyatlarının, mamul madde fiyatlarından daha fazla düşüşüyle ortaya çıkan döviz bunalımını ithal ikâmeci bir politika ile aşmış, kendi kaynaklarıyla dışa bağımlılık yaratmayan bir sanayileşme yaratmayı başarmıştır. [249]

Devletçilik Döneminde Sanayileşme: Türkiye ekonomisinde 1933-39 yılları arasında kalkınma hızı %9'u aşmış, ekonomideki bu büyüme Türkiye'nin dışa kapalı olduğu bir dönemde gerçekleşmiştir. İthalatın gayri safi milli hasıla içindeki payı, 1923-28 döneminde %15 iken bu oran 1933-39 döneminde %6.5'a civarına düşmüştür. Bunun nedeni ise milli ekonominin dış kaynaklara bağımlılığının azalmasıdır. Sanayi sektörünün bu dönemdeki gelişimi incelendiğinde, artan bir büyüme saptanmış ve bu politika, dış ticaret bilançosunun 1932-1937 yılları arasında fazla vermesinin en önemli nedeni olarak görülmüştür. 1923-28 döneminde, sanayi sektörünün, gayri safi milli hasıla içindeki payı, %11 iken, 1933-39 yılları arasında sanayi sektörünün gayri safi milli hasıla içindeki payı % 15 e yükselmiştir. 1933-38 döneminde, sanayi kesiminin büyüme hızı, %10.2'dir. Tarım sektörüne bakıldığında ise, bu dönemdeki büyüme oranı, %7 olmuş, bu oran 1923-1931 döneminde gerçekleşen büyüme oranından düşük olmakla beraber, 1929 Krizi ve dünya tarım fiyatlarındaki düşüş nedeniyle, %7'nin iyi bir büyüme oranı olduğu dile getirilmiştir. [250]

1933 yılından sonra, Celal Bayar İktisat Vekili olmuş, özel kesimi güçlendiren bir devletçilik anlayışı ile sanayileşme yönünde önemli adımlar atılmıştır. Yerli sermayeye verilen güvenceler, liberalizme bir sapma yaratmamış ve bu dönemde millî iktisat anlayışı öncekilerden farklı bir noktada ilerlemiştir. İktisat Vekili Celal Bayar, birikimin bankalarda ve bankaların söz sahibi olacağı bir biçimde devlet ve sanayi kuruluşlarında gerçekleşmesinin savunucusu olmuş ve tasarrufların can damarının, bunu bankalarla paylaşacak olan devlet sanayisi, halkın tasarrufları, mâli aracısının ise bankalar olacağını, 1933'den itibaren millî iktisat anlayışının yeni yönü olarak göstermiştir. [251]

1933'de "Mevduatı koruma kanunu" çıkartılmış ve bu kanunla mevduat sahiplerine, devletin bankaları denetleyeceği güvencesi verilmiştir. Tasarruf mevduatının tanımı yapılmış ve bankadaki mevduatın bir kısmının, Merkez Bankası'na yatırılması gibi esaslar getirilmiştir. Banka kurmak Maliye Bakanlığı'nın iznine bağlanmış, banka sermayesine bir taban sınırı çekilmiş, bankalar hisse senetli şirketler olarak kabul edilmiş ve mevduat güvence altına alınmıştır. Krediyi düzenleyen yasaların ardından "Bankalar Kanunu" çıkarılmış, 1936'da

---

[249] Uğur Selçuk Akalın, **A.g.e.,** s. 86.
[250] Çavdar, **Türkiye'de Liberalizm(1860-1990)** , s. 218.
[251] Kuruç, **A.g.e.,** s.66

ekonomiyi her yönde kontroller kurarak yönetme çabası, sermaye birikiminin ekonomik günlük dengelerin güvencesi ve millî iktisadın yeni aşaması olarak görülmüştür. [252]

1935 yılında, VII. İsmet İnönü Hükümeti Programında, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin İran'la, Afganistan'la ve Balkan ülkeleri ile iyi komşuluk ilişkileri içinde, yurtta ve dünyada barıştan yana olacağı yer almaktadır. Sanayileşme hedefi için Sovyetler Birliği'nin desteğinin alınması, üretim ve tüketimin artırılması için şeker kömür ve çimento gibi ürünlerin ucuzlatılması, deniz nakliyesinin yenilenmesi, demiryolu, liman ve rıhtımların devlet eli ile işletilmesi yer almaktadır.[253]

1933-1939 yılları, bir iktisat politikası olarak, devletçiliğin benimsenip yerleştiği yıllardır.[254] Bu dönemde, İktisat Vekili Mustafa Şeref Bey istifa etmiş, Celal Bey İktisat Vekili olmuştur. 1932 kanunları yumuşatılmış, fakat asla liberalizme dönüş olmamıştır.[255] Devlet, girişimci, işletmeci ve denetleyici bir unsur olarak iktisadî hayatın gelişimine büyük ölçüde egemen olmuş, yabancı yatırımların önemli bir bölümü millileştirilmiş, devletten devlete olmak üzere, İngiltere ve Sovyetler Birliği'nden kredi alınmıştır. Almanya ile ticaretin artması, bu ülkeden alacaklarının birikmesine ve ekonomik ilişkilerinde sıkıntıya yol açmıştır. Devlet, çeşitli politikalarla iç piyasada da önemli denetim ve müdahalelerde bulunmuş, tarımsal ürünleri işleyen fabrikalar kurarak, tarımsal piyasalar üzerinde fiilen egemen olmuş ve tarım satış kooperatifleri ile çiftçinin eline geçen fiyat üzerinde etkili rol oynamıştır. Bunların yanında özel sektörün hakim olduğu sanayi kollarında fiyat kontrolleri, hükümetçe belirlenen faiz hadleri gibi iktisat politikası araçları ve hükümete verilen çeşitli yetkilerle denetlenmiş, devlet işletmeleri, bu dönemde büyük yatırımların ve üretimin yapıldığı, sürükleyici bir kesim olarak belirmiştir.[256] Sanayi ve bankacılık işleri birleştirilmiş ve İş Bankası ve Ziraat Bankası'nın oluşturduğu millî bankalar, devletin sanayi yatırımlarına kredi vererek sanayide pay sahibi olmuşlardır. Sanayi kesimi ile sağlanacak birikimin de devlet kesimine ve millî bankalar yoluyla yerli özel kesime aktarılması hedeflenmiştir. 1938'de çıkarılan "İktisadî Devlet Teşekkülleri Yasası" ile kendi sermaye birikimi yapabilen ve bunu sürekli büyütebilen bir sanayi modeli öngörülmüştür. 1934'den itibaren beş yıllık kalkınma planları yapılmaya başlanmış, bu dönemde sanayileşme doğrultusunda ilk ciddi teşebbüsler gerçekleştirilmiş ve hızlı yapısal değişiklikler ortaya çıkmıştır. [257]

---

[252] **A.e.,** s.72-73
[253] **TBMM,** "VII. İsmet İnönü Hükümeti Programı", 1935 , (Çevrimiçi) http://www.tbmm.gov.tr/hukumetler, 25Eylül 2011
[254] Boratav, **Türkiye'de Devletçilik,** s.133.
[255] **A.e.,** s.140.
[256] Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi (1908-1985),** s. 52-54
[257] Kuruç, **A.g.e.,** s.108.

Devletçilik döneminin önemi temsilcilerinden olan Ahmet Hamdi Başar, Mustafa Şeref Özkan ve Celal Bayar'ın iktisadî görüş ve uygulamaları aşağıda özetlenmektedir.

1.3.3.1 Ahmet Hamdi Başar (1897–1971)

Ahmet Hamdi Başar, 1897'de İstanbul'da doğmuş, Edebiyat Fakültesi coğrafya bölümünden mezun olmuştur. Milli Türk Ticaret Birliği'ni kurmuş ve 1923 İzmir İktisat Kongresi'ne bu kuruluşu temsilen katılmıştır. 1924'de başkanlığını eski Maliye Nazırı Mehmet Cavid Bey'in yaptığı, İstanbul İktisat Komisyonu'nda görev almıştır. 1925'de İstanbul Liman İşleri İnhisarı Türk A.Ş kuruluşunda önemli rol oynamış, 1934'e kadar da bu şirketin yönetim kurulu başkanlığını sürdürmüştür. Başar, Ticaret-i Umumiyye Mecmuası, Türkiye İktisat Mecmuası, İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası, Kooperatif, Barış Dünyası ve Kadro Dergisi'nde yazılar yazmış, "İktisadî Devletçilik" adlı bir kitabında görüş ve düşüncelerini dile getirmiştir. 1930'larda Türkiye'de yeni politik fikirlerin oluşmasına katkıda bulunan aydınlar arasında yer almıştır. Devlet Demir Yolları ve İstanbul Liman Şirketi yöneticiliğinde de bulunmuştur. [258] Ahmet Hamdi Başar, 1971'de vefat etmiştir.

Ahmet Hamdi Başar, batı sisteminin temelini oluşturan serbest ticaret rejiminin, I. Dünya Savaşı'nın gelişmiş ülkelerin ürettikleri mallara pazar açmak çabalarından doğduğunu ve 1929 Krizi ile bu rejimin temelinden sarsıldığını savunmuştur. Türkiye'de sınıfların oluşmaması ve ülkenin bir kapitalizm devresi geçirmemesi yüzünden sosyalist sistemin uygulanamayacağını ileri sürmüştür. Başar, Türkiye'de kapitalist sınıfın oluşturulmasında geç kalınması, kapitalist sınıfı yetiştirmek için halktan ve devletten fedakârlık beklemenin haksızlık olacağı gibi nedenlerden, Türkiye için izlenecek yolun "iktisadî devletçilik "olduğuna inanmıştır. [259]

Ahmet Hamdi Başar'ın, Kadroculaın devletçiliğine göre tavrı daha ılımlı olmuş, devletin tüm iktisadî alanlara hakim olduğu radikal bir devletçiliğe karşı çıkmış ve kalkınmada Batı'yı taklit etmek yerine ülke koşullarına uygun politikalar izleyen devlet sektörü ile uyum içinde olan bir özel sektörün gerekliliğini öne sürmüştür. Ona göre "Türkiye, mutedil devletçidir."[260] Başar, sürekli bir devletçilik anlayışı yerine özel sektörün gelişmesiyle devletin bu alanı terk edeceği bir model tasarlamış, planlama faaliyetlerinin yürütülmesi için özerk bir kurum oluşturulmasını ve bu kurumun tarım, ticaret yanında ekonominin tüm alanlarını kapsayan planlar hazırlamasını savunmuştur. İktisadî devletçi bir uygulamanın demokratik bir

---

[258] Koraltürk, "Ahmet Hamdi Başar" ,**Tarih ve Toplum**, Sayı.150, (Haziran 1996), s.4-14

[259] Korkmaz Alemdar, "Basında Kadro dergisi ve Kadro Hareketi ile ilgili bazı görüşler", Cem Alpar (hzl), **Kadro,** C:I, s. 35-36.

[260] Ahmet Hamdi Başar, "Buhranlar ve İnkılaplar Telakkisi", Cem Alpar (hzl), **Kadro,** C:II, sayı 21, (eylül 1933), s. 50.

yapılanma içerisinde var olabilmesi için devletin özel sektörü dışlamaması ve kamu ile özel sektörün uyumlu bir birliktelik içinde olmasını savunmuştur. [261]

Ahmet Hamdi Başar; İnkılabımızın "devletçilik" olduğunu dile getirmiş, Türk devletçiliğinin, milleti devlet eliyle yeniden kurmak olduğunu, iktisadî kurumlarını yeni baştan oluşturan ülkelerde ferdiyetçiliğin o ülkeyi bunalıma götürdüğünü savunmuştur. Ona göre, ferdiyetçilik taraftarları, devletin iktisadî hayata girmesine her zaman karşı olmamış, gerektiğinde devletin yardım ve himayesini tercih etmişler fakat bunların da zaman içinde fertler tarafından yapılmasını, ardından devletin aradan çekilmesini istemişlerdir. Başar, Türk devletçiliğinin, hem ferdiyetçiliğin hem de devletçiliğin iyi yönlerine sahip olmasını, fakat hakim ve kurucu vazifenin devlete verilmesinin gerektiğini ifade etmiştir. [262]

Ahmet Hamdi Başar, serbest ticarette, iktisadî yönden geri bir tarım ülkesinin yollarının yapılarak pazarlarının uluslararası ticarete katılmasının yarar sağlamadığına inanmıştır. Üretimini basit ve geri teknikle, kendisine yeterli miktarda sağlayan ülkelerin pazarının, tarım ve sanayi üretimini ileri teknikle ucuza daha çok üreten ülkelerin ucuz mallarına açılması ile geri kalmış tarım ülkesinde üretimin daha da gerilemesine, üretici kesimin fakirleşmesine ve eski basit ihtiyaçlarını bile karşılayamamasına neden olduğunu ileri sürmüştür. Başar bu sayılan durumlara karşı önlem alınmadan, uluslararası ticaret yapılmasına karşı çıkmış, aksini yapan ülkelerin daima kaybedip, borçlanan ve kendi üretiminin iyisini satıp en kötüsünü kendisi tüketmek zorunda kalan ülkeler olacağını, böyle bir ülkenin de küçülüp silineceği görüşünü savunmuştur. [263]

1.3.3.2 Mustafa Şeref Özkan (1884-1938)

Mustafa Şeref Özkan; İstanbul ve Paris Hukuk Fakültesi'ni bitirmiş, 1914'ten önce Konya mebusu, ticaret ve ziraat nezareti müsteşarlığı ardından 1917'de kurulan Talat Paşa Hükümeti'nde Nazırlığa yükselmiştir. Bu görevi sırasında başarılı düzenlemelerle Osmanlı ordusunun lojistik desteğini sağlamıştır. 1918'de bu hükümetten ayrılıp önce yurt dışına sonra Ankara'ya gitmiş ve Lozan Konferansı'na başdanışman olarak katılmıştır. 1923'de Burdur milletvekili olmuş ve Ankara Hukuk Mektebi'nde idare hukuku dersleri vermiştir. Özkan, 1929'da Meclis İktisat Encümeni reisi iken yeni gümrük tarifesi üzerine çalışan karma encümenin de reisliğini yapmış, 1930'da İktisat Vekilliği'ne getirilmiş ve devletçilik İlkesinin

---

[261] Hamit Emrah Beriş, **Tek Parti Döneminde Devletçilik**, Ankara, Liberte Yayınevi, 2009, s.128-130

[262] Başar, "Türk Devletçiliği ve Himayeci Ferdiyetçilik", Cem Alpar (hzl), **Kadro,** C:II, sayı 22, (ekim 1933), s.43-46

[263] Başar, " Kapitalizm (Emperyalizm) ile Millet İktisat Rejimi ve Ferdiyetçilik ile Devletçiliğin Mânaları", Cem Alpar (hzl), **Kadro,** C:II, (sayı 18, haziran 1933), s.46-47.

1931 Cumhuriyet Halk Fırkası programında yer almasında ve ekonomide uygulanmasında en önemli rolü oynamıştır.[264]

Mustafa Şeref Bey; ülkenin tüm birikimini tüketmesi endişesi ile dış açığa karşı olmuş, dış ticareti denk tutmak için ithalatın kotalarla sınırlandırılmasını önermiştir. Şeref Bey, dış ticaretin duraksamaması amacıyla ithalatın ihracatla dengelenmesi için "malımızı alanın malını almak" yolunu uygulamış, mal satmakta zorlanan ithalatçı ise bu uygulamaya karşı çıkmıştır. Mustafa Şeref Bey'e göre; Türkiye'de, 1920'lerde uygulanan "milli iktisat "politikasına 1930'da "devletçilik" politikası denilmiş ve bu politika ile ekonomide egemen noktaları elinde bulunduran devletin, özel kesimin milliliğini sağlayacak araçları oluşturmasını, işçi işveren ilişkilerinin çağın ölçülerine uyularak düzenlemesini, öncelikle sanayinin özendirilmesini savunmuştur. Kurulacak sanayinin mülkiyet açısından milli olmasının, verimli işlemesi için teşvik edilmesinin gerekli olduğunu belirtmiş, piyasaların bankalarca yönetilmeyip bunların denetlenmesinden yana olmuştur. Yönetimin bankalara ve anonim şirketlere geçmesi ile ekonomideki kontrolün de devletten banka ve anonim şirketlere geçeceğini, banka ve anonim şirketler ortak çıkarlardan çok kişisel çıkarlara hizmet etmeye başlayacağından piyasa rekabet ilkesinin işlemeyeceğini düşünmüş ve bunu "liberalizmin anarşik hali" olarak nitelendirmiştir. [265]

Mustafa Şeref Bey; devletin iktisadî faaliyetlerinin özel teşebbüsün faaliyetleri yerine geçmesine karşı olmuş, devletin iktisadî faaliyetlerinin özel teşebbüsün önündeki engelleri kaldırmaya yönelik olmasını ülkede yaşayanlar için ortak fayda sağlayan önemli iktisadî faaliyetlerin liberalizmden korunması ve devletçi bir görüşle yapılması gerektiğini savunmuştur.[266] Ülkenin ortak çıkarlarıyla ilgili faaliyetlerin devlet tarafından görülmesiyle özel sermayenin de korunacağını, böyle yapılmadığında ise bundan kamu menfaatinin zarar göreceğini ifade etmiştir.[267] Mustafa Şeref Bey, yerli özel sermayenin milli olması ve ekonominin temel noktalarının devletin elinde kalması ile özel sermayenin piyasa araçlarını daha iyi kullanabileceği ileri sürmüştür.[268]

Mustafa Şeref Bey, devletin elindeki kaynaklarla sanayi kesiminin gelişiminin sağlanmasına yönelik iki yasa çıkarmıştır. Bunlar, devletin sanayideki yatırımcılığı ve işletmeciliğinin oluşturulması için çıkarılmış "Devlet Sanayi Ofisi Yasası" ve sanayi

---

[264] Kuruç, **A.g.e.,** s.87.
[265] **A.e.,** s.89.
[266] Boratav, **Türkiye'de Devletçilik,** s.58.
[267] **A.e.,** s.129.
[268] Kuruç, **A.g.e.,** s.52.

girişimlerinin kredi ihtiyacının karşılanması amacıyla çıkarılmış olan "Türkiye Sanayi Kredi Bankası Yasası"dır. [269]

Mustafa Şeref Bey; Türkiye İş Bankası'nın kağıt fabrikası kurma girişimine, gerekli desteği vermemiş ve 1932'de çıkan devletçi yasalar yüzünden de özel kesimden büyük tepkiler almıştır. Mustafa Şeref Özkan ve arkadaşlarının devletçiliği, kapitalist piyasa ekonomisinin yerine geçecek bir sanayileşme modeline dönüştürmek istemeleri, Mustafa Kemal'in müdahalesi ile karşılaşmış ve Özkan görevinden istifa etmiştir. Mustafa Şeref Bey'in istifası ile boşalan İktisat Vekilliği görevi Celal Bayar'a verilmiştir. [270]

1.3.3.3 Celal Bayar (1883-1986)

Celal Bayar; 1883'de Bursa'da doğmuştur. II. Meşrutiyet'ten sonra İttihat ve Terakki Cemiyetine katılmış, cemiyetin ilk yıllarında kooperatifçiliği teşvik etmiştir. İktisadî ve kültürel meselelerle ilgilenmiştir. İzmir Kız Lisesi, Basmâne Şimendifer Meslek Okulu'nun açılmasına yardım etmiş, Halka Doğru Cemiyeti'ni kurmuş, konularını milli iktisat ideolojisinden seçen aynı isimdeki bu dergide, müslüman-Türk bir orta sınıf bilinci yaratma çabası içinde olan Celal Bayar, Turgut Alp ismi altında iktisat yazıları yazmıştır.[271] Bayar, 1920'de Büyük Millet Meclisi'nde Bursa Mebusu, 1921'de İktisat Vekili olmuş, Lozan Konferansı ilk heyetine müşavir olarak atanmıştır. 1924'de Mübadele İmar ve İskan Vekilliğine getirilmiş ve İş Bankası'nı kurmakla görevlendirilmiştir. 1932'de İktisat Vekili olmuş, !937'de İnönü başbakanlıktan ayrıldığında Atatürk, yeni hükümeti kurma görevini Bayar'a vermiştir. 1939'a kadar başbakanlık yapan Bayar, Atatürk'ün ölümünden sonra başbakanlıktan istifa etmiştir. 1946'da Çok partili hayata geçişte Demokrat Parti'yi kurmuş, 1950'de çoğunlukla seçimleri kazanıp meclise girmiş ve 10 yıl süre ile Cumhurbaşkanlığı yapmıştır.[272] 27 Mayıs 1960'da ordu tarafından yapılan darbe ile tevkif edilip idama mahkûm olmuş ve 1964'de rahatsızlığı nedeniyle serbest bırakılmıştır.[273]

1929 sonrası Türkiye'de devletçilik kavramı iki yaklaşımla savunulmuştur. İki yaklaşımdan birincisi Kadro dergisiyle fikirlerini aktaran ve İsmet Paşa'nın da dahil olduğu, fertlerin yapamayacağı işlerin ve kamu yararı olan alanlardaki uygulamaların devlet tarafından yapılması gerektiğini düşünen, devletçiliği savunan grup[274], diğeri ise özel kesime

---

[269] **A.e.,** s.94.
[270] Tezel, **A.g.e.,** s.255.
[271] Melike Hergüllü, ,"Halka Doğru Mecmuası", **Müteferrika**,İstanbul, RTB Matbaacılık, Sayı 2,(2002), s. 162-163
[272] Şevket Süreyya Aydemir, **Menderes'in Dramı**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1969, s. 175.
[273] Aydemir, **Menderes'in Dramı**, s. 465.
[274] Boratav, **Türkiye'de Devletçilik,** s.130.

ağırlık veren bir yaklaşımı savunan, Celal Bayar'ın temsil ettiği gruptur. Celal Bayar ve temsil ettiği, özel sektörü destekleyen devletçi görüş, Kadrocu görüşün amaçladığı, sınıfsız toplumu reddetmiş ve devletin özel kesimi güçlendirip geliştirecek bir iktisat politikası uygulamasından yana olmuştur. 1933'te Celal Bayar'ın İktisat Vekili olmasından sonra sanayileşme hızlanmış, özel kesimi destekleyen bir devletçilik anlayışı uygulanmaya başlanmış ve "özel kesim-liberal ekonomi" düşüncesi de bu dönemde güçlenmiştir.[275]

Celal Bayar Türkiye İş Bankası Genel Müdürü iken Mustafa Şeref Özkan'ın ayrılmasıyla İktisat Vekili olmuş, geri kalmış bir "ziraat ülkesi" olan Türkiye için tek çıkış yolunun sanayileşmek olduğu düşüncesini ortaya koymuştur. Sermaye birikiminin bankalarda ve bankaların ortak olduğu devlet sanayi kuruluşlarında toplanması ve birikimin ana kaynağı olan devlet sanayinin bu birikimini bankalarla paylaşmasının önemini vurgulamıştır.[276] 1932-1939 döneminde, Türkiye Cumhuriyeti'nin iktisat politikası olan "devletçilik " üzerinde en etkili isim Celal Bayar olmuş, bu politikanın ölçüsüz gelişmemesi için çaba harcamış ve bu çabasında da başarılı olmuştur. [277]

1937'de Başbakan olan Celal Bayar'ın Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne sunduğu Hükümet Programında, piyasalara kesin ihtiyaç olmadıkça müdahale edilmeyeceğini belirtmekte ve iç ve dış konjonktüre uygun bir ticaret politikası, planlı endüstrileşme, radikal bir maden politikası, toplu bir deniz ulaşımı önererek hükümetin iktisat politikasının çevresini çizmektedir. Hükümetin denetimi altında satış kooperatifleri birlikleri kurulması, küçük kredi ihtiyacının giderilmesi için "Halk Bankası" ve "Halk Sandıklarının" oluşturulması, 1934'de açıklanan, ilk beş yıllık sanayileşme planına ek olarak, çelik boru, azot, çimento ve iplik fabrikalarının yapımı, yeni demiryolları yapımı yanında bu hatların kara ve denizyollarına bağlanması, devlet tekeli olan tütünden daha fazla gelir sağlanması ve bütün elçilik ve konsolosluklarımızın dış ticaret temsilcileri gibi çalışmaları konuları hükümet programında yer almaktadır.[278]

Celal Bayar, İktisat Vekili olduktan sonra, iktisadî faaliyetlerin sadece devletçi uygulamalarla değil, özel sektörle birlikte yürütülmesi gerektiğini yayınladığı genelgeyle de duyurmuştur. 1932-1938 yılları arasında " devlet kapitalizmi" olarak adlandırılan bu dönemde, Türkiye'nin ilk planlama deneyimi olan I. Beş Yıllık Sanayi Planı ortaya çıkmıştır. Planda; dokuma, maden, kağıt, seramik ve kimya sanayilerinin kurulması ve yatırımın Sümerbank ve İş Bankası tarafından gerçekleşmesi öngörülmüştür. Bu dönemde yüze yakın iktisadî devlet

[275] Çavdar, **Türkiye'de Liberalizm(1860-1990)** , s. 217-218
[276] Kuruç, **A.g.e.,** s.66.
[277] Boratav, **Türkiye'de Devletçilik,** s.109.
[278] **TBMM,** "I. Celal Bayar Hükümeti Programı", 1937 , (Çevrimiçi) http://www.tbmm.gov.tr/hukumetler, 25Eylül 2011

teşekkülü kurulmuştur. Devletten devlete borçlanma ile İngiltere ve Rusya'dan dış kredi alınmış ve sanayileşme ile ilgili ciddi adımlar atılmıştır.[279]

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e çağdaşlaşma başlığı altında ana hatları ile incelemeye çalışılan konular şöyle özetlenebilir:

19. yüzyılın başlarına kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda, Avrupa'dakine benzer bir ekonomik gelişme ortaya çıkamamıştır. 1500 ile 1800 yılları arasında etkili olan Osmanlı İktisadî dünya görüşü; iaşe (provizyonizm), fiskalizm ve gelenekçilik olarak sayılan üç ana ilkeye dayandırılmıştır. Devleti, orduyu ve maliyeyi güçlendirme ve toprak bütünlüğünü koruma çabalarına giren ve reformlar yapmak isteyen Osmanlı İmparatorluğu, sonuçta bunun için Avrupalı devletlerin desteğine ihtiyaç duymuştur. İngiltere ve Fransa, Osmanlı İmparatorluğu'nu 1838 Ticaret Antlaşması ile açık pazar olarak ticaret ağına sokarken, 1839 Tanzimat Fermanı ile dini esaslara dayanmayan Batı hukuk görüşünün yerleşmesi amaçlanmıştır. Tanzimat hareketi, Türkiye tarihinde toplumu ileriye götüren bir hareket olup, modern Türkiye'nin oluşumunda da önemli bir paya sahiptir. Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra Osmanlı İmparatorluğu'nda Batı'daki düşünce akımlarından etkilenen, "Yeni Osmanlılar" ve "Jön Türk" diye adlandırılan iki düşünce hareketi ortaya çıkmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda, XX. Yüzyıl'ın başlarında üç iktisadî düşünce akımı ortaya çıkmış ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden destek bulmuştur. Bu akımlar; "serbesti" olarak da adlandırılan liberal ekonomik düşünce akımı, İttihat ve terakki'nin ideolojisi olan, "milli iktisat" olarak da adlandırılan himayeci iktisadî düşün akımı ve amacı ve Türk - müslüman esnaf ve tüccarları geleneksel kurumları içinde örgütlemek olan, İaşe Nazırı Kemal Bey'in "meslekçi akımı" dır. Her üç akımla da ulusal bir burjuvazinin ve kapitalistleşmenin yaratılması amaçlanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda I. Dünya Savaşı'nın kaybedilmesine rağmen, ülkenin ekonomik bağımsızlığı ile ilgili düşünceler ortaya atılmaya başlamıştır. İzmir İktisat Kongresi ve Lozan Barış Konferansı dönemi etkileyen tarihi unsurlar olmuş, Türkiye Cumhuriyeti, Lozan Antlaşmasının dış ticarete koyduğu koşulların ortadan kalktığı tarih olan 1929 yılından itibaren, izlediği "milli ekonomi" politikası ile başarılı olmuştur.

Devletçi görüş ve ilkelerin aktarılıp benimsenmesinde 1932-1934 yılları arasında yayınlanan Kadro Dergisi'nin önemli etkisi olmuştur. Kadrocular, devletçilik görüşü ile sanayileşmenin, ileri tekniğin, devletin, plancılığın ve teşkilatçılığının çıkar çatışmalarına yol

[279] Uğur Selçuk Akalın, **A.g.e.,** s.85-87

açmadan yaratılmasını hedeflemişler ve fertlerin yapamayacağı işlerin yanı sıra kamu yararı olan uygulamaların devletin yapması gerektiğini düşünerek, devletçiliği savunmuşlardır.

1933-1939 yılları, devletçiliğin bir iktisat politikası olarak benimsenip yerleştiği yıllardır. Bu dönemde devletçilik bir nevi devlet kapitalizmi olarak algılanmıştır. Devlet kapitalizmi, batı kapitalizminden farklı olup askeri ve toplumsal faktörlerin de göz önüne alınarak özel kesimin desteği ile kurulmuş ve uygulamada da özel kesime destek olmuştur.[280]

Çalışmanın birinci bölümünde; Osmanlı İmparatorluğundan Cumhuriyet'e iktisadî düşüncenin çağdaşlaşması tarihi, ana hatları ile incelenmeye çalışılmıştır. İkinci ve üçüncü bölümlerde; Mehmet Cavit Bey'in hayatı, ilişkileri, eserleri, görüş ve uygulamaları, bu bilgilerin ışığında, incelenip irdelenmeye çalışılacaktır.

[280] Nuri Burhan, "Türkiye'de Devletçilik Üzerine Düşünceler (1923-1950)", **Maliye Enstitüsü Konferansları,** İstanbul, Güryay Matbaası, Sene:1988/1989, 1990, s.37-38

İKİNCİ BÖLÜM

MEHMET CAVİD BEY'İN HAYATI, İLİŞKİLERİ, ESERLERİ VE İKTİSADÎ - MALÎ GÖRÜŞLERİ

Mehmet Cavid Bey, liberal görüşün önemli bir savunucusu olarak, liberal ekonomi düşüncesini, hem bir bilim adamı hem de Maliye Nazırı olarak maliye politikasına uygulamıştır. Liberal ekonomi politikalarının esaslarını, çağının iktisat bilimini ve istatistik tekniklerini eserleriyle aktarmıştır.

Bu bölümde, Mehmet Cavid Bey'in, hayatı, ilişkileri, eserleri ve görüşleri ele alınıp incelenmeye çalışılacaktır

2.1 Mehmet Cavid Bey'in Hayatı (1875-1926)

Mehmet Cavid Bey, 1875 yılında Selanik'te doğmuş, ilk ve orta öğrenimini Selanik'te tamamlamıştır. Mehmet Cavid Bey'in düşünce yapısında Selanik'in ve ailesinin sosyal statüsünün önemli etkisi görülmektedir. İstanbul'da "Dersaâdet Mekteb-i İdadi-i Mülki" (İstanbul Lisesi) ve "Mekteb-i Mülkiye-i Şahâne" de okumuş ve Ziraat Bankası Muhasebe Kaleminde ve Maarif Nezareti İstatistik Şubesi'nde çalışmaya başlamıştır.[1] 1898'den itibaren bankadaki görevinin yanında, Ayasofya Merkez Rüştiyesi ve Yüksek Öğretmen Okulunda ilm-i servet (iktisat) ve maliye hocalığı yapmıştır. 1902'de siyasi amaçlarla bu görevinden ayrılmış ve Meşrutiyet taraftarı bir muhalefetin gelişip güçlendiği bir merkez olan Selanik'e döndükten sonra, kendisinin de mezun olduğu seçkin okullardan Fevziye Mektebi'nin Müdürlüğünü üstlenmiş ve hocalık yapmıştır. O zamanki adı Osmanlı Hürriyet Cemiyeti olan İttihat ve Terakki Cemiyetine katılan Cavid Bey, masonluğun "insani ve hür idealine" inanmış, Selanik'te mason locasına girmiş ve İttihat ve Terakki Cemiyeti içinde, iktisat bilgisine, yabancı dile hakimiyeti ve yabancılarla kurduğu ilişkiler sayesinde önemli bir yer edinmiştir.[2]

Mehmet Cavid Bey, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Selanik Mebusu olmuş ve Meclis-i Mebusan'da yetenek ve vasıflarıyla kısa zamanda sivrilmiş ve Maliye Bakanı olmuştur.[3] Meclis-i Mebusan'da, I. dönem (1908-1912) ve II. dönemde (1912-1914) Selanik Mebusu olarak görev almıştır. Balkan savaşlarından sonra Rumeli'nin kaybı üzerine

---

[1]Selim İlkin, "Mehmed Cavid Bey", **Diyanet İslam Ansiklopedisi.**, C:.7, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları,1993, s. 175.

[2] Hüseyin Cahit Yalçın, **Siyasal Anılar,** (Der: Rauf Mutluay) , İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 1976, s. 115.

[3]. Murat Yılmaz, " Takdim", Mehmet Cavid Bey, **Zindandan Mektuplar,** Ankara, Liberte yayınları, 2001, s.vi

Selanik'ten aday olamadığı için üçüncü dönemde (1914-1918), Çanakkale mebusu olmuştur. 1 mayıs 1909'da kurulan Tevfik Paşa Kabinesi'nde, Maliye Nazırı yapılmak istendiyse de İttihat ve Terakki'nin karşı çıkması üzerine kabinede yer almamış, daha sonra 25 Haziran 1909'da Hüseyin Hilmi Paşa'nın kurduğu kabinede Maliye Nazırı olmuştur. 12 Ocak 1910-29 Eylül 1911 arasında İbrahim Hakkı Paşa hükümetinde de Maliye Nazırlığı yapmış, anlaşmazlık nedeniyle nazırlıktan istifa etmiştir. 1912 seçimlerinden sonra, artan askeri harcamalar yüzünden oluşan bütçe açıklarına çözüm bulması amacıyla, 1914'te tekrar Maliye Nazırlığına getirilmiştir.[4] Mehmet Cavid Bey, Osmanlı Devleti'nin dünya savaşına katılmasına karşı çıkmış, İttihat ve Terakki'nin Almanya ile gizlice ittifak yapması üzerine, 1914'te kabinedeki görevinden istifa etmiştir.[5] 1917'de, Talat Paşa Kabinesi'nde ve İzzet Paşa Kabinelerinde kısa süreli Maliye Nazırlığı'nda bulunmuştur.

Mehmet Cavid Bey, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin iktisat ve maliye uzmanı olmuş, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Merkez Komite üyeliği yapmıştır. Nazırlıktan ayrıldıktan bir süre sonra, Düyun-u Umumiye İdaresi'nin Dâinler Vekilliği Türk Üyeliği görevini üstlenmiştir. Türk üyelik, kısaca şöyle açıklanabilir: Osmanlı Devleti'ne borç vermiş Türk alacaklıların bir araya gelerek bir vekili seçmeleri ve bu vekille Düyun-u Umumiye'de temsil edilmeleri ve seçilecek Türk alacaklı bulunamadığında ise Osmanlı Devleti'ne borç vermiş, Türk uyruğundaki Rum ve Ermeni bankerlerin Türk milleti adına vekil seçilmesidir. Mehmet Cavid Bey, Düyun-u Umumiye'de seçilecek üyenin Türk milletinden olması ile Türk devletinin çıkarlarının daha iyi korunacağını ve görevinin aslında Türkiye için yapılan bir hizmet olduğunu ifade etmiştir. [6]

Mehmet Cavid Bey, I. Dünya Savaşı boyunca, bir merkez bankası oluşturulması için uğraşmış ve bu amaçla tümüyle yerli sermayeli, milli olan bir kredi bankası kurarak finansman ihtiyacının giderilmesine uğraşmıştır. Bu fikrin İttihat ve Terakki Cemiyetinde de benimsenip, İtibar-ı Millî Bankası'nın kurulmasına da öncülük etmiştir.[7]

Mehmet Cavid Bey, 1918'de I. Dünya Savaşı'nın kaybedilmesinden sonra İttihat ve Terakki tarafından yeniden kurulan kabinede yer almış ve kabinenin düşmesi ile görevi sona ermiştir. Mondros Mütarekesi'nin imzalanması ve İstanbul'un işgali ile İttihat ve Terakki'nin manevi şahsiyetini temsil eden lider kadrosu idama mahkûm olmuş ve ülkeyi terk etmişlerdir. Mehmet Cavid Bey ise 1919'da, on beş yıl kürek cezasına çarptırılmış ve bu cezadan

---

[4] İlkin, **A.g.m.**, s.175
[5] Şiar Yalçın, "Önsöz", Mehmet Cavid Bey, **Zindandan Mektuplar**, Ankara, Liberte Yayınları,2005, s. i
[6] Hüseyin Cahit Yalçın, **A.g.e.**, s. 162-163
[7] Suat Oktar , Arzu Varlı, "İttihat ve Terakki Döneminin Ulusal Bankası: Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası", **Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F Dergisi**, Sayı II, 2009, s. 13.

kurtulmak için Avrupa'ya kaçmıştır. Mehmet Cavid Bey, kaçışının bizzat Fransız Başbakanı Clemenceau tarafın planlandığını ve Eski Reji Müdürü ve İtibar-ı Milli Bankası Genel Müdürü Weil'den her konuda yardım aldığını anılarında açıklamıştır.[8] Avrupa'da yaşadığı bu dönemde, saray kültüründe yetişmiş olan II. Abdülhamid'in oğlu Şehzade Burhanettin Efendi'nin eski eşi olan Aliye Hanım'la İsviçre'de evlenmiş ve bu evlilikten Osman Şiar (Yalçın) isminde bir oğlu olmuştur. Mehmet Cavid Bey, 1922'de Düyun-u Umumiye İdaresi'nin Dâinler Vekilliği Türk Üyesi olarak seçilmiş ve İstanbul'a dönmüştür.[9]

Mehmet Cavid Bey, yabancı devletlerle yapılacak her müzakerede, Türkiye'yi temsil etmesi yönünde daima akla gelen isim olmuş ve 1921'de Londra Konferansı'nda, Ankara hükümetini temsilen katılan delegelere başkanlık yapmıştır. Milli Mücadele yıllarını çoğunlukla İsviçre ve Fransa'da geçiren Cavid Bey, Düyun-u Umumiye İdaresi Dâinler Vekilliği Türk Üyeliği'ne seçilip İstanbul'a dönüşünün ardından, İttihat ve Terakki'den eski arkadaşlarıyla ve yabancı temsilcilerle temaslarını sürdürmüş ve toplantılarında yer almıştır.[10]

Mehmet Cavid Bey, 21 Kasım 1922'de Lozan'da başlayan konferansta, Türkiye'yi temsil eden delegasyona "mali müşavir" sıfatıyla katılmıştır. Osmanlı Hükümet'lerinden kalan borçların geri ödenmesinde, anapara ve faizlerinin Osmanlı'dan kopan diğer devletlere de bölünmesini öngören Türk tezine karşı çıkmış ve karşı çıktığı Türk talebinin kabul edilmesinin mümkün olabileceği yani borçların faizlerinin yanında anaparanın da bölüşülebileceğinin anlaşılması üzerine, kendisi gibi düşünen arkadaşlarıyla birlikte Türk heyetinden çıkarılmıştır.[11]

Mehmet Cavid Bey, Atatürk'e karşı düzenlendiği iddia edilen İzmir Suikasti tertipçilerinin Cavid Bey'in evini birkaç defa toplantı amacıyla kullandığı suçlaması yüzünden tevkif edilmiştir. Mehmet Cavid Bey, bu suikaste karışanlarla birlikte önce İzmir'de sonra Ankara'da olmak üzere İstiklal Mahkemelerinde yargılanmış, suçlu bulunmuş ve 1926'da idam edilmiştir.[12]

---

[8] Mehmet Cavid Bey, **Felaket Günleri I,** (yay. haz. Osman Selim Kocahanoğlu), İstanbul, Temel Yayınları, 2000, s. 233.
[9] Orhan Çakmak, " TAKDİM", Mehmed Cavid Bey, **İktisat İlmi,** (Sadeleştiren: O. Çakmak), Ankara, Liberte Yayınları,2001,s. viii
[10] Nazmi Eroğlu, **İttihatçıların Ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2008, s. 182.
[11] Dr. Rıza Nur, **Lozan Hatıraları**, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 2008, s. 172.
[12] Hüseyin Cahit Yalçın, **A.g.e.,** . 272.

2.2 Mehmet Cavid Bey'in İlişkileri

Mehmet Cavid Bey'in II. Meşrutiyet döneminde başlayan siyasi hayatı, Cumhuriyet'in kuruluş yıllarına kadar uzanan bir döneme kadar sürmüştür. Mehmet Cavid Bey bu dönemde, gerek bilgisi, gerekse ilişkileri nedeniyle siyasi, iktisadî ve malî alanda görüşlerine başvurulan biri olmuştur.

2.2.1 İttihat ve Terakki Cemiyeti ile İlişkileri

1889'da İstanbul'da beş askeri tıbbiye öğrencisi tarafından kurulan "İttihad-ı Osmanî Cemiyeti"nin aynı yıl Paris şubesi açılmış ve öğrencilerin yanı sıra memur ve aydınların yer aldığı her iki dernek de "Jön Türklük" anlayışı ile çalışıp örgütlenmiştir. 1896'da Cemiyet'in İstanbul Merkez üyelerinin çoğunluğu, II. Abdülhamit'in baskıları sonucunda Trablusgarp'a sürgüne gönderilmiştir. Örgütün Paris şubesinde ise fikir anlaşmazlıkları yüzünden üyeler, iki farklı gruba bölünmüştür. Avrupa'daki Jön Türkler'in çalışmaları ve yayınları hürriyetçi fikir ve eylemlerin yayılmasında yetersiz kalmıştır. 1906'da askeri okullarda hürriyetçi örgütlenmeler artmış, Rumeli'de özellikle Selanik'te, mason locaları içinde asker ve sivil on kişi "Hilal Cemiyeti"ni ardından da "Osmanlı Hürriyet Cemiyeti"ni kurmuş, bu Cemiyet bir yıl sonra "Terakki ve İttihat Cemiyeti" adını almıştır. Mason localarına seçilenler, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne de doğal üye olarak kaydedilmiş ve cemiyetin yurtdışı haberleşmeleri bu localar üzerinden yapılmıştır. 1906'da Rumeli'de kurulan İttihat ve Terakki Cemiyeti, daha önce kurulan İstanbul ve Paris Cemiyetleri'nden farklı olarak askeri okulların da etkisi ile daha özgür düşüncelerin oluşturulduğu bir girişim olmuştur. [13]

Mehmet Cavid Bey, masonluğun insani ve hür ideallerine inanmakta ve din ve ırk ayrımı yapılmadan, kardeşliğin, yardımlaşmanın ve dayanışmanın sağlanması amacıyla uluslararası bir örgüt olarak kurulduğunu ifade etmektedir.[14] İttihatçılığı da bir çeşit "siyasal tarikat" olarak tanımlamaktadır.[15] Mehmet Cavid Bey'in Selanik Mason Locası'na ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne katılma tarihi 1908'dir.[16]

Mehmet Cavid Bey, 1908-1918 döneminde, iktisadî ve malî konularda, bireyci ve liberal görüşleri ile Osmanlı Devleti'nin en etkili kişilerinden biri olmuştur. Meşrutiyet döneminin savaşlarla geçirilmesinden liberal programlarda değişiklik yapmak zorunda kalmıştır. Cavid Bey İttihat ve Terakki Cemiyeti adına yaptığı konuşmalarında,

---

[13] Tarık Zafer Tunaya, "İkinci Meşrutiyet'in Siyasal Hayatımızdaki Yeri", **Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938),** İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2001, s.131.
[14] Hüseyin Cahit Yalçın, **A.g.e.,** s. 115
[15] Tunaya, **A.g.m.,** s.154.
[16] Eroğlu, **İttihatçıların Ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey,** s. 34.

kapitülasyonlara, ticaret antlaşmalarındaki eşitsizliğe, Reji'ye ve yabancıların malî baskısına karşı çıkmıştır. Düyun-u Umumiye'yi ise bir devlet dairesi olarak kabul ettiğini söylemiştir. Milli banka ve şirketlerin esnek tedbirlerle korunmasından yana olmuştur. Kooperatiflerin, köylüyü haksız kazanç peşinde olan vurguncuların elinden kurtaracağına inanmıştır. Vergilendirmede adalet ve eşitlikten yana olduğunu ifade etmiştir [17]

Mehmet Cavid Bey, Osmanlı Devleti'nin Almanya ile ittifak yaparak savaşa girmesinin kendisinin bilgisi dışında olduğunu öne sürerek, 2 Kasım 1914'de Kabine'den istifa etmiştir. Kabine'den ayrılmasına rağmen Maliye Bakanlığı'nda yapılan işler ve alınan önemli kararlarda onun onayı alınmaya devam edilmiş, bu dönemde de maliyeden sorumlu bir bakan gibi hareket etmiştir. Mehmet Cavid Bey, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1916 Kongresi'nde, genel kurul üyeliğine seçilmiştir.[18] 10 Şubat 1917'de Talat Paşa Kabinesi'nde, Maliye Nazırı olarak göreve getirilmiş ve Maarif Nezareti'ne de vekalet etmiştir. Bu dönemde dış ülkelerle sürekli ilişkide olup, Osmanlı Hükümeti'nin borçlanma ve diğer malî sorunlarına çözüm sağlayabilmek için sıklıkla Almanya'ya gitmiştir. [19]

Mehmet Cavid Bey, 13 Ekim 1918'de İzzet Paşa Kabinesi'nde Maliye Nazırı olmuştur. Savaş nedeniyle ağnam ve âşar gelirleri azalmış, devlet hazinesini çevirecek borç para bulunamamıştır. Mehmet Cavid Bey'e göre Halep, Musul, Adana, İstanbul, Boğazlar ve İzmir için her an işgal tehlikesi ortaya çıkmış, bunun yanında Osmanlı Toprağı'nın savunması sadece yetmiş iki bini bir tüfeğe sahip olan bir buçuk milyon askere kalmıştır. Mehmet Cavid Bey, ülkenin düştüğü bu felaketi, Enver Paşa'nın Osmanlı askerlerinin cephelerdeki gerçek durumunu gizleyişine ve yine Enver Paşa'nın, Almanya'ya olan güvenine bağlamıştır.[20] Bütün bu olumsuzlukların ardından, savaşın kaybedilmesi ile Almanya'ya bağlılık bitmiş, Osmanlı Devleti, İtilâf Devletleri ile barış yapmak zorunda kalmış ve ülke için çok ağır şartları içeren Mondros Mütarekesi'ni 30 Ekim 1918'de imzalamıştır. Bundan sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti dağılmış, yerine Teceddüd Fırkası kurulmuş, İttihat ve Terakki Cemiyeti lider kadrosundan Talat, Enver ve Cemal Paşalar ülkeyi terk etmiş, diğer belli başlı İttihatçılar için de tevkif emri çıkarılmıştır.[21] İttihat ve Terakki iktidarının sona ermesiyle istifa eden İzzet Paşa yerine, kabineyi kurma görevi Tevfik Paşa'ya verilmiş ve Mehmet Cavid Bey, bu kabinede yer almamıştır.[22]

---

[17] Tunaya, **A.g.m.,** s.142.
[18] Eroğlu, **İttihatçıların Ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey,** s. 70.
[19] **A.e.,** s. 78
[20] Cavid Bey, **Felaket Günleri I,** s. 12-13
[21] **A.e.,** s. 44-45
[22] **A.e.,** s. 59-60

Savaş esnasında Harp Kabinesi'nde görev almış diğer İttihatçı bakanlarla birlikte Divan-ı Âli'ye sevkedilmiş ve Meclis-i Mebusan'ca seçilmiş bir komisyon olan Beşinci Şube'de sorgulanmıştır.[23] Mondros Mütarekesi sonrasında, İşgal altındaki İstanbul'da İttihatçılar hakkında davalar açılmış, tutuklamalar yapılmış, bâzı tutuklular Malta'ya sürgün edilmiştir. Bu yargılamalar sonunda harp suçlusu olarak 15 yıl kürek cezasına çarptırılan [24] Mehmet Cavid Bey, önce bir arkadaşında gizlenmiş, ardından da Fransız dostlarının yardımı ile gizlice İstanbul'u terk etmiştir. Önce Fransa'ya ardından İsviçre'ye gitmiş ve 30 Ağustos 1919'da[25] terk ettiği İstanbul'a 3 Temmuz 1922'de Düyun-u Umumiye İdaresi'nin Dâinler Vekilliği Türk Üyesi olarak dönmüştür.[26]

2.2.2 Cumhuriyet Dönemi Kadrosu ile İlişkileri

Cumhuriyet Yönetimi'nin ekonomi alanındaki öncelikli hedefleri kapitülasyonların kaldırılması, gümrük sınırlamaları getirerek milli sermaye birikimi sağlanması ve milli bir burjuva sınıfı yaratarak sanayileşmek olmuş, bu hedefe ulaşmak için de II. Meşrutiyet'e ait "milli iktisat" uygulamaları örnek alınmak istenmiştir. Ülkede, Milli Mücadele sonrasında, "milli iktisat" modeli iki ayrı grup tarafından ele alınmıştır. Bunların birincisi; Alman Tarihçi Okulu'nun otarşik, devletçi yorumlarını benimseyen Ziya Gökalp, onu izleyen İsmet İnönü, Mustafa Şeref Özkan ve diğer arkadaşları olmuş, liberal-serbest piyasa görüşünü benimseyen Mehmet Cavid Bey, A. Hamdi Başar, Fethi Okyar ve Celal Bayar ikinci grubu oluşturmuştur. Bu iki grup, sonraları ayrı ayrı partileşerek, iktisadî-malî yaklaşımlarını parti politikalarına ve programlarına taşımışlardır. Devletçi politikayı benimseyen İsmet İnönü'nün grubu tarafından "Cumhuriyet Halk Fırkası" kurulmuş, buna karşı liberal-serbest piyasa ekonomisini benimseyen Mehmet Cavid Bey ve fikir arkadaşlarının dahil olduğu grup "Serbest Cumhuriyet Fırkası" kurmuştur. [27]

Mehmet Cavid Bey, II. Meşrutiyet dönemi Maliye Nazırı iken maliye idaresinde yenilikler yapmış ve "milli iktisat" görüşüne liberal bakışla yaklaşmış akademik kökenli iktisatçılarımızdandır. Mehmet Cavid Bey, 1922'de Düyun-u Umumiye İdaresi'nin Dâinler Vekilliği Türk Üyesi yani alacaklı temsilcisi olmuştur.[28] Kendisine Cumhuriyet tarihimizde, İnönü'nün danışmanlarından biri olduğu I. Lozan Konferansı dışında, bir görev verilmemiş ve

---

[23] **A.e.,** s. 74.
[24] **A.e.,** s. 184
[25] **A.e.,** s. 231.
[26] Mehmet Cavid Bey, **Felaket Günleri II,** (yay. haz. Osman Selim Kocahanoğlu), İstanbul, Temel Yayınları, 2000,, s. 311.
[27] Güneri Akalın, **Atatürk Dönemi Maliye Politikaları,** Ankara, TC Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı,2008, s. 14.
[28] **A.e.,** s. 121.

Osmanlı İmparatorluğu'ndan kalan borçların ödenmesi hakkındaki Türk tezine karşı çıktığı için Lozan Konferans Heyeti'nden de çıkarılmıştır. [29]

Mustafa Kemal Paşa, İttihatçıların Kurtuluş Savaşı sırasında yurt dışında yaşamalarını tercih etmiş ve yurda dönme isteklerini kabul etmemiştir.[30] Ülkenin kurtuluşundan sonra yurda dönen ittihatçılar, iktidarın gerçek sahiplerinin kendileri olduğu inancı ile Mustafa Kemal Paşa ve ekibinden Türkiye Cumhuriyeti Devleti yönetiminin, kendilerine devredilmesini beklemişler, bunun için toplantılar yapmışlardır. Mehmet Cavid Bey'in de içinde bulunduğu İttihatçı bir grup, 1923 seçimlerine giren, geleceğin "Halk Fırkası" olacak Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetine, program hazırlamışlar ve Cumhuriyet Halk Fırkası ve İttihatçı rekabeti, "İzmir Suikasti" suçlaması ile sonuçlanmış, Yargılamalar 1926 yılında İzmir ve Ankara'da devam etmiştir. İttihatçı muhalefetin toplantıları, yer altı çalışmaları ve Mustafa Kemal Paşa'ya suikast düzenleme suçlamalarına kadar götürülmüş, sonunda aralarında Mehmet Cavid Bey'in de bulunduğu bir grup ittihatçı muhalif idam edilmiştir.[31]

2.2.3 İstanbul Ticaret Odası ile İlişkileri

Bu dönemde, Osmanlı tüccar ve sanayicilerinin toplanması amacıyla Avrupa'daki örneklerinde olduğu gibi ticaret, sanayi ve ziraat odalarının kurulmasına karar verilmiştir. 19. yüzyılın sonlarına doğru demiryollarının yapımı ve limanlara bağlanması ile Avrupa ile ekonomik ilişkiler daha da sıkılaşmış, artan iş hacmi karşısında yabancılar ve gayrimüslim tebaa, büyük sermayeli anonim şirketleşmeye ayak uydururken, az sermaye ve geleneksel yöntemlerle ticaret yapan Türk-müslüman tebaa ise bu gidişe ayak uyduramamış, rekabet edememiş ve yok olma tehlikesine girmiştir. Bu şartlar altında İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası'nın üyelerinin çoğunluğu da yabancılar ve gayrimüslimlerden oluşmuştur.[32]

Osmanlı İmparatorluğu'nda kurulmuş ticaret odaları, İzmir İktisat Kongresi'nde de ele alınmış, bunların faal, milli ve güvenilir olmayışları gibi olumsuzluklarının düzeltilip geliştirilmesine karar verilmiştir. İstanbul'un ticari ve siyasi başkent olması nedeniyle önem taşıyan İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası; Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan sonra Ankara'nın siyasi başkent oluşu ile eski önemini yitirmeye başlamıştır. İzmir İktisat Kongresi'nde İstanbul'un Türkiye için önemi vurgulanmış, İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası'nın çalışkan, yurtsever ve çağdaş gelişmelerden yana tüccarlar tarafından yönetilmesi

---

[29] **A.e.,** s. 15.
[30] Cavid Bey, **Felaket Günleri II,** s. 177.
[31] Tunaya, **A.g.m.,** s.166-167
[32] Haydar Kazgan, "Selanik Türklerinin Çağdaş Düşünce ve Eylemleri", **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Şirketleşme**, İstanbul, Creative Yayıncılık, 1991, s. 158-159

vurgulanmış ve eksikliklerinin giderilip, geliştirilmesi, merkezi bir ticaret odası olarak devam edilmesi kararı alınmıştır.[33]

Cumhuriyet döneminde, Düyun-u Umumiye İdaresi'nin Dâinler Vekilliği Türk Üyesi olan Mehmet Cavid Bey, dönemin Başbakanı Fethi Okyar'ın isteğiyle "İstanbul'un İktisadi Durumu" adlı bir rapor hazırlamış, bu raporun yayınlanması yine Lozan Heyeti'ndeki muhalif tutumu nedeniyle yasaklanmış, İzmir İktisat Kongresi'ne de çağırılmamıştır.[34]

Rusya'da yapılan Bolşevik Devrimi, bazı Avrupa ülkelerinin liberal ekonomiye bir alternatif arayışına girmelerine neden olmuştur. İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası, sürmekte olan liberal ekonomik düzenin sona erdirileceği endişesiyle, Ankara Yönetimi'nin alacağı ekonomik kararlara kuşkuyla yaklaşmıştır. İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası'nın Mehmet Cavid Bey başkanlığında hazırladığı "İstanbul'un İktisadi Durumu" adlı raporda; liberal ekonomi düzeninin Türkiye Cumhuriyeti devletini başarıya ulaştıracak tek yol olduğu vurgulanmış ve İstanbul'un başkent olmayışı ile ekonomik gücünün yitirmesine engel olacak öneriler dile getirilmiştir. İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası'nın bu raporunda, Türkiye'nin yabancı sermayeye duyduğu ihtiyaç belirtilmiş, kambiyoya yapılacak küçük bir müdahalenin dahi yabancı sermaye girişini durdurabileceği ve borsada yapılacak kambiyo spekülasyonlarının döviz fiyatlarını değiştirebileceği ifade edilmiştir.[35]

1924 Türk–Yunan nüfus mübadelesinin ardından, Rum, Ermeni, Levanten azınlıkların çoğunun ülkeyi terk etmesi ile ülkenin üretim seviyesi düşmüş ve dış ticaret büyük zarar görmüştür. Lozan Antlaşması ile Anadolu'da yaşayan 1.200.000 Rum ile Yunanistan'da yaşayan 400.000 Türk yer değiştirmiş ve giden Rumlar genellikle şehirli iken gelen mübadillerin çoğunu köy kökenli çiftçiler oluşturmuştur. İzmir İktisat Kongresi, Türk işadamına büyük cesaret vermiş, müslüman–Türk kökenli tüccarlara devredilen terk edilmiş azınlık firmaları ile Rum tüccarın bıraktığı boşluk doldurulmaya çalışılmıştır.[36] İstanbul'da yaşayan gayrimüslim nüfusun bu mübadeleye sokulmamasına rağmen, bir bölümünün dış ülkelere gitmesi sonucunda, azalan firmaların sayısı, kurulan Türk firmaları ile artmıştır. Buna karşılık 1929 Dünya Krizi'nin de etkisi ile Türk firma sayısı azalmış, sonuçta, İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası'nın çoğunluğu, yine gayrimüslim firmalarının eline geçmiştir. [37]

---

[33] A. Gündüz Ökçün, **Türkiye İktisat Kongresi- 1923**,Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Yayınları,1968, s. 99.
[34] Güneri Akalın, **A.g.e.,** s. 16.
[35] Haydar Kazgan,**Tarih Boyunca İstanbul Borsası** ,İstanbul, İMKB, Mısırlı Matbaacılık A.Ş.,1995, s. 110-111
[36] Ayhan Aktar, **Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001, s.48-49
[37] Haydar Kazgan, **Tarih Boyunca İstanbul Borsası**, s. 112.

2.2.4 Mehmet Cavid Bey ve Hüseyin Cahit Yalçın

Mehmet Cavid Bey'in anıları incelendiğinde, Talat Paşa, Halide Edip Adıvar gibi Türk siyasetçilerinin yanında Osmanlı Bankası Başkanı Wells'den Avrupa'ya kaçmasına yardım eden Fransız Başbakanı Clemenceau'ya kadar bir çok etkili kişi ile yakın ilişki içinde olduğu görülmektedir. Fakat Mehmet Cavid Bey'in ilişkilerinde en önemli yere sahip insan, gerek kendisinin gerekse oğlu Şiar Yalçın'ın ifadelerinden de anlaşılacağı gibi çocukluk ve okul arkadaşlığı nedeniyle Hüseyin Cahit Yalçın olmuştur. Mehmet Cavid Bey, ölümünden sonra karısı ve çocuğunun bakımını ona emanet etmiştir.[38] Mehmet Cavid Bey'in idamından sonra oğlu Şiar'a "Yalçın" soyadını Hüseyin Cahit Yalçın vermiş ve ailesini maddi, manevi ve her alanda desteklemiştir. [39]

İttihat ve Terakki Cemiyeti üyesi olan Hüseyin Cahit Yalçın, mason locasına Selânik'te Mehmet Cavid Bey'in ısrarıyla katılmıştır. 1908'de günlük çıkarılmaya başlanılan, İttihat ve Terakki Cemiyeti yanlısı bir gazete olarak görülen Tanin'in sahibi, kurucusu ve yazarıdır. [40] 1908'de İttihat ve Terakki Cemiyeti listesinden İstanbul mebusu seçilmiştir. [41]

Hüseyin Cahit Yalçın, Düyun-u Umumiye İdaresi'nin Dâinler Vekilliği Türk Üyeliğine Mehmet Cavid Bey'in desteğiyle seçilmiş ve bu işte on bir yıl kalmıştır. Savaş sırasında İngiliz ve Fransız üyelerinin ayrılmasıyla, Düyun-u Umumiye İdaresi'nin başkanı olmuştur.[42] Yine Mehmet Cavid Bey'in önerisi ile İtibar-ı Milli Bankası'nın başkanlığına getirilmiştir.[43]

Hüseyin Cahit Yalçın, Mondros Mütarekesi'nden sonra tutuklanan bir grup muhalifle birlikte 1919'da Malta Adası'na sürgüne yollanmıştır. Malta Sürgünlüğünden kurtuluşunun ardından Anadolu'ya dönmek istemiş, fakat diğer ittihatçılar gibi Mustafa Kemal tarafından reddedilmiş, ailesi ile Fransa'ya gitmiştir. Hüseyin Cahit Yalçın, gerek tutukluluk, sürgün yılları gerekse Fransa'da yaşadığı yıllarda, Düyun-u Umumiye İdaresi'nin Dâinler Vekilliği maaşını almış, bununla hem kendi ailesi hem de Mehmet Cavid Bey ve ailesi birlikte geçinmişlerdir. Bu görevinin sona erdiği 1922 yılında Ankara Hükümeti Hüseyin Cahit Yalçın'ın yeniden seçilmesine karşı çıkmıştır. Düyun-u Umumiye İdaresi, Mehmet Cavid Bey'i Dâinler Vekilliği Türk Üyeliğine getirmiştir. Bundan sonra da iki ailenin geçimi, Mehmet Cavid Bey'in geliri ile sağlanmıştır.[44]

---

[38] Hüseyin Cahit Yalçın, **A.g.e.,** s. 284.
[39] Şiar Yalçın, **A.g.m.,** s. iv.
[40] Hüseyin Cahit Yalçın, **A.g.e.,** s. 18-19
[41] **A.e.,** s. 53..
[42] **A.e.,** s. 163.
[43] **A.e.,** s. 256.
[44] Hüseyin Cahit Yalçın, **A.g.e.,** s. 266-269

Öte yandan Mehmet Cavid Bey gibi Hüseyin Cahit Yalçın da Mustafa Kemal Paşa'ya suikast davasında yargılanmış, Çorum'a sürgün olarak gönderilmiş, bir buçuk yıl sonra cezası bitmiş ve İstanbul'a dönmüştür. Akşam Gazetesi'nde takma adla yazılar yazmış, Yeni Sabah'ta makaleleri yayınlanmıştır. Fikir Hareketleri adıyla bir dergi çıkarmış, Atatürk'ün ölümünden sonra İsmet Paşa ve Celal Bayar'ın önerisi ile Çankırı milletvekili seçilmiştir. Mehmet Cavid Bey'le aynı suçtan yargılananların bazıları da daha sonraki dönemlerde Hüseyin Cahit Yalçın gibi milletvekili hatta bakan olmuşlardır. [45]

2.3 Mehmet Cavid Bey'in Eserleri

Mehmet Cavid Bey; İktisat ve maliye konularını işlediği ilk yazılarında, Adam Smith, Ricardo vb. klasik iktisat teorileri ve bu görüşe temel olacak bilgiler vermiştir. II. Abdülhamid zamanında yazdığı ilk eserini İlm-i Servet adı ile Servet-i Fünun Dergisi'nde, Meşrutiyet dönemindeki yazılarını ise Sabah ve Tanin gazetelerinde yayınlanmıştır.[46] Daha sonra, Paul Leroy Beaulieu ve Charles Gide'e dayanarak İlm-i İktisat adlı kitabını yazmıştır. Mehmet Cavid Bey, Sakızlı Ohannes ve Namık Kemal'den beri yerleşmiş olan "serbest Pazar" veya "iktisadi hürriyetçilik" görüşünü savunmuştur.[47] Tuttuğu günlükler ve anılarının yer aldığı; Zindandan Mektuplar, Şiar'a Mektuplar ve Felaket Günleri adlı eserlerinde görüş ve düşünceleri yanında yaşadığı dönemin tarihi olaylarını da anlatmıştır.

Mehmet Cavid Bey kitaplarında, liberal ve korumacı iktisat politikalarını ele almış, hangi hâllerde, hangi ülkelerin, hangi politikalardan kârlı çıkacağını diğer iktisadî konularla birlikte teorik düzeyde incelemiştir. En önemli eseri, dört ciltlik İlm-i İktisat ve onun özeti olan Ma'lumat-ı İktisadiye'dir. O dönemde, İktisat İlmi (İlm-i İktisat) yapıtının kısaltılmış bir örneği, lise düzeyi okullarda ders kitabı olarak okutulmuştur. Mehmet Cavid Bey, bu yapıtında iktisat ilmini dört büyük bölümde incelemiş ve bu bölümlerin her birini, servetin bir safhasının karşılığı olarak ele almıştır. Cavid Bey bu bölümleri; servetin üretilmesi, servetin bölüşümü, servetin kullanılması, servetin tüketilmesi olarak sıralamıştır. Kitapta önce servetin yukarıda sayılan her aşaması incelenmiş ve sonra devletlerin genel harcamaları hakkında bilgi verilmiştir. İlm-i İktisat kitabında, bütçe başlığı altında, maliye konusu ile ilgili açıklamalar da yapılmıştır. Devletin gelir ve harcamaları, devlet ve sanayi gelirleri, kamu mal ve mülkleri, verginin tarifi ve sınıflandırılması, vergi çeşitleri, bütçe, borçlanma, devlet borçları (Düyun-u Umumiye) konuları, bütçe bölümünün alt başlıkları olarak incelenmiştir.[48]

---

[45] **A.e.,** s. 289.
[46] Eroğlu, **İttihatçıların Ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey**, s.311.
[47] Hilmi Ziya Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, 8.Baskı,İstanbul, Ülken Yayınları, 2005, s.221.
[48] Çakmak, **A.g.m.,** s. x-xi

Karşılaştırıldığında, Mehmet Cavid Bey'in "İktisat İlmi" kitabının sistematiği ile, klasik iktisadın genel sistematiğinin birbirine uyduğu görülmüştür. İktisat İlmi'nde; üretim, değişim, bölüşüm, tüketim konuları ana başlıklar halinde ele alınmış ve para, kredi, dış ticaret gibi konular ayrı bölümler halinde incelenmiştir. Bu kitapta, ekonominin değişik kesimlerine ait uygulamalar da tatbiki iktisat adı altında yer almış ve "iktisadi meslekler " başlığı altında iktisadi öğretiler ve akımlar ele alınmış ve bunlar meslek-i serbesti (liberalizm akımı), sosyalizm, meslek-i tarihi (tarih akımı), meslek-i ahlaki (ahlak akımı), meslek-i ihsai (istatistik akımı), meslek-i ruhi (psikoloji akımı), meslek-i riyazi (matematik akımı)[49] olarak sayılmıştır.

Mehmet Cavid Bey, bir disiplin olarak istatistiği incelemiş ve istatistikle ilgili "İhsaiyat "adlı bir kitap yazmıştır. Ona göre istatistik, mekâna ve zamana dayalı karşılaştırma olup istatistikle dün ile bugünün mukayesesi yapılmakta ve ülkelerin genel durumu ve ne yolda ilerlediği incelenmekte ve tespit edilmektedir. [50]

Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası, II. Meşrutiyetin ilânından sonra basın yayın hayatında sansürün kalkmasıyla, içerik açısından geniş bir yelpaze oluşturan süreli yayınlar arasında entelektüel kesime hitap eden nitelikli dergilerden biri olup, genel olarak pozitivist ve liberal düşüncenin hâkim olduğu bir platform oluşturmuştur. Bu dergi, 28 Aralık 1908-14 Mart 1911 tarihleri arasında yirmi yedi sayı basılmış ve bu sayılarda yirmi iki farklı yazarın görüş ve düşünceleri yayınlanmıştır. Mehmet Cavid Bey; Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası'nda, yazarlığın yanında yöneticilik de yapmıştır. [51]

Mehmet Cavid Bey'in kitapları ve çeşitli dergilerin içinde yayınlanan başlıca makalelerine, EK I.'de yer verilmiştir.

2.4 Mehmet Cavid Bey'in İktisadi Görüşleri

Mehmet Cavid Bey'in İktisâdi -mâli görüşleri için çoğunlukla kendi eserleri olan, günümüz için sadeleştirilen ve derlenen kitaplarından, makalelerinden ve Meclis-i Mebusan Zâbıt Ceridesi'nden yararlanılmıştır. İncelenmeğe çalışılan görüşleri şunlardır:

---

[49] Tevfik Çavdar, **Türkiye'de Liberalizm(1860-1990),** Ankara, İmge Yayıncılık, 1992, s. 88.
[50] Mehmet Cavid Bey, " Beynel-milel İhsâiyât Enstitüsü " , (Der. D. Karaman), **Câvid Bey ve Ulûm-ı İktisâdiye ve İçtimâiye Mecmûası** içinde , Ankara, Liberte Yayınları, 2001, s. 195.
[51] Deniz Karaman, **Câvid Bey ve Ulûm-ı İktisâdiye ve İçtimâiye Mecmûası**, Ankara, Liberte Yayınları, 2001, s. 50.

Mehmet Cavid Bey, insanların çalışmalarına, servet oluşumuna, sanayi ve üretimin ilerlemesine en büyük katkı sağlayan unsurun "serbest çalışma hakkı"[52], bunun sonucu olarak da "serbest rekabet"[53] olduğuna inanmıştır. Ticaret ve çalışmanın serbest olmasını, aynı işi gören insanların ürettikleri ürünleri ticaret amacıyla serbestçe piyasaya sunmalarını ve yasalar çerçevesinde birbirleriyle iktisadi mücadelede bulunmalarını savunmuştur. Ona göre maddi ve manevi ilerlemenin teminatı serbest rekabettir.[54] Mehmet Cavid Bey, iç ve dış ticarette mutlak bir serbestlikten yana olmuş ve "iktisadiliği" en fazla talep edilen malı, devletin en ucuza millete arzetmesi olarak açıklamıştır.[55] Ona göre üreticinin üretim yapmasındaki amaç, ticarettir. Devletin görevi ise ticâretin serbestliğinin başarıya ulaşması için ticaret yapanlara her konuda öncülük etmektir.[56]

Mehmet Cavid Bey'in iktisadi görüşleri aşağıdaki gibi sıralanabilir:

2.4.1 Liberalizm "Serbesti-i Mübadele", Korumacılık "Himaye Usulü" ve Sosyalizm Hakkında

Mehmet Cavid Bey, liberalizmi iktisadî ve siyasî boyutuyla, bütün olarak savunmuş, iktisadi gelişmenin en önemli şartının hürriyet olduğuna inanmış bir iktisatçı ve siyaset adamıdır.[57]

2.4.1.1 Liberalizm "Serbesti-i Mübadele" Hakkında:

Mehmet Cavid Bey; liberalizmin uygulamasının, ülkeden ülkeye ve zamana göre farklılıklar gösterdiğini ileri sürmüş ve her zaman teori ile uygulamanın tam anlamıyla birbirine uymayabileceğini ileri sürmüştür.[58]

Mehmet Cavid Bey, devleti millet hâline ulaşmış toplumun ortak organı olarak tanımlamış, devletin başlıca görevlerini; savunma, güvenlik ve adalet hizmetlerini yerine getirmek, bayındırlık hizmetleri ve alt yapı yatırımları yapmak olarak saymıştır. Liberalizmin tam olarak uygulanmasında, bazı sapmalar olabileceğini göstermiş, bu nedenle liberalizmin ülkelerin karşılıklı politikalarının göz önüne alınmasıyla, aşamalı olarak gerçekleşebileceği görüşünü savunmuştur. Mehmet Cavid Bey, ülkede sahip olunan kaynaklara uygun üretim

---

[52] Cavid Bey, **İktisat İlmi**,s. 43.
[53] **A.e.**, s. 47.
[54] **A.e.**, s. 55.
[55] **A.e.**, s. 273.
[56] Cavid Bey, " Ticaret Odaları ", (Der. D. Karaman), **Câvid Bey ve Ulûm-ı İktisâdiye ve İçtimâiye Mecmûası** içinde , s. 174.
[57] Karaman, **A.g.e.**, s. 14.
[58] **A.e.**, s. 16.

yapılmasını, bu üretimin finansmanını ve elde edilen ürünün satılmasını serbest ticaretin esas problemi olarak görmüş, ülkelerin uluslararası ticareti, tam ve serbest yapabilmesi için ticaret hukukunda, uluslararası anlaşmalara yer verilmesinin gerekliliğine işaret etmiştir.[59]

Mehmet Cavid Bey'e göre, "serbesti-i mübadele usulü" bir ülkenin gümrük kapılarının diğer ülkelerin ürün ve üretimlerine serbestçe açık bulundurulmasıdır. Bir ülkenin gümrük kapılarının yabancı ürün ve üretimlere karşı tamamen kapalı olmasını ya da bu ürünlerin ithaline yüksek vergilere tabi olmak şartıyla izin verilmesini; korumacılık-"himaye usulü" olarak görmektedir. [60]

Mehmet Cavid Bey serbest mübadelenin faydaları hakkında şöyle düşünmektedir:[61] Sıradan bir ihtiyacı karşılayan ucuz ve yeterli bir ürünün, herhangi bir afet nedeni ile yetersiz üretildiğinde bile serbest mübadelenin uygulandığı bir ülkede, dış ticaretin serbest olmasıyla kolaylıkla temin edilebileceği, himaye usulüne tabi olan bir ülke ise böyle zamanlarda, ihtiyacına yetecek ürünü dışardan bulsa bile çok yüksek fiyat ödemek zorunda kalacaktır. Mehmet Cavid Bey, bir kişinin veya bir milletin her şeyi yapabilmesinin, her şeyi üretebilmesinin mümkün olamayacağına bu yüzden de uluslararası serbest ticaret ile iş bölümünün oluşacağına inanmış, ülkelerin en ucuz ve bol ürettiği ürün üzerinde uzmanlaşacağı, böylece üretim harcamalarının azalacağı, ürünlerin daha ucuza satılacağı, bunun sonucunda da halkın büyük bir fayda elde edeceğini ifade etmiştir. Ona göre, uluslararası serbest ticaret, rekabeti teşvik ederek keşifler ve icatlara, imalatta yeni usullerin bulunup uygulanmasına, fikir ve ahlak alışverişine yol açarak iyi ve faydalı niteliklerin taklit edilmesine neden olmuş, kavga ve savaşların azalması yoluyla da barışa katkı sağlamıştır.

Mehmet Cavid Bey, ticarette ancak serbesti-i mübadele ile başarılı olunacağını savunmuş, serbest piyasa şartlarında hem şahıs şirketlerinin kurulmasını hem de bunların aralarında birlik oluşturmalarını desteklemiştir. Kartel, korner, tröst ve sendika olarak saydığı bu üretici birliklerinin gümrük vergileri ile korunmasının, ürettikleri malların fiyatlarını yükseltip, tüketicilerin daha pahalı mal almalarına neden olduklarını ifade etmiştir. Bu birliklerin, korumacı piyasalarda zararlı olabileceğini, serbest ticarette ise tüketicilerin, fiyatı yükselen malın yerine fiyatı daha düşük bir mala yönelebileceğini, serbest piyasa şartları ve ikame kanununun sayesinde zararlarının önlenip faydalı olabileceğini belirtmiştir. [62] Mehmet Cavid Bey'e göre himaye usulü, birkaç sermayedarın zengin olması için kurulan iki fabrika ile bir göz boyamadır. Bu usul, çalışma ve ilerlemenin düşmanıdır. Mehmet Cavid Bey

[59] Karaman, **A.g.e.,** s. 14.
[60] Cavid Bey, **İktisat İlmi,** s. 267-268
[61] **A.e.,** s. 269-270
[62] **A.e.,** s. .264-265

sadece ülkenin kendi sanayisini kuruncaya kadar değil, her zaman için serbesti-i mübadeleden yana olmuştur.[63]

Mehmet Cavid Bey'in, serbesti-i ticaretin en önemli unsurlarından gördüğü müteşebbis hakkındaki görüşleri şunlardır:

2.4.1.1.1 Müteşebbis Hakkında:

Mehmet Cavid Bey'e göre servet için gerekli unsurlar; tabiat, çalışma ve sermayedir. Bu unsurlar bir ülkenin iktisadi yapısının ruhu demek olan müteşebbis vasıtasıyla birleşebilmektedir.[64] İşbölümünün oluşması ve mal ve hizmet ihtiyacının artmasıyla müteşebbis denilen sınıf ortaya çıkmıştır. Bu sınıf, ticaret ve sanayi alanlarında çok önemli bir hizmet yerine getirmektedir. Bunun için bir müteşebbis, her fertte bulunmayan bazı vasıflara sahip olmalıdır. Bunlar zekâ ve kabiliyet, bilgi ve beceridir. Müteşebbis, yanında çalışan insanları idare edebilmeli, ticaret yaptığı ülke insanını tanımalı, rakiplerinden haberdar olmalı, hesap işlerini iyi bilmeli ve her zaman işi ile meşgul olmalıdır. Mehmet Cavid Bey müteşebbisi, ürettikleri, aldıkları ve sattıkları ile en iyi çalışma şekli uygulayarak, serveti zarara sokmadan, üretimini en iyi idare eden kişi olarak tanımlamıştır.[65]

Mehmet Cavid Bey, müteşebbisin şahıs veya şirket olabileceğini, işçi sınıfından da yetişebileceğini, sermaye sahibi olabileceği gibi olmayabileceğini de ifade etmektedir. İşlerin kötü gittiği durumlarda müteşebbislerin hem sermayelerini hem de itibarlarını kaybedebileceklerini, bu yüzden işlerini ciddiyet içinde yapmaları gerektiği görüşündedir.[66]

Mehmet Cavid Bey, her meslek için fikir ileri sürebilecek, meslek mensuplarının menfaatlerini gözetecek en yetkili kişilerin yine o mesleklere mensup olanlar olduğunu düşünmekte ve ticaret odalarının, hem üyeleri olan tüccarlar hem de ülke için çok faydalı kuruluşlar olduğunu belirtmektedir.[67] Ticaret odalarının bir ülkenin ticareti ve müteşebbis sınıfının ilerlemesi için gerekli olduğunu savunmakta ve ülkemizde, ticaret odalarına gereken önemin verilmediğine inanmaktadır. Mehmet Cavid Bey, tüm ülkede İstanbul Ticaret Odası'nın yanı sıra yüz elli altı (156) ticaret odası daha olduğunu ve bunların çoğunun sadece kayıtlarda göründüğünü oysa ülkemizde mevcut Alman, İngiliz, Fransız, İtalyan,

---

[63] Cavid Bey, " Neşriyât-ı Vekâyi'-i İktisâdiye-2- ", (Der. D. Karaman), **Câvid Bey ve Ulûm-ı İktisâdiye ve İçtimâiye Mecmûası** içinde , s. 204
[64] Cavid Bey, **İktisat İlmi**, s.77.
[65] **A.e.**, s.78.
[66] **A.e.**, s.78.
[67] Cavid Bey, " Ticaret Odaları ", (Der. D. Karaman), **Câvid Bey ve Ulûm-ı İktisâdiye ve İçtimâiye Mecmûası** içinde , s. 175.

Avusturya ve Yunan ticaret odalarının İstanbul'da, kendilerine ait nizamnameleri ve yayınları dahi olduğunu ifade etmektedir. [68]

Mehmet Cavid Bey'e göre, gerek ülkemizin gerekse müteşebbis sınıfın çıkarlarını koruyan, ülkenin ilerlemesine hizmet eden ticaret odalarının geliştirilmesi gereklidir. Bunun için de ticaret odaları bütçelerini zenginleştirmeli, üyeler iş ve gelirlerine göre derecelendirilmeli ve her üyenin kaydı ve aidat ödemeleri zorunlu olmalıdır. Ticaret Odaları ticaret mektepleri kurabilmeli, ticaret gazeteleri,ve mecmuaları çıkarabilmelidirler.[69]

2.4.1.1.2 Emek ve Verimlilik Hakkında:

Mehmet Cavid Bey'e göre iş gücü, insanlar tarafından iktisadi herhangi bir gayeye ulaşmak için harcanan çaba ve kuvvet olup, iktisadi amaçlar için sarfedilen bu çaba ve kuvvet ilerlemenin, buluş ve icatların da kaynağıdır. Mehmet Cavid Bey, maddi, bedensel, manevi ve zihinsel çalışmanın az çok bir arada olduğunu ve medeniyet ilerledikçe zihinsel çalışmanın öneminin arttığını belirtmiştir.[70]

Mehmet Cavid Bey, devlet memurlarının sayısının azaltılması gerektiğini savunmuştur. Gizli işsizliğin hüküm sürdüğü devlet dairelerinde çalışanların sayısı ve maaş artışları, bütçe imkânlarıyla karşılanamayacak boyutlara ulaştığından, kesin çözüm olarak memur sayısının azaltılmasını görmüş ve uygulanabilecek alternatif yöntemler saymıştır. Bunlar; hizmet süresi yeterli olanların emekli edilmesi, yeterli olmayanların tazminat ödenerek işten çıkarılması, çalışanların maaş ödemelerinde indirime gidilmesi ve emekli maaşlarında limit belirlenmesi gibi yöntemlerdir.[71] Mehmet Cavid Bey, memur sayısında yapılacak indirimin en önemli faydasını, memuriyeti bir geçim kapısı olarak kabul eden insanların düşünce yapısında meydana getireceği değişiklik olarak görmüş ve devlette iş bulamayan insanların iktisadî faaliyetlere yöneleceklerini öne sürmüştür.[72]

Mehmet Cavid Bey'e göre "Ücret, işçinin kiraya verdiği üretim gücüne yahut başkasının hazırladığı ham maddeye, başkasının makine ve teçhizatıyla verdiği her özel icraata karşılık aldığı bedeldir". [73] Mehmet Cavid Bey, ücret yönteminin, hem işçi hem de işveren açısından yararlı bir yöntem olduğuna inanmıştır. Ücretlerin ödenme zamanlarının

---

[68] **A.e.,** , s. 193.
[69] Cavid Bey, " Ticaret Odaları ", (Der. D. Karaman), **Câvid Bey ve Ulûm-ı İktisâdiye ve İçtimâiye Mecmûası** içinde, s. 191.
[70] Cavid Bey, **İktisat İlmi**, s.29-30
[71] Karaman, **A.g.e.,** s. 61.
[72] Cavid Bey, " Neşriyat ve Vekayi-i İktisadiye-5-", (Der. D. Karaman), **Câvid Bey ve Ulûm-ı İktisâdiye ve İçtimâiye Mecmûası** içinde , s. 224.
[73] Cavid Bey, **İktisat İlmi**, s.149.

işçi tarafından bilinen, belirli günlerde ve nakit olarak ödenmesi, gerekirse az bir kısmının aynî olarak verilebilmesi, çalışma sözleşmesinin işverenle işçi arasında hükümetin müdahalesi olmadan serbestçe yapılabilmesini savunmaktadır. Ona göre, serbest piyasada oluşan ve arz talebe göre belirlenen ücret miktarı, mekana, zamana ve mesleklere göre değişmekte, işgücünün verimliliğine göre belirlenmektedir. [74]

Mehmet Cavid Bey, sendikaların işçi ücretlerinin artmasına katkısı olduğu görüşündedir. Grevlerin ekonomiye çok zarar vermesi ve israfa neden olması gerekçesi ile grev yapılmasına karşı çıkmıştır.[75] Grev hakkı işçinin meşru bir hakkı olmasına rağmen bu hakkın sık kullanılmasının hem işçiye hem de ülke ekonomisine zarar vereceğini, sorunun tarafların hakemlerinin yer aldığı "karar meclislerinde" çözümlenmesi gerektiği düşüncesindedir. Mehmet Cavid Bey'e göre çocuk, kadın ve diğer tüm işçilerle ilgili çalışma saatlerini kısıtlayan, gece çalışma, fazla çalışma, tatil günleri, dinlenme saatleri ve asgari ücret uygulamaları ile ilgili kanun ve sözleşmelerden işçi zararlı çıkmakta, bu da işsizliğe neden olmaktadır. Bu konulara hükümetin müdahalesine karşı olmuş, sendika ve işverenlerin özel anlaşmalarla çözüme gitmelerini savunmuştur. Devletin işsizliği azaltmak için halktan topladığı vergilerle imalathane gibi işyerleri açmasını sakıncalı bulmuş ve devlete ait işyerlerinin çalışanını tembelliğe sevk ettiğini ileri sürmüştür. Ona göre devlet, işyeri açıp işçi istihdam etmek yerine sendikaların topladığı aidatlardan oluşturduğu fonlardan işsiz kalana bir müddet işsizlik parası vermeyi tercih etmelidir.[76]

Mehmet Cavid Bey, işçinin kâra ortak olması ve işçilerin refah seviyesini yükseltmeyi amaçlayan yardımlaşma kooperatifleri kurması fikrini, işçinin işletme yönetmeyi bilmemesi ve elde edilen kârları yanlış kullanabilecek olması nedenlerinden sakıncalı bulmuştur.[77]

2.4.1.2 Korumacılık /"Himaye Usulü" Hakkında:

Mehmet Cavid Bey, himaye usulünün, ait olduğu ülke ve milletin ilerlemesini engellediğini, serbest mübadelenin ise bütün insanlığın gelişimini sağladığını düşünmektedir. Bir ülkede hiç yetişmeyen veya pahalı yetişen bir ürünü dışardan daha ucuza almanın, o ülkedeki tekelleşmeleri engelleyeceği ve ülkenin kaynaklarının daha verimli alanlarda kullanılmasına neden olacağını savunmuştur. Mehmet Cavid Bey, sanayinin ilerlemesinin himaye ile değil sermaye ile ilim ve eğitimin yayılmasıyla artacağını ifade etmiş, ülkede üretilen malların yabancı rekabetinden korunmasının ülkenin ilerlemesini engellediği,

---

[74] **A.e.,** s.154-158
[75] Cavid Bey, " Neşriyât-ı Vekâyi'-i İktisâdiye-2- ", (Der. D. Karaman), **Câvid Bey ve Ulûm-ı İktisâdiye ve İçtimâiye Mecmûası** içinde , s. 208.
[76] Cavid Bey, **İktisat İlmi**, s.170-172
[77] **A.e.,** s.176.

fiyatları yükselttiği dolayısıyla tüketici talebini azalttığı sonucunu saptamıştır. İktisadi yönden en kuvvetli millet olmanın şartının, uluslararası piyasaya çeşitli mallar satmakla değil, en çok talep edilen malı, en ucuz fiyatla sunmak olduğu görüşündedir.[78] Mehmet Cavid Bey, dış ticaretin önemini şöyle açıklamaktadır; ülkede dış ticaret yapılmadığında, sadece kendi toprağında yetişen ürünleri kullanılıp, yetişmeyen ürünlerden vazgeçilmesi gerekecek ve halk, kendi toprağında pahalıya yetiştirilen bu ürünleri yüksek fiyattan almak zorunda kalacaktır. Ona göre, bir ülkede tarım sektörünün korunması gerekli değildir. Korunması gereken sektör, silah, makine, teçhizat vb. gibi birkaç sanayi dalı olup, bunlar dahi savaş gibi sıkıntılı zamanlarda ithal edilebilir. [79]

Alman iktisatçı Friedrich List'e göre, bir ülkenin bütün ihtiyaçları kendisi tarafından üretilen mallarla karşılanmalı, ülkenin yerli sanayisi kalkınma sürecinin başlarında, yabancı sermayeye karşı yüksek vergilerle korunmalı ve sadece tarım ürünleri, ülkede üretimi mümkün olmayan hammaddelerin ithal edilmesine izin verilmelidir. Bazı himayeci görüş taraftarları ise tarım ve hammaddeyi de içine alan ve List'e göre daha yaygın bir korumayı savunmuştur. Mehmet Cavid Bey, bu uygulamanın dış ticarete zarar vereceğini, bir ülkenin sanayinin bütün kollarında başarılı olamayacağını, üretimin amacının da bir malın en az maliyetle üretilmesi olduğunu öne sürmüş ve bütün bu himayeci görüşlere karşı çıkmıştır.[80]

Mehmet Cavid Bey, zarar eden iktisadi işletmeleri açık tutmanın sosyal ve iktisadi fayda sağlamadığını ifade etmiştir. Ona göre, himaye usulü ile ülke işçisinin ücreti artmamış, öte yandan ürünün fiyatı artmış, pahalanan ürünün tüketimi ve üretimi azalmış, bütün bunların sonucunda da işçi işini kaybetmiştir. Mehmet Cavid Bey, himaye usulü ile halkın sermaye birikimini başaramadığı ancak birkaç kişiyi zengin ettiğine inanmış, Almanya ve Amerika'nın himaye usulü uygulayıp zengin olmalarının nedenini ise halklarının çalışkanlığı, topraklarının verimliliği, bilim ve teknolojinin ilerlemesi, sahip oldukları servetleri ve madenleri ile açıklamıştır. [81]

Mehmet Cavid Bey, gümrük vergisini, ihracat, ithalat ve transit vergisi olarak üçe ayırmıştır. Bu vergilerle ilgili görüşleri şöyle özetlenebilir:[82]

---

[78] **A.e.**, s. 272
[79] **A.e.**, s. 272
[80] Karaman, **A.g.e.**, s. 21.
[81] Cavid Bey, **İktisat İlmi** , s. 274.
[82] **A.e.**, s. 278-279

İhracat vergisi; dış ülkelere satılan ürünlerin fiyatına eklenerek alındığından ürünün fiyatını yükselttiği, yerine başka mal alınarak vergiden kaçılabildiği, bu verginin alınmadığı ülke mallarıyla rekabeti bozduğu gibi nedenlerle iktisadi açıdan makbul olmayan bir vergidir.

Dış ülkelerden satın alınan mallardan alınan ithalat vergisi; dünyada yaygınlaşmış, en sağlam ve güvenilir vergi kaynağı olup, himaye taraftarı ülkelerin en fazla önem verdiği gelir kaynağıdır.

Bir yabancı ülkeden başka bir yabancı ülkeye gitmek için üçüncü yabancı ülkeden alınan transit vergisine karşı çıkmış, ileride geçiş yolunun değişip, yolun başka ülke üzerinden geçmesi ile orta derecede bir ülkenin önemli bir ticari kaynaktan mahrum kalabileceği tehlikesine dikkat çekmiştir.

2.4.1.3 Sosyalizm Hakkında:

Mehmet Cavid Bey, sosyalist görüşe tamamen karşı çıkmış, her yönüyle de liberal görüşü desteklemiştir. Ona göre, sosyalizm esarettir ve özgürlüğünü seven birinin taraftar olacağı görüş değildir.[83] Bireycilik geleceğe dönük ve özgürlük fikrine dayanmakta, sosyalizmde ise fertler hemen her konuda emirlere itaate mecbur olmaktadırlar. Bireycilik medeni ve özel hukuk kurallarına öncelik vermekte, sosyalizmde ise yalnız kamu hukuku uygulanmaktadır. Sosyalizmde, bireyden nefsini, hürriyetlerini, geleceğini kamu hukukuna feda etmesi istenmektedir. Mehmet Cavid Bey, yapı olarak özgürlüğü seçen insanlara, sosyalizmin olağan üstü şeyler vaat ettiği, bu yolla pek çok taraftar bulduğu ve gelecek için tehlike oluşturduğunu ifade etmiştir.[84]

Sosyalistler, bireylerin bencilliği ve rekabetin toplum için kötü sonuçlar doğurduğu görüşü ile bu iki temel noktada liberal görüşe karşı çıkmışlardır. Mehmet Cavid Bey'e göre, iki itiraz da yanlıştır; şöyle ki insanların ekonomik faaliyetleri yalnız bencillikle açıklanamaz ve bu faaliyetler, özellikle ekonomik ihtiyaçları karşılamak zorunluluğundan ortaya çıkmıştır. İnsanların üretim alanında, ekonominin esaslarına harfiyen uyarak, şahsi çıkarlarını her zaman dikkate alarak hareket etmesinden yana olmuştur. Mehmet Cavid Bey, sosyalistlerin ikinci itirazı olan rekabetle ilgili görüşüne ise karşı çıkmıştır. Ona göre rekabet, toplumun servet ve üretimini artıran bir güç, bir araç ve toplumun esas yönlendirici dinamiği olup, yetenek ve tecrübelerine göre insanları layık oldukları yere taşımaktadır. Mehmet Cavid Bey,

---

[83] Cavid Bey, " Ticaret Şirketleri - Mukaddime-", (Der. D. Karaman), **Câvid Bey ve Ulûm-ı İktisâdiye ve İçtimâiye Mecmûası** içinde , s. 317.

[84] Atila Doğan, Haluk Aktan, **Osmanlı Liberal Düşüncesi Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası**, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010, s. 147-148

sosyalizm ile toplum hayatından rekabetin kaldırılmasının, her türlü gelişmenin en büyük dinamiğini de yok edeceğini öne sürmüştür.[85]

Sosyalist görüşe karşı çıkan Mehmet Cavid Bey, zenginliğin temelini emeğe değil, keşif ve icatlara dayandırmaktadır. Keşif ve icatları ise sermayeye dayandırmakta ve bu üretim araçlarının emekten üstün olduğunu savunmaktadır.[86]

2.4.1.4 Devlet ve Özel Sektör Hakkında:

Mehmet Cavid Bey, liberal iktisadî düşüncenin taraftarı olarak, her türlü devlet müdahalesine ve devletin gelir amaçlı oluşturduğu tekellere (malî tekeller) karşı çıkmış, ancak bütün iktisadî sakıncalarına rağmen gelişmiş ülkelerin hepsinde tekellerin, vazgeçilmez gelir kaynakları olarak önemini belirtmiştir. Ona göre, Osmanlı Devleti de diğer ülkeler gibi kendi maliyesi açısından kârlı görülen tekeller oluşturmalı, fakat sağladığı maddi yarar ve yol açtığı zarara değmeyen kibrit gibi tekellerden de vazgeçmelidir. Mehmet Cavid Bey, ülkede üretilen ve önemli bir gelir sağlayacağı tahmin edilen petrolle ilgili tekelin, devletin izni ile kurulmasını ve devletin petrol fiyatlarına sınır koymasıyla tekelin sakıncalarının giderilebileceğini savunmuştur.[87] Devlette biriken memur sayısına dikkat çekmiş, "Teşkilat ve tensikat " kanunlarının çıkarılması ile memur sayısının azaltılması, devletin ihtiyacı kadar memur alınması böylece masrafların azaltılmasını ve bütçenin rahatlatılmasını savunmuştur.[88]

Mehmet Cavid Bey'e göre millet hâline ulaşmış toplumun ortak organı olan devlet, asli görevlerle sınırlandırılmalıdır. Devletin birinci görevi, içte ve dışta huzuru sağlamak, ikinci görevi ise çıkaracağı kanunlarla, baskı uygulamadan ve keyfi vergiler koymadan, faydalı ortak toplumsal hizmetleri yerine getirmektir. Devletin bu görevleri toplumun alacağı ortak hizmetlerin derecesinin iyi takdir edilebilmesine bağlı olup bunun için de yapılacak hizmetin toplumun tamamını ya da büyük kısmını kapsaması gerekmektedir. Devletin üçüncü görevi, ilerideki belirsizlik ve tehlikelere karşı önlemler alarak, ülkenin varlığını muhafaza etmektir. Son olarak devlet, adliye hizmetlerini belirlemek, düzenlemek ve uygulamaktan sorumludur. Ona göre, devlet sadece bu asli görevleriyle ilgilenmeli, ihtiyaç olduğunda ekonomide özel sektöre yardımcılık düzeyinde yer almalıdır. Mehmet Cavid Bey; devletin asli görevleri dışındaki iktisadi faaliyetlerin, bireylerin şahsi girişimlerine bırakması gerektiğini vurgulamış,

---

[85] Cavid Bey, **İktisat İlmi**, s. 148-149
[86] A. Cerrahoğlu, **Türkiye'de Sosyalizm (1848-1925),** İstanbul, Hüsnütabiat Matbaası, 1968, s.62.
[87] Karaman, **A.g.e.,** s. 34.
[88] Cavid Bey, " Neşriyat ve Vekayi-i İktisadiye-5-", (Der. D. Karaman), **Câvid Bey ve Ulûm-ı İktisâdiye ve İçtimâiye Mecmûası** içinde , s. 221.

devletin asli görevleri dışındaki alanlarda çalışmasının, o alanda o hizmetleri daha iyi yapacak kurumların oluşmasını engelleyeceğini öne sürmüştür.[89]

Mehmet Cavid Bey, insan ve toplumun ilerlemesinde esas itici gücün, serbest topluluklar ve özellikle birey olduğuna inanmış, insanlığa faydalı, büyük buluşların hep bireyler tarafından gerçekleştirildiğini ifade etmiştir. Ona göre, ilerlemeye, gelişmeye yardımcı olmaktan çok engelleyici bir kurum olan devletin yapacağı en iyi şey bireyin çabalarını korumak olmalıdır. Mehmet Cavid Bey, 19. yüzyılda milletlerin birbirleriyle savaşmak yerine, ticari imtiyazlar elde etmesine dikkat çekmiş ve ticari antlaşmalar yapmanın ülkeler için daha yararlı olacağını vurgulamıştır.[90]

Mehmet Cavid Bey, Osmanlı Devleti'nin sorumluluğundaki ticari faaliyet alanlarını; araziler, binalar, ormanlar, tuz kaynakları, tekel suretiyle işletilen köprü, vapur ve fabrikalar olarak saymış, bunlardan trenlerin mülkiyeti veya işletmesinin özel şirketlere ait olduğunu, madenlerin büyük kısmının ise imtiyaz suretiyle idare edildiğini ifade etmiştir.[91] Mehmet Cavid Bey'e göre, devletin ticaret sektöründeki faaliyetleri; ziraat, madencilik, ve imalat sektörü ile kendi ürettiği malları satmak olup, devletin bunların dışında şahıslarla rekabete dayalı bir ticari ilişkilsi olmamalıdır. Mehmet Cavid Bey mali sektörde ise devletin doğrudan banka açarak borçlanması veya bir banka ile ortak olarak kâr payından hisse sahibi olabilmesi görüşündedir. Mehmet Cavid Bey, trenlerin, kanalların yapımı ve işletmeciliğinin devlet elinde olmasını, özel şahıslarda olmasından daha az kârlı bulmuş, bu nedenle devletin bu alanlardaki faaliyetlerini, imtiyaz suretiyle özel sektöre devretmesinden yana olmuştur. [92]

2.4.2 İktisadi Kalkınmada Etkisi Olan Sektörler Hakkında

Mehmet Cavid Bey'in İktisadi kalkınmada etkisi olan sektörler bağlamında, tarım, sanayi, ticaret, dış ticaret, ulaştırma, sermaye ve yabancı sermaye hakkındaki görüşleri ana hatları ile şunlardır:

2.4.2.1 Tarım ve Sanayi Hakkında:

Mehmet Cavid Bey, tarımda büyük ve küçük arazinin, birbirlerine fayda ve sakıncaları olduğunu, her ikisinin de var olmasının, ekonomi için daha iyi olacağını ileri sürmüştür. Tarımdan fazla vergi alınmasına karşı çıkmış, fazla verginin büyük tarım işletmelerinin

---

[89] Cavid Bey, **İktisat İlmi**, s.314
[90] Doğan ve Aktan, **A.g.e.**, s.113-115
[91] Cavid Bey, **İktisat İlmi**, s.318.
[92] **A.e.**, s.317.

kârlılığını azaltacağına işaret etmiştir.[93] Ona göre, Türkiye'nin esas yeteneği tarım olup, tarımsal alanlarının verimliliği, fiyatlarının uygunluğu, işçi ücretlerinin düşüklüğü ve her türlü ürünü üretebilmesi özellikleri yüzünden, tarımın sanayiye tercihi gerekmektedir. Devlet, vergi gelirlerini bayındırlık ve tarıma harcamalı, sanayi için harcama yapmamalı, özel sermayenin yatırım yapacağı alana karışmamalıdır. [94]

Mehmet Cavid Bey, tarım arazilerinin işletilmesi hakkında üç yöntem saymıştır: [95]

1. "Arazinin sahibi tarafından işletilmesi" yöntemi: Mehmet Cavid Bey, bu yöntemin hem küçük işletmeler hem de nakliye vasıtalarının kullanılmasıyla büyük işletmeler tarafından uygulanabildiğini belirtmiş ve diğer yöntemlere kıyasla daha üstün olduğunu ifade etmiştir.

2. "Ortakçılık ya da yarıcılık" yöntemi: Daha çok fakir ülkelerde uygulanan bu yöntem; arazi sahibinin toprağının ekimini ortakçı ya da kiracı denilen kimseye vermesi ve sonunda toplanan gelirin ortakçı ile arazi sahibi arasında paylaşılmasıdır.

3. " Kiracılık" yöntemi: Mehmet Cavid Bey, bu yöntemi ikinci yönteme göre daha ileri üçüncü yöntem olarak görmüştür. Uzun veya kısa süreler için kiralamanın sakıncalarını gidermek amacıyla sözleşmelere, mahsulün fiyatındaki artış veya azalış oranının, kira bedeline de aynı oranda yansıtılması ile açıklanan, "değiştirilebilen bir ölçü"[96] –eşel mobil –yönteminin getirilmesini önermiştir.

Mehmet Cavid Bey, arazinin sahibi tarafından işletilmesi yönteminin en iyi yöntem olduğunu belirtmiş, gerek yarıcılık gerekse kiracılık yöntemlerinin ise seneden seneye ortakçının gelirini yükseltebilecek olduğundan, işçilikten daha iyi yöntem olduğunu ifade etmiştir. Toprağı kiraya veren ile kiralayan arasında bir menfaat birliği olması gerektiğini savunmuştur. Devletin gelir sağlamak için değil, tarımın ilerlemesini sağlamak amacıyla örnek çiftlikler kurmasını, tarımda uzmanlara sulama projeleri yaptırılıp uygulanmasını ve bu yolla devlete varidat sağlanmasından yana olmuştur.[97]

---

[93] Cavid Bey, **İktisat İlmi,** s.118-119
[94] Eroğlu, **İttihatçıların Ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey,** s. 275.
[95] Cavid Bey, **İktisat İlmi**, s.125-128
[96] **A.e.,** s.127.
[97] **A.e.,** s.128.

Mehmet Cavid Bey'e göre bir ülkenin ormanları, herkesin ortak fayda sağladığı bir alan olup mülkiyeti özel veya devlete ait olsa da tasarrufu serbest olmamalıdır.[98] Mehmet Cavid Bey, madenlerin, devlet tarafından işletilmelerine karşı çıkmış, şahısların işletmeleri ile daha fazla kâr sağlanacağını, devletin de imtiyaz ve vergi yoluyla kârdan hissesini alacağını ileri sürmüştür[99].

Mehmet Cavid Bey, akar suların önemine dikkat çekmiş ve sudan elde edilecek elektrik enerjisinin, sanayide kullanılan diğer kaynakların yerine geçeceğini ve suları bol ülkelerin ayrıcalık elde edeceğini ifade etmiştir. [100]

Mehmet Cavid Bey, makinelerin kullanımının, sadece sanayide değil, tarımda da verimliliği artırdığını belirtmiş,[101] sanayileşme yani makine ile üretimin bir ülkenin ilerlemesinin en önemli unsuru olarak görmüştür. Ona göre makineler, insanlığı uzun süreler gerektiren ağır işlerden kurtarmakta, dinlenmesine imkân vermektedir. Sanayileşme ile insanın yapamayacağı miktarlarda üretim yapılması sağlanmakta ve insanların ihtiyaçları karşılanmaktadır. Sanayileşme eşyanın fiyatını ucuzlatmakta, toplumun refah düzeyini artırmakta, bu da insanlar arasındaki eşitsizliğin azalmasına neden olmaktadır.[102] Büyük ölçekli sanayilerin yukarıda sayılan yararlarının yanında, işçiyi baskı altında tutarak gelişimini engellemek, tekelleşme eğilimlerini güçlendirmek gibi tehlikelerinin bulunduğunu öne sürmüştür. Osmanlı Devleti gibi geri kalmış toplumlarda devletin ve yeterli bilgi ve yeteneğe sahip olmayan yerli burjuvazinin, büyük ölçekli sanayi yatırımlarına girişmesini sakıncalı bulmuş ve bu sanayi yatırımlarının bütünüyle yabancı sermayeye bırakılmasını savunmuştur.[103]

Mehmet Cavid Bey, siyasi amaçla yapılan, gemi ve silah gibi savaş malzemeleri dışında, devletin mal üretmesine karşı çıkmıştır. Devletlerin, rekabetin gerektirdiği şahsi çıkar duygusuna sahip olmadıklarından, çiftçi, madenci ve fabrikatör de olamayacaklarını ileri sürmüştür. Mehmet Cavid Bey'e göre; üretim gaye değil vasıtadır. Bütün üreticiler, kendileri için değil mübadele yani ticaret için üretim yapmaktadır. Devletlerin rolü, hem sanayi hem de tarımsal ürünlerin üretiminde, tüccarlara rehberlik etmek olmalı ve bu rehberlik için müracaat edilecek müesseseler, ticaret, sanayi ve ziraat odaları olmalıdır.[104]

---

[98] **A.e.,** s.119-120
[99] **A.e.,** s.122.
[100] **A.e.,** s.122-123
[101] **A.e.,** s.100.
[102] **A.e.,** s.96-97
[103] Çavdar, **Türkiye'de Liberalizm(1860-1990** , s. 98-99.
[104] Cavid Bey, " Ticaret Odaları ", (Der. D. Karaman), **Câvid Bey ve Ulûm-ı İktisâdiye ve İçtimâiye Mecmûası** içinde , s. 174-175.

2.4.2.2 Ticaret ve Dış Ticaret Hakkında:

Mehmet Cavid Bey, "ürünleri bol olduğu yerden az olduğu yere naklettirmek ve ihtiyaç duyulan zamanlarda satın alınıp müşteriler için hazır bulundurmak" olarak tanımladığı ticaretin başarılı olması için tüccarın, özel yetenek sahibi olmasının yanında, iktisat, hukuk, matematik, yabancı dil ve coğrafyadan anlamasının da gerektiğini ifade etmiştir. Mehmet Cavid Bey, ticaretin önemine inanmış biri olarak, tüccarlar sayesinde tüketicinin, ihtiyacı olan bir mala çaba harcamadan ulaşabildiğini ve ticareti düzenli işleyen ülkelerin, kriz zamanlarında bile ihtiyaç duyulan malları elde edebildiğini savunmuştur.[105] Ona göre, tüccarların her şeyden önce bilmesi gereken şey; ticaretin ancak hürriyetle yapılabildiğidir.[106]

Mehmet Cavid Bey'e göre, serbest rekabet, maddi ve manevi ilerlemenin teminatı ve çalışma ve ticaret hayatının serbest olmasının sonucu olup, aynı mesleğe sahip olan insanların her türlü müdahaleden uzak kendi ürünlerini piyasaya sürmeleri ve birbirleriyle meşru vasıtalarla iktisadi mücadeleye girmeleridir. Mehmet Cavid Bey tekel halini serbest rekabetin zıddı olarak görmüş, üretimin yasaklarla yapılmasının ürün fiyatlarını artıracağını ve üretim şekillerinde yeniliklere gidilmesini engelleyeceğini öne sürmüştür.[107] Serbest rekabette oluşacak tekellerin kârlılığı nedeniyle piyasaya yeni firmalar gireceğini ve tüketicilerin kısa sürede zarardan kurtulacağını da belirtmiştir. Mehmet Cavid Bey, tren, posta, gaz, su, tramvay ve telgraf sektörlerinde yapıları gereği büyük sermayeye ihtiyaç duyulduğundan veya sosyal fayda sağlamaları yüzünden serbest rekabete uygun bulunmayanlara karşı çıkmış, serbest rekabetin her zaman uygun bir çözüm bulacağını söylemektedir. Daima fiyatı artan ürünün yerine başka aynı faydayı sağlayan daha ucuz bir ürün ikâme edilebileceğini ifade etmiştir.[108] Mehmet Cavid Bey, petrol dışındaki malî tekellere, devlete fazla gelir sağlamayacağı düşüncesiyle karşı çıkmıştır. [109]

Mehmet Cavid Bey'e göre uluslararası ticarette konumlarını güçlendirme çabası içinde olan hükümetler üretim ve sanayiye önem vermiş ve ekonomiyi genişletmek zorunda kalmışlardır. Ticaretin gelişmesi, pazarların genişliği ile yakından ilgili olduğuna göre, ülkelerin "açık kapı politikası" izlemeleri dünya ticaret hacmini de olumlu yönde etkilemiştir. Serbest ticaret, Mehmet Cavid Bey tarafından daima savunulmuştur. Ona göre, uluslararası

---

[105] Cavid Bey, **İktisat İlmi**, s.37.
[106] Cavid Bey, " Neşriyat ve Vekayi-i İktisadiye-2-", (Der. D. Karaman), **Câvid Bey ve Ulûm-ı İktisâdiye ve İçtimâiye Mecmûası** içinde , s. 205..
[107] Cavid Bey, **İktisat İlmi**, s.47.
[108] **A.e.**, s.53.
[109] Cavid Bey, " 1327 Senesi Muvâzene-i Umûmiyesi Esbâb-ı Mucibe Layihası, Esbâb-ı Mucibe Layihasından Mâbâd, Kavanin-i Mâliye ve Tezyid-i Varidât ", (Der. D. Karaman), **Câvid Bey ve Ulûm-ı İktisâdiye ve İçtimâiye Mecmûası** içinde , s. 474

ticaretin gelişmesinde başlıca rol tüccarlara ait olup, devletin görevi serbest ticareti kolaylaştıracak düzenlemeler yapmak, yabancı ülkelerdeki Osmanlı tüccarlarının haklarını korumak ve yurt dışındaki imkânlardan konsolosları aracılığı ile tüccarları haberdar etmek olmalıdır. Mehmet Cavid Bey, bu görevlerin, çoğu Avrupa ülkesinde ticaret odaları tarafından yerine getirildiğini vurgulamış, ticaret odalarının başlıca görevini, ticaretin gelişmesi ve tüccarların karşılaştıkları engellerin bertaraf edilmesi için devlete rehberlik yapmak olarak saymıştır.[110]

Mehmet Cavid Bey; "uluslararası ticaret antlaşmaları"nın, uluslararası ticaretin gelişimi için en etkili yol olduğunu savunmuş, bu antlaşmalara ilaveten, ithalat yanında, ihracat, posta, gemi seferleri, edebi ve sınai eserlerin mülkiyeti antlaşmalarının da eklenmesini, gümrük tarifelerinin ayrıntılı olarak ele alınarak düzenlenmesinin gerekliliğini ifade etmiştir.[111] Ancak Kapitülasyonları, yabancıların mali baskı aracı olarak görmüş ve devletin bu konuda önlem almasının gerekliliğini vurgulamıştır. [112]

Mehmet Cavid Bey, merkantilistlerce benimsenen ticaretin dengede olması, ülkelerin ihracatının ithalatından fazla olması ve ülkelerin zenginliğinin sahip oldukları altın ve gümüşe bağlı olduğu görüşüne karşı çıkmıştır. Dış ticarette ithalat yaparken aynı zamanda ihracat ta yapılabildiği, servetin sadece altın ve gümüşten ibaret olmadığı, ülkenin servetini artıran unsurların makine ve fabrikalar olduğunu savunmuştur. Mehmet Cavid Bey ticaretin hedefini kârların artırılması olarak görmüş, yabancı ülkelerde çalışan vatandaşların gönderdikleri paralar, alınan tazminatlar, yardımsever yabancıların yaptığı yardımlar, posta ile gelen eşyaların değeri gibi unsurların ülkelerin sermayelerini artırdığını ve diğer yandan ihracat geliri fazla olan ülkelerin bu gelirlerini ithalatla tüketebildiğini belirtmiştir. Ona göre bu unsurların tamamının, birçok seneler üzerinden hesaplanmasından ortaya çıkan bu denge "ticaret dengesi" değil, "iktisadi denge" olarak adlandırılmalıdır.[113]

Mehmet Cavid Bey, ticari şirket türleri arasında en önemli olarak anonim şirketleri görmüş, ekonomi için faydalı işlerin hep bu şirketlerle yapıldığını ve anonim şirketlerin iktisadi üretimin ve nakil vasıtalarının artmasına da büyük etkiyi gösterdiğini savunmuştur.[114] Anonim şirketler aracılığıyla faiz ve temettü geliri elde edilerek de ekonomiye fayda sağlanılacağını, sömürgelerde yapılan yatırımlar için uzman işçilerin gideceğini, bütün üretim faktörleri için pazar bulunacağını, sermaye ihracının yanında lisan, örf ve adetlerin de yayılacağını öne

---

[110] Karaman, **A.g.e.,** s. 27.
[111] Cavid Bey, **İktisat İlmi**, s.280.
[112] Eroğlu, **İttihatçıların Ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey,** s. 276.
[113] Cavid Bey, **İktisat İlmi**, s.281-283
[114] **A.e.,** s.83.

sürmüştür.[115] Ona göre, üretimden ulaşıma, ülke için çok sayıda faydalar sağlayan anonim şirketlerin olmayışı, ülkelerin tasarruflarını âtıl bırakacak ve bunun sonucunda anonim şirketlerin kazanacağı servetten, Osmanlı ülkesinde görüldüğü gibi mahrum kalınacaktır.[116]

2.4.2.3 Ulaştırma Hakkında:

Mehmet Cavid Bey, Osmanlı ülkesinin muntazam bir yolu dahi olmayışının iktisadi, mali ve siyasi zararlarına dikkat çekmekte, ziraat, ticaret ve medeniyetin ilerlemesi için en önemli şartın yollar olduğunu ifade etmektedir. Ona göre, verimli geçen bir dönemin fazla mahsulü yolların olmayışından alıcıya ulaştırılamadığında, bundan hem ürün sahibi hem de ülke maliyesi zarar görmektedir.[117] Yolların olmayışı yüzünden tarımsal üretimden yeteri kadar yararlanılamamakta, madenler işletilememekte, arazi ve emlak fiyatları artmamakta, vergi gelirleri aynı kalmakta, sonuçta devlet de büyük bir gelirden yoksun kalmaktadır. Bunların yanı sıra devletin nüfuzu, uzak bölgelere geç ulaşmakta veya hiç ulaşmamaktadır. [118]

Ülkenin en önemli ihtiyacı ulaşım olup bu da demiryolu ile sağlanmalıdır. Demiryolu ile ulaşım, ithalat, ihracat ve üretim artışı sağlanılacak, yatırımlar artacaktır. İstikraz, sadece demiryollarının inşaatı için tercih edilmeli, diğer ihtiyaçlar için tercih edilmemelidir. Demiryollarının yapımı ile ulaşım vasıtaları arttıkça, Âşâr vergi gelirleri de artacaktır. Âşâr ve temettü vergileri yanında ithalat ve ihracat da artacak, sonuçta ülke, servet ve refaha kavuşacaktır. Ülkeye, demiryolu yanında limanlar da inşa edilmelidir.[119]

Mehmet Cavid Bey, fazla sayıda yük ve insan taşımak için demiryollarının önemine değinirken, Osmanlı Devleti'nin Kırım Harbi'nde asker taşıma sırasında çektiği sıkıntıları örnek göstermektedir. Ülkede az da olsa yapılan demiryolu hatlarının da plansızlığına işaret etmektedir.[120]

Mehmet Cavid Bey'e göre, demiryolu hattı güzergâhındaki emniyetin sağlanması ile bu güzergâhtaki araziler işletime açılacak, yollar yapılacak, tarımsal üretimde

---

[115] Karaman, **A.g.e.,** s. 31.
[116] Cavid Bey, " Ticaret Şirketleri - Mukaddime-", (Der. D. Karaman), **Câvid Bey ve Ulûm-ı İktisâdiye ve İçtimâiye Mecmûası** içinde , s. 325.
[117] Karaman, **A.g.e.,** s. 56.
[118] Cavid Bey, " Müessesât-ı Nafiâmız Rumeli Şimendiferleri ", (Der. D. Karaman), **Câvid Bey ve Ulûm-ı İktisâdiye ve İçtimâiye Mecmûası** içinde, s. 130.
[119] Cavid Bey, " 1327 Senesi Muvâzene-i Umûmiyesi Esbâb-ı Mucibe Layihası, Mesârif ", (Der. D. Karaman), **Câvid Bey ve Ulûm-ı İktisâdiye ve İçtimâiye Mecmûası** içinde , s. 439-440
[120] Cavid Bey, " Müessesât-ı Nafiâmız Rumeli Şimendiferleri ", (Der. D. Karaman), **Câvid Bey ve Ulûm-ı İktisâdiye ve İçtimâiye Mecmûası** içinde , s. 131.

geleneksellikten uzaklaşılacak, üretim artacak, ve bu sayede anonim şirketler ve fabrikalar da kurulacaktır. [121]

Mehmet Cavid Bey, mevcut tecrübelere göre, devletin demiryollarının yapımı ve işletiminde, şahıslardan daha başarılı olamadıklarını ifade etmiş, devletin yaptığı inşaat, işletim ve idari masrafların özel sektöre göre daha fazla olduğunu ileri sürmüştür. Mehmet Cavid Bey, devletin nakliye ve demiryolları sektörü ile uğraşmasına karşı çıkmış ve bu sektörün doğrudan doğruya veya imtiyaz yoluyla özel sektöre bırakılmasını uygun bulmuştur.[122]

2.4.2.4 Sermaye ve Yabancı Sermaye Hakkında:

Mehmet Cavid Bey'e göre; "sermaye, daha sonra yeniden servet üretiminde kullanılmak üzere korunan, saklanan yahut servet üretiminde kullanılmamakla beraber uzun süre devam edecek bir fayda meydana getiren servetlerdir." [123]

Mehmet Cavid Bey, sermayeyi şöyle sınıflandırmaktadır: [124]

A. Özel Sermaye ve Milli Sermaye

1.Özel Sermaye: Bir şahsa ait hisse senetleri gibi varlıklardır.

2. Milli Sermaye: Bütün millete ait yollar, limanlar gibi varlıklardır. Dikkat edilmesi gereken en önemli konu, ülkenin sermaye istatistikleri yapılırken özel ve milli sermayelerin birlikte hesaba katılmamasıdır ki katılması halinde aynı varlık iki defa hesapta yer almakta ve hatalı sonuçlar alınmaktadır.

B. Maddi Sermaye ve Beşeri Sermaye

1. Maddi Sermaye: Alınıp verilen, makineler gibi maddi varlıklardır.

2 Beşeri Sermaye: İnsanın çalışmaları sonucu elde ettiği kişisel bilgiler gibi varlıklardır. Maddi sermayenin oluşmasında büyük etkisi vardır.

C. Sabit Sermaye ve Döner Sermaye

1. Sabit Sermaye: Uzun süre kullanılabilen bina, makine gibi varlıklardır.

---

[121] Cavid Bey, " Müessesât-ı Nafiâmız -2-Selanik-Manastır Demiryolu ", (Der. D. Karaman), **Câvid Bey ve Ulûm-ı İktisâdiye ve İçtimâiye Mecmûası** içinde , s. 170-171

[122] Cavid Bey, **İktisat İlmi,** s.317.

[123] **A.e.,** s.65.

[124] **A.e.,** s.65-66

2. Döner Sermaye: Üretimde kullanıldıktan sonra tekrar aynı şartlarda kullanıldıklarında aynı faydayı sağlayamayan, ham madde gibi varlıklardır.

Sermayeler genellikle dört şekilde ortaya çıkmaktadır:[125]

1. Mühimmat: Satılmak üzere üretilmiş mal ve eşyadan oluşmaktadır.
2. Ham Maddeler: Üretimde kullanılan maddelerden oluşmaktadır.
3. Makine ve Teçhizat: Üretime yarayan her türlü demirbaştan oluşur. İcat ve keşifler sürekli olarak makine ve teçhizata ait sermayenin artmasını sağlamaktadır.
4. Binalar ve İnşaat: Bütün binalar bu sermayeye dahil olup, bunlar da icat ve keşiflerle artmaktadır.

Mehmet Cavid Bey, sermayeyi, icat fikri ve tasarrufun bir ürünü olarak açıklamıştır. Ona göre tasarruf; bir şahsın servet sahibi olmasını sağlamakta, şahısların tasarruflarının artmasıyla da bireylerden meydana gelen milletin serveti zaman içinde çoğalmaktadır. Mehmet Cavid Bey, sermaye için amortismanın önemini vurgulamış ve amortismanı sermayenin eskimesi veya yenilenmesinin gerektiği hallerde kullanılmak üzere gelirin bir kısmının saklanması olarak tanımlamıştır. Makine, teçhizat, binalar gibi sermaye unsurlarının devam edebilmesinin, mutlaka amortisman uygulamasına bağlı olduğunu belirtmiş, amortismanın sanayi için gerektiği kadar ticaret ve ziraat sektörü için de gerektiğinin altını çizmiştir.[126]

Mehmet Cavid Bey, sermaye artışının sürekli olmasının önemini belirtmiştir. Üretimin artması, aile şirketleri ve diğer şirketlerin ticarete bakışları, tasarruf fikrinin yayılması, sermaye sahipleri için iyimser bir ortam oluşturulması gibi şartların, sermaye artışının sürekliliğini sağladığını ifade etmiştir.[127] Ona göre bankalar, sigorta şirketleri, genel tasarruf sandıkları ve şirket hisse senetleri sayesinde tasarruflar artmakta, artan tasarruflar da sermayeyi artırmaktadır. Mehmet Cavid Bey, sermaye birikimini engellediği nedeniyle bilinçsiz yapılan özel yardımlaşmalara karşı çıkmıştır. Yüksek vergilerin, sermaye birikimini engellediği, üretimi sınırladığı gerekçeleriyle vergilerin düşük seviyede tutulmasını savunmuştur.[128] Yabancı sermayeyi, bir ticari mal, bir alış veriş ilişkisi olarak görmüştür. Bu alış veriş ilişkisinin sürmesi için de kârın gerekliliğini vurgulamıştır.[129]

---

[125] **A.e.**, s.72-73
[126] **A.e.**, s.68-69
[127] **A.e.**, s.70.
[128] **A.e.**, s.70-71
[129] Cerrahoğlu, **A.g.e.**, s.94.

Mehmet Cavid Bey, ülkenin ulaşım, iletişim, aydınlatma gibi ihtiyaçlarının giderilmesi için yabancı sermayeye gereksinim olduğunu belirtmiş ve yabancı sermayeyi çekebilmek için de yapılması gerekenleri şöyle saymıştır; her girişim için farklı şartlar düzenlenerek önceden ilan edilmesi, hükümetin bütçedeki her türlü gelir ve giderinin muntazam ve açıkça anlaşılır olması, ülkenin emniyet ve huzurunun sağlanması ve şirket kurulmasının daha kolay olmasının sağlanmasıdır.[130]

2.4.3 Kredi, Bankalar ve Borsa Hakkında

Mehmet Cavid Bey'in kredi, bankalar ve borsa hakkındaki görüşleri ana hatları ile şunlardır:

2.4.3.1 Kredi Hakkında:

Mehmet Cavid Bey'e göre, "kredili mübadele ya da kredi veya itibar" bir mal veya hizmet bedelinin ihtiyaç duyulduğu anda karşılanamayıp, ileride elde edilecek bir şey karşılığında verilmesi olup, faiz ise kredi verenlerin aldığı bedeldir.[131] Mehmet Cavid Bey, özel veya kamu kesimine verilen krediler için en önemli şartın, emniyet ve güven olduğunu ifade etmiştir.[132]

Mehmet Cavid Bey; kredi müesseseleri elinde toplanan küçük sermayelerin, toplum açısından daha faydalı bir şekilde kullanıldığını ve müteşebbisin ihtiyacı olan alanlara daha kolay sevk edildiğine dikkat çekmiştir. Toplanan kredilerin kullanılmasıyla iktisadi faaliyetlerin canlanması, yeni üreticilerin ortaya çıkması, üretimin genişlemesi ve harcamaların artması gibi iktisâdi faydaların sağlandığını savunmuştur. Ona göre, kredi tasarrufları artırmakta, borçlanma karşılığı verilen tahvil ve hisse senetleri gibi her gün alınıp satılabilen kağıtlar, halkı sermaye birikimine teşvik etmektedir. Mehmet Cavid Bey, sermaye ihtiyacı krediden sağlanıldığında, paradan daha hızlı, daha az masraflı ve daha az para ile daha çok iş görmenin mümkün olduğunu öne sürmüştür. [133]

2.4.3.2 Bankalar Hakkında:

Mehmet Cavid Bey'e göre bankalar, devlet tarafından idare edilen milli bankalar ve şahıslar tarafından açılmış özel bankalar olduğu gibi kredi müesseseleri veya hükümetin imtiyaz sahibi olduğu hisseli bankalar da olabilmekte, genellikle anonim şirket tarzında

---

[130] Cavid Bey, "Ecnebi Sermayeleri -2-", Sabah, 15 Teşrin-i evvel 1908,s.1, (Der. Zafer Toprak), **Türkiye'de "Milli İktisat" (1908-1918)** içinde, Ankara, Yurt Yayınları, 1982, s. 370-371.
[131] Cavid Bey, **İktisat İlmi**, s.229.
[132] **A.e.**, s.229-230
[133] **A.e.**, s.234.

kurulmakta ve sermayeleri hissedarlarının satın aldıkları hisse senetleri karşılığında verdikleri meblağlardan oluşmaktadır. Mehmet Cavid Bey, bankaların kasalarında bulunan paraların, üç kaynaktan beslendiğini ifade etmiş, bu kaynakları; sermayeler ve ihtiyat akçeleri, banknotlarla elde ettikleri meblağlar ve kendiliğinden ortaya çıkan tevdiat, yatırılan paralar olarak saymıştır. [134]

Mehmet Cavid Bey'e göre, bankaların başlıca vazifeleri şunlardır: Sermayeye ihtiyacı olanlara kredi vermek, bunun karşılığında faiz almak; parayı bir yerden başka bir yere komisyon karşılığında nakletmek, halkın emanet ettiği parayı komisyon karşılığında korumak, hesaplara devir ve nakletmektir.[135]

Mehmet Cavid Bey'e göre, bankalar sermaye ihtiyacını karşılarken iki yolu izlemektedir: [136]

1. Ticari senet iskontosu: Buna göre, sadece sanayi ve ticaretle uğraşan kişilerin hemen ödemesi gereken senetlerinin iskonto edilmesidir. Cavid Bey, "hava kağıtları, hatır kağıtları" denilen, paraya ihtiyaç duyan tüccarların birbirlerine poliçe yazıp, değişik bankerlere iskonto ettirerek hile ile para kazanmalarına ise karşı çıkmaktadır.

2. Senet olmaksızın cari hesap açılarak, itibarlı tacirlere borç verilebilmesi: Bu şekilde tacirlere hesap açılarak, borçları ve alacakları kaydedilmekte, faizleri yürütülmekte, bakiyeleri bulunmakta, bunlar ödetilmekte veya hesaba geçirilmektedir. Yine bu yolla, tüccarların alacaklı oldukları senetleri, banka vasıtasıyla tahsil edilebilmekte, borçları banka üzerinden çek yazdırılarak hesaplarına kaydedilebilmekte ve bunların ödetilmesi mümkün olabilmektedir.

Mehmet Cavid Bey, büyük bankaların hükümetlerle yaptıkları antlaşmaların önemine değinmiş, İngiltere, Fransa, Almanya gibi hükümetlerin, ülkelerindeki mevcut bankaların bir kısmının sürekli müşterisi olduklarını ve bu bankalara, yaptıkları işlemlerden düşük komisyon almaları karşılığında, hükümetlerin de bir takım imtiyazlar verdiklerini ifade etmiştir.[137]

Şöyle ki, İngiltere Bankası kredi müessesesi olmayıp, bütün ülkeler için ticari veznedar olup, milletlerarası alanda ödenecek miktarlardaki altın rezervine bu banka sahiptir. Fransa Bankası banknot ihraç eder, bankerlerin bankasıdır. Almanya Bankası kredi

[134] **A.e.**, s. 245-246
[135] **A.e.**, s. 239-240
[136] **A.e.**, s. 241.
[137] **A.e.**, s. 252.

müessesesinden çok, hesap ödeme müessesesidir. Rusya İmparatorluk Bankası maliye bakanının denetiminde bir hükümet bankasıdır. Kasasında fazla miktarda altın olup, en önemli görevi, Rusya içindeki tahvillerin tedavülünü tertip ve tanzim etmektir.[138]

Mehmet Cavid Bey'in "İktisat İlmi" Kitabı'nda, büyük bankalar sınıflandırmasında ele aldığı Osmanlı Bankası hakkındaki görüşleri şöyledir: Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet bankası kurma imtiyazı verilmiş olan bu banka, vergiden muaftır. Muamelelerinde Osmanlı Devleti kanunlarına tabi olmuş, merkezi Avrupa'da olan İngiliz, Fransız, Avusturya'lı ortaklarının yanında İstanbul'da oturan banker, tüccar ve sermayedarlardan oluşan üyelerden meydana gelmiştir. Hükümet, banka üzerindeki teftiş hakkını bir bakan vasıtasıyla icra etmekte, bakanın muhalefet ettiği her olayın, bir kanun hükmüne dayanması gerekmekte, aksi halde bakanın muhalefeti banka tarafından dikkate alınmamaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nda tahvilat ihraç etme hakkı, o dönemde Osmanlı Bankası'na ait olup tedavülündeki tahvilatın üçte birine eşit meblağı kasasında bulundurmak zorundadır. Bankanın muameleleri, devlet hazinesi ve Osmanlı halkı ile yapılmakta, devletin muamelelerinden yüzde yarım komisyon alınmaktadır. Devlet kredi açmaya mecbur olup devletle banka arasındaki anlaşmazlıklar, tayin edilecek hakemlerle çözülmekte ve banka idaresinin diğer davaları, ticaret mahkemesine yöneltilmektedir.[139]

Mehmet Cavid Bey, milli nitelikte bir banka kurulmasından yana olmuş, I. Dünya Savaşı ile birlikte benimsenen "milli iktisat" görüşlerinin sonucunda İtibar-ı Milli Bankası kurulmuştur. [140]

Banknot Hakkındaki Görüşleri: Mehmet Cavid Bey'e göre, bankerler tarafından, belirli bir meblağın hamiline, ibraz zamanında ödenmesini bildirmek için çıkarılan banka tahvili olan banknot, güvenilir bir bankaya ait olmalı ve müracaat edildiğinde hemen ödenmelidir. Avrupa'da bankalar, halkın daha çok ilgisini çekmek ve güvenini kazanmak için bilançolarını yayınlamaktadırlar.[141] Banknotlar bankalar tarafından, kağıt para ise devletler tarafından ihraç olunur. Aralarındaki fark, banknotların tedavülü isteğe bağlı olup, kağıt paraların tedavülü ise mecburidir. Banknotlar anında paraya çevrilebildiği halde, kağıt paraların karşılığı talep edilememektedir. Mehmet Cavid Bey, banknotların ülkeye her zaman faydalı olduğu halde, kağıt paraların zarar verdiğini düşünmektedir. Ona göre bunun nedeni yabancı ülkelere yapılan ödemelerin saf sikkeyle yapılması yüzünden, ülkenin kağıt parası eksilmekte, eksilen para yerine kağıt para ihrâcı devam etmekte ve sonuçta dış ve iç ticaret

---

[138] **A.e.,** s. 252-253
[139] **A.e.,** s. 254 - 255.
[140] Zafer Toprak, **Türkiye'de "Milli İktisat" (1908-1918),** Ankara, Yurt Yayınları, 1982, s. 138-139
[141] Cavid Bey, **İktisat İlmi,** s. 246.

açısından, kağıt para değerini kaybetmekte, ülkede nakit kalmamakta, iç ve dış ilişkiler bozulmaktadır.[142]

Mehmet Cavid Bey, banknotun bir ülkeye sağladığı faydaları şöyle saymıştır: Bir bankaya para emanet etmekle o bankanın borç senetlerini kabul etmek arasında hiçbir fark yoktur. Banknotlar nakit para vazifesi görür, banka kasasındaki para ise tahvillere teminat olarak çalınmadan, aşınmadan kalır ve kaybolan banknotlardan bir tek sahipleri zarar eder, bankada karşılığı olduğu için ülke sermayesi etkilenmez.[143] Banka, halktan faizsiz borç olarak topladığı bu meblağ ile ticari senetlerin iskontosunu ve diğer borç almaları uygun şartlarda yapar. Banknot kullanımı ödemelerin daha muntazam ve daha kolay olmasını sağlar, banknot bedeli ibraz zamanında ödenir, vade yoktur, banknotlarda zamanaşımı, faiz yoktur, kolay bir ödeme aracıdır.[144] Kriz dönemlerinde, artan banknot bedeli ödenmesi talebi nedeniyle çıkabilecek banka iflaslarını önlemek amacıyla, hükümetler bankalara, "moratoryum" denilen özel bir izin bağışlarlar ve banknotların para gibi kullanılmasına izin verirler. Banker veya hükümetlerin emanet paralarını alan bankalar, bu paraların geri istenmesi halinde çok güç durumda kalabilirler, bunun için kasalarında sürekli karşılık bulundurmak zorundadırlar.[145]

Mehmet Cavid Bey, çeklerin ödemeleri kolaylaştırdığını ve büyük ticaret merkezlerinde çok sayıda ticari işlem yapıldığından, çekin ticari yönden çok önemli olduğunu, çek sayesinde bankaların kasalarındaki mevcut para miktarının azaltılabildiğini belirtmiştir. Ona göre, çek bir kredi vasıtası olmayıp, bir bankada parası olan veya banka tarafından kredi verilmiş bir kimsenin, bankaya hitaben yazdığı ödeme emridir.[146]

2.4.3.3 Borsa Hakkında:

Mehmet Cavid Bey, ticarete devletin müdahalesine karşı olduğu halde, borsa işlemlerinin hayal mahsulü olduğunu belirtmiş, borsanın kumar gibi oynanmasını ve lotarya düzenlemesini felaket olarak nitelendirmiş ve devletin engellemesini istemiştir. [147]

Mehmet Cavid Bey'in borsa ile ilgili görüşleri şöyle özetlenebilir:

---

[142] **A.e.,** s. 255-256
[143] **A.e.,** , s. 247.
[144] **A.e.,** s. 248-249
[145] **A.e.,** s. 251.
[146] **A.e.,** s. 243- 244.
[147] Cavid Bey, " Borsa Muamelatı", (Der. D. Karaman), **Câvid Bey ve Ulûm-ı İktisâdiye ve İçtimâiye Mecmûası** içinde , s. 297.

18. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nde bir esham piyasası oluşmuş, ancak henüz emval ve emtia borsası kurulmamıştır. Genel olarak borsalarda peşin ve vadeli olmak üzere iki tür işlem yapılmış ve borsanın yatırımcıya sağladığı imkânlar; arbitraj, sabit veya değişken faizli tahvil ve ileride fiyatlarının yükseleceği öngörülen, satış amacıyla alınan düşük fiyatlı hisse senedi alımı olarak sayılmıştır.[148] Mehmet Cavid Bey'e göre, bu işlemler ancak çok iyi bilenlerce yapılmalıdır. Hisse senedi ve tahvillerin uluslararası piyasalardaki değeri, ait olduğu ülkenin iktisadî durumu ile yakından ilgilidir. Zengin ülkelerin tasarrufları da zenginlikleri gibi fazla olup, hisse senedi alım satımında riske girebilirler ve zararlardan kolay etkilenmezler.[149].

Mehmet Cavid Bey, iktisaden güçlü ülkelerin hisse senedi ve tahvillerinin değeri artarken, güçsüz ülkelerde değerlerinin düştüğünü, bu yüzden uluslararası piyasalarda işlem gören hisse senedi ve tahvillerin hem farklı ülkelerden hem de farklı yatırım araçlarından oluşturulmasını, ayrıca bir hisse senedi ve tahvil ne kadar değerli olursa olsun, gelecekte yeni icatlar, buluşların sonucunda değerini kaybedebileceğine işaret etmiş ve servetin %10'dan fazlasının bu işlere yatırılmasının tehlikelerini vurgulamıştır. Varlıklı insanların, sabit ve değişken faizli yatırım araçları alabileceğini, küçük sermayedarların varlıklı insanlar gibi riske girmesinin tehlikelerini belirtmiştir. Hisse senetlerinin değerleri sürekli yükselemeyeceği ve bir müddet sonra düşmeye başlayacağı için yatırımcının sahip olduğu hisse senetlerini % 20-25 oranında kâr elde edebildiğinde satmasını önermiştir. [150]

2.5 Mehmet Cavid Bey'in Mali Görüşleri:

Mehmet Cavid Bey, ülke maliyesinin çıkarlarını, bütün çıkarların üzerinde tutmuş ve maliyesi özgür olmayan bir milletin de özgür olamayacağına inanmıştır. Maliye idaresinin modernleştirilmesi çabaları, fazla personel çalıştırmaktan vazgeçilmesi, eski muhasebe yönteminin terk edilerek kayıtların azaltılması, Muhasebe-i Umumiye Kanunu'nun kabulü, teftiş heyetlerinin oluşturulması, Mehmet Cavid Bey'in maliye idaresine getirdiği yenilikler olarak sayılmaktadır.[151]

Mehmet Cavid Bey'in mali görüşleri bağlamında; bütçe, vergileme, borçlanma ve devlet borçları (Düyun-u Umumiye) hakkındaki yorumları şunlardır:

---

[148] Karaman, **A.g.e.,** s. 63.
[149] Cavid Bey, " Borsa Muamelatı", (Der. D. Karaman), **Câvid Bey ve Ulûm-ı İktisâdiye ve İçtimâiye Mecmûası** içinde , s.244- 246.
[150] **A.e.,** s. 246-249.
[151] Cavid Bey, " 1327 Senesi Muvâzene-i Umûmiyesi Esbâb-ı Mucibe Layihası", (Der. D. Karaman), **Câvid Bey ve Ulûm-ı İktisâdiye ve İçtimâiye Mecmûası** içinde , s. 433

2.5.1 Bütçe hakkında:

Mehmet Cavid Bey'e göre, bütçe veya "mali denge kanunu", devletin gelir ve harcamalarının takdir ve tahmin edildiği bir kanundur.[152] Bütçenin; tertip ve tanzim, kabul ve tasdik, uygulama ve denetim olmak üzere dört aşaması vardır. Kabul edilen her bütçede gelir ve harcamalar dengeli olmalıdır. Gelirler harcamaları karşılayamadığında harcamalar azaltılmalıdır. Harcamaları azaltmak mümkün olmazsa, bütçe kısa vadeli hazine senetleri ihracıyla veya borçlanma senetleriyle dengeye getirilmelidir. Bütçenin düzenlenmesi Maliye Bakanlığı'na, zamanında düzenlenmesi ve sorumluluğu ise doğrudan Maliye Bakanı'na aittir. Bütçe tahmininde, sene içinde çıkması muhtemel haller ve ülkenin iktisadi şartları göz önüne alınarak bir önceki senenin hesapları veya olağan üstü olayların yaşanmadığı birkaç senenin ortalaması esas alınmalıdır. Bütçede kararlaştırılan tahsisata "düzenli tahsisat" denmekte, Maliye Bakanlığı ve ilgili birimler tarafından belirlenen miktardaki harcama tutarı uygulanmalıdır. Beklenmeyen haller çıkması durumunda ise "olağanüstü tahsisat" ile harcamaların karşılıkları hemen sağlanmalı ve o yılın mali bütçesine veya sonraki yılın mali bütçesine bir kanunla ilave edilmelidir. Bütçe, tasdik edildikten sonra maliye bakanlığı ve ilgili birimlerin sorumluluğunda, belirlenen harcamalar çerçevesinde uygulanır.[153] Yapılması kesinlik kazanmış harcamalar harcama yapıldıktan sonra değil, yapılmadan önce bütçeye konulmalıdır.[154]

Mehmet Cavid Bey'e göre, bütçenin denetimi, bakanlıkların evrak ve hesapları bizzat incelenerek veya müfettişler göndererek maliye bakanlığı tarafından yapılır. Mali sene sonunda o sene içinde gerçekleşen gelir ve harcamalar, maliye bakanlığı tarafından incelenerek kesin hesap tasarısı hazırlanır, sonra bütçe gibi ait olduğu heyet tarafından kabul ve tasdik edilir. Kesinlik ve resmilik kazanan, kesin hesap tasarısı, "kesin hesap kanunu" adını alır.[155]

Mehmet Cavid Bey, yerel yönetimlerin bütçelerinin denetimleri yönünden, iki farklı uygulama olan " merkeziyetçi" ve "adem-i merkeziyetçi" uygulamalara dikkat çekmiştir. Merkeziyetçi" uygulamada, mahalli meclislerce kabul ve tasdik edilen idari şubelerin bütçeleri, gözetim ve teftiş yöntemi ile merkezi idare tarafından denetlenmektedir. "Adem-i merkeziyetçi" yani kendini yönetme şeklinde ise idari şubelerin bütçeleri üzerinde, merkezi idarenin denetimi yoktur.[156]

---

[152] Cavid Bey, **İktisat İlmi**, s.333.
[153] **A.e.**, s.333-334
[154] Cavid Bey, " Kanûnu Esasimizin Maliye Kanûnu Hakkındaki Mevâddı ", (Der. D. Karaman), **Câvid Bey ve Ulûm-ı İktisâdiye ve İçtimâiye Mecmûası** içinde , s. 110.
[155] Cavid Bey, **İktisat İlmi**, s.334-335
[156] **A.e.**, , s.336.

2.5.2 Vergiler Hakkında:

Mehmet Cavid Bey'e göre II.Meşrutiyet anayasası, devletin malî haklarını tanımlayarak müsadereyi, angaryayı ve kanunî dayanağı bulunmayan vergileri yasaklamış ve herkesin ödeme gücüne göre vergilendirilmesi prensibini getirmiştir.

Mehmet Cavid Bey, hükümetin en önemli görevinin, kanun yapmak ve vergi toplamak olduğunu ifade etmiştir.[157]

Mehmet Cavid Bey'e göre memleketin kuvveti, mükelleflerinin kuvveti demek olup ülkenin gelişmesi, ticari faaliyetlerinin artması ile mükelleflerden sağlanılan vergilerle mümkün olacaktır.[158] "Muhâsebe-i Umûmiye" kanunu, taşrada ve her vilayette, her idari birimde tam ve eksiksiz uygulanmalıdır. [159]

Mehmet Cavid Bey'e göre vergi, "milletin umumi masraflarını ve ortak taahhütlerini karşılayabilmek için her şahsın hissesine isabet eden kısımdır."[160] Mehmet Cavid Bey, devletin hizmetlerinden faydalanıldığı halde vergi borcunu ödememeyi hırsızlık olarak görmüş, vergi borcunun diğer bütün borçların ve masraflardan önce ödenmesinin gerekliliğini belirtmiştir. Vergilerin, ülkenin servet ve refahının ilerlemesi için hafif ve orta derecede tutulmasını ve devletin birkaç değişik vergi yöntemine başvurmasını tavsiye etmiştir. Vergi muafiyetlerine karşı çıkmış, devletin yaptığı hastane, sağlık merkezleri gibi hizmetlerden en çok yararlanan kesim olarak gösterdiği küçük gelir sahiplerinden de vergi alınmasının gerekliliğini savunmuştur. Verginin tahsil edilmesindeki güçlükler yüzünden sadece en fakirlerin vergiden muaf tutulabileceğini ifade etmiştir.[161]

Mehmet Cavid Bey, halkı hile yapmaya teşvik ettiği ve bu tip vergiye tabi olacak mükellef sayısının az olduğunu öne sürerek artan oranlı vergi tarifesine karşı çıkmış, yerine (düz oranlı) tek oranlı vergi tarifesinin esas alınmasını ifade etmiştir. Tek bir cins verginin adil olmadığını, çok masraflı ve az gelir getirdiğini belirtmiş bunun önlenmesi için de çeşitli vergilerin yani farklı cinsten vergilerin uygulanmasını savunmuştur. Bir şahsın bütün mülk ve geliri üzerinden alınan ve şahıslara göre özel muameleler de uygulanılan şahsi vergiyi,

---

[157] Cavid Bey, " Kanûn-ı Esasâsimizin Maliye Kanunu Hakkındaki Mevvâddı", (Der. D. Karaman), **Câvid Bey ve Ulûm-ı İktisâdiye ve İçtimâiye Mecmûası** içinde, s. 105-106

[158] Cavid Bey, " 1327 Senesi Muvâzene-i Umûmiyesi Esbâb-ı Mucibe Layihası, Vâridât ", (Der. D. Karaman), **Câvid Bey ve Ulûm-ı İktisâdiye ve İçtimâiye Mecmûası** içinde, s. 458.

[159] Cavid Bey, " 1327 Senesi Muvâzene-i Umûmiyesi Esbâb-ı Mucibe Layihası", (Der. D. Karaman), **Câvid Bey ve Ulûm-ı İktisâdiye ve İçtimâiye Mecmûası** içinde , s. 435.

[160] Cavid Bey, **İktisat İlmi**, s.319.

[161] **A.e.**, s.319-320

şahısların özelliklerine bakılmaksızın, doğrudan emlak, eşya ve muameleler üzerinden alınan "gerçek vergi"ye göre daha üstün bulmuştur.[162]

Mehmet Cavid Bey, vasıtasız (dolaysız) ve vasıtalı (dolaylı) vergi ayrımını yapmış ve dolaysız vergilerin, dolaylı vergilere kıyasla daha kolay, daha az masraflı, daha güvenilir olmasının yanında sabit ve küçük gelir sahiplerinden tahsilinin güçlüğüne dikkat çekmiştir. Dolaysız vergilerin tahsili usullerini, vergiden elde edilmek istenen hasılatın belirlenmesi olan, "tevzi – dağıtma" usulü veya devletçe verginin yüzdesinin belirlendiği, "oran - nispi "usulü olarak ifade etmiştir. Dolaylı vergilerin ise daha az hissedilir, tahsil masraflarının daha fazla olduğunu ve ülkenin iktisadi durumundaki değişikliklerin hemen verginin hasılatına yansıdığını belirtmiştir. Tüketicinin, ülkenin refah seviyesindeki artışla gelir seviyesinin yükselmesi ve daha fazla harcama yapması veya gelir seviyesi düşmesi ile daha az harcama yapması sonucunda dolaylı vergi hasılatının da hızla artacağı veya azalacağına işaret etmiştir.[163]

Mehmet Cavid Bey, vergi borçlusu ve vergi sorumlusunun kesin tespitinin zorluğuna değinmiş, vergilerin, "devretme", "geri dönme"[164] (verginin yansıması) ile vergi borçlusunun ödeyeceği vergiyi müşterilerine, kiracılarına devretmesinin, ülkenin refah seviyesi, ilerlemesi ve ülke serveti ile ilişkisi olduğunu vurgulamıştır. Ona göre, vergiyi ödeme sorumluluğunda olan kişi veya kurum yani kanuni vergi yüklenicisi, gerçek vergi yüklenicisi olan kişiler ödemelidir. Yeni vergiler seçilirken ve eski vergiler yenilenirken, vergi borçlusu ile vergi sorumlusunun aynı kişiler olmasına ve verginin yayılma derecesine dikkat edilmelidir. Mehmet Cavid Bey, ülkenin servet ve refahını artırdığı düşüncesiyle, bütün vergilerin hafif ve orta derecede olmasından yana olmuş ve yüksek orandaki vergilerin ise milleti sıkıntıya düşürdüğünü belirtmiştir.[165]

Mehmet Cavid Bey'in merkezi yönetim ve mahalli (yerel) yönetimlere ait olmak üzere sınıflandırdığı, Osmanlı Devleti'nin uyguladığı vergiler, şunlardır:

I. Merkezi Yönetime ait Vergiler:

A. Merkezi Yönetime ait Dolaysız (Vasıtasız) Vergiler: [166]

---

[162] **A.e.**, s.322-323
[163] **A.e.**, s.325.
[164] **A.e.**, s.325.
[165] **A.e.**, s.325-326
[166] **A.e.**, s.327-329.

1. Şahsi Vergiler: Bu gruptaki vergiler; şahıs vergisi, baş vergisi, cizye vergisi ve bedelli askerlik vergisi olup, gelir ve servetle ilintili değil, hayat ve ikâmet vergisidir.

2. Araziden Alınan Vergiler: Âşar vergisi, hayvancılıktan alınan vergiler: Aşar vergisi; arazi üzerinden gayri safi hasılatın %10'unun iltizam yöntemi ile tahsil edilmesidir. Ağnam vergisi; her sene, belirli bir dönemde koyunların sayılıp, belirli bir miktarının tahsil edilmesidir.

3. Arsa ve Emlakten Alınan Vergiler: Ülkemizde, arsa ve emlak, cinslerine göre vergiye tabi olmakta, Avrupa'da bazı yerlerde kapı-pencere vergisi yani, karine usulüne göre alınmaktadır.

4. Gelir ve Kâr Payından Alınan Vergiler: Ülkemizde bu vergi, Temettü vergisi adı ile tahsil edilmektedir. Orman ve madenlerden alınan vergiler, hem arazi ve hayvan mahsullerine hem de temettü vergilerine benzemekte olup ülkemizde hem orman ve hem de maden vergisi tahsil edilmektedir. Avrupa'da temettü vergisi yerine patent vergisi alınmakta ayrıca, kira gelirlerinden gelir vergisi, faiz ve temettülerinden de bu çeşit vergiler alınmaktadır.

5. Sermaye Üzerinden Alınan Vergiler: Bazı ülkelerin tablolar, mücevherler gibi değerli eşyalardan aldığı vergilerdir.

6. Muamelelerden Alınan Vergiler: Bu vergiler; kayıt vergisi, damga, tapu, posta, telgraf, gemilerden alınan vergiler, fener ve liman vergileri, trenlerden alınan yolcu ve eşya vergisi, , harçlar, pullar, hibe ve intikal vergileri olan veraset ve intikal vergileridir. Ülkemizde, yolcu ve eşya vergisi dışında yukarıda sayılan bütün vergiler tahsil edilmektedir.

Osmanlı Devleti'nde, sadece taşınmaz mallardan alınan veraset ve intikal vergisinin, Avrupa'da hem taşınır hem de taşınmazlardan alınmasına işaret eden Mehmet Cavid Bey'e göre, veraset ve intikal (ferağ ve hibe) vergisinin taşınır mallardan da alınması ve damga vergisi uygulamasına yabancıların da dahil edilmesi durumlarında bu vergilerden daha çok gelir sağlanacaktır. Temettü vergisi adaletsiz olup mükellefin kazancıyla orantılı değildir, yabancılardan alınmamakta ve devlet bu önemli gelir kaynağından mahrum olmaktadır. Köylüler, şehirlilerden daha fazla vergi yükü çekmekte, temettü vergisi ile şehirliler de bu

yüke ortak edilmelidir. Âşar vergisi, zaman içinde, kadastro çalışmaları sonuçlanmadan kaldırılıp yerine arazi vergisi koyulmamalıdır. Ağnam vergisi kaldırılmamalı, tahsilinde artış sağlanmalıdır.[167]

B. Merkezi Yönetime ait Dolaylı (Vasıtalı) Vergiler: [168]

Mehmet Cavid Bey, merkezi yönetime ait dolaylı vergileri, gümrük ve (iç harcamalar) tüketim vergisi olarak ikiye ayırmıştır.

1. Gümrük Vergisi: İthalat, ihracat, transit vergileri ve kabotaj (gemi dolaştırılma) vergilerinden oluşmuştur. Mehmet Cavid Bey'e göre, himayeci usulün araçlarından saydığı gümrük vergilerinden ithalat vergileri, yabancı bir mala konulduğunda, hem o malın hem de o malın ülkedeki benzerlerinin fiyatı artacak, bu fiyat artışından da tüketici zarar görecektir. Mehmet Cavid Bey, gümrük vergisinde ad valorem usulden spesifik usule geçilmesinin önemine işaret etmiştir.

2. Tüketim Vergisi: Mehmet Cavid Bey, daha çok tuz, şeker, kibrit, ispirto, gaz, tütün gibi zaruri ihtiyaçları kapsadığı için bu verginin yüksek tutulmasına karşı çıkmıştır. Yüksek verginin, eşyanın fiyatını yükseltip, kullanımını azalttığını, bundan da düşük gelir gruplarının zarar gördüğünü öne sürmüştür. Ülkemizde, devlet tarafından tekel olarak idare edilen mal ve hizmetlerden olan içki, tuz, barut ve tütün gelirlerini buna örnek olarak vermiştir.

II. Yerel Yönetimlere ait Vergiler:

Mehmet Cavid Bey, merkezi idarenin dışında, yerel yönetimlerin tahsil ettiği vergileri de dolaysız ve dolaylı vergiler olarak şöyle ele almıştır:

A. Dolaysız (Vasıtasız) Vergiler: Yerel yönetimlerin doğrudan aldığı vergiler olup, kaldırım, lağım, temizlik, aydınlatma, su ve av hayvanlarından alınan vergilerdir. Bunların yanında, şehir içindeki inşaat ve tamirat gibi mal ve hizmetlerden ve şehir içine ithal edilen eşyadan alınan gümrük vergisi de dolaysız vergilerdendir.

---

[167] Cavid Bey, " 1327 Senesi Muvâzene-i Umûmiyesi Esbâb-ı Mucibe Layihası, Esbâb-ı Mucibe Layihasından Mâbâd, Kavanin-i Mâliye ve Tezyid-i Varidât ", (Der. D. Karaman), **Câvid Bey ve Ulûm-ı İktisâdiye ve İçtimâiye Mecmûası** içinde , s. 471-472

[168] Cavid Bey, **İktisat İlmi,** s.277-331

B. Dolaylı (Vasıtalı) Vergiler: Halkın en fazla kullandığı mal ve hizmetlerden olan gaz, tramvay, tren, omnibüs, elektriğe uygulanan vergiler olup, Mehmet Cavid Bey'e göre, bu hizmetler belediyeler tarafından yapıldığında hem özel sektöre zarar vermekte hem de çok büyük alt yapı harcaması gerektirdiğinden, yerel yönetimleri ağır borç yükü altına sokmaktadır.

Mehmet Cavid Bey'e göre tüccar ve çiftçiyi ilgilendiren vergi usulü hakkındaki kanunlar, tüccarlar, çiftçiler ve Maliye Bakanlığı'nın gözetiminde oluşturulacak komisyonlarca incelenmeli, alınacak tedbirler kararlaştırılmalı ve mecliste görüşülmeleri için hükümete iletilmelidir.[169]

2.5.3 Borçlanma Hakkında:

Mehmet Cavid Bey, devletlerin de şahıslarla aynı nedenlerle kredi veya borçlanmaya başvurduğunu ifade etmiştir.[170] Devletin kredi ve vergi kullanmasını gerektiren durumları ayırmıştır.

Mehmet Cavid Bey, ortak taahhütler için oluşan, geçmiş nesillerin borcunu şimdiki nesiller öderse, bu neslin borçlarını da gelecek kuşakların ödeyeceğini ileri sürmüştür. Karşılığı olan ve ileride mutlaka ödenecek borçların finansmanının, kısa vadeli borçlanma ile yapılmasından yana olmuştur. Bütçe açıkları, savaşlar ya da faydalı yatırımların finansmanının da uzun vadeli borçlanma ile yapılmasını savunmuş ve bu sayılan olağandışı dönemlerin, vergi ile finansmanı fikrine karşı çıkmıştır. Ona göre, hemen finansman gerektiren olağandışı dönemlerde, vergi toplamanın uzun zaman alması ve halkın ödeme gücü zayıflaması nedenleriyle, halihazırda alınan vergiler de hafifletilmelidir. Savaş, kıtlık gibi bu olağanüstü dönemlerin finansmanı, az da olsa mevcut nüfustan vergi ile sağlanmalı ve borçlanma ile de gelecek nesillere yüklenmelidir. Borçlanma tüketime tahsis edilmemeli, savaş gibi olağanüstü durumların finansmanında ve üretimi artıracak faydalı işlerde kullanılmalı, yabancı ülkelerin katılımına da açılmalıdır. Mehmet Cavid Bey, yabancı alıcılara verilecek orta düzeydeki faiz karşılığında, daha büyük miktarda bir sermayenin ülkeye gireceğini ifade etmiştir.[171] Osmanlı Devleti'nde, maaşların ödenmesi ve müteahhitlerin alacaklarının verilmesi için yüksek faizli de olsa, istikrazların şart olduğunu savunmuştur.[172]

---

[169] Cavid Bey, " 1327 Senesi Muvâzene-i Umûmiyesi Esbâb-ı Mucibe Layihası, Esbâb-ı Mucibe Layihasından Mâbâd, Kavanin-i Mâliye ve Tezyid-i Varidât ", (Der. D. Karaman), **Câvid Bey ve Ulûm-ı İktisâdiye ve İçtimâiye Mecmûası** içinde , s. 475

[170] Cavid Bey, **İktisat İlmi**, s. 337.

[171] **A.e.**, s.337-339

[172] Cavid Bey, " Ba'de'l-İnkılâb İstikrazlarımız", (Der. D. Karaman), **Câvid Bey ve Ulûm-ı İktisâdiye ve İçtimâiye Mecmûası** içinde , s. 111.

Mehmet Cavid Bey, borçlanmayı; zorunlu, manevi - cebre dayalı ve ihtiyari borçlanma olarak, üç sınıfa ayırmış ve şöyle açıklamıştır. [173]

1. Zorunlu borçlanma: Bir çeşit vergi olup, devletin gereksinim duyduğu parayı, vatandaşlarından kısa vadeli senet karşılığında aldığı bir çeşit borçlanmadır. Bu senetler uzun veya sonsuz vadeliye dönüştüklerinde, adına konsolidasyon denilen, yine bir çeşit zorunlu borçlanma oluşturulmaktadır.

2. Manevi cebre dayalı borçlanma: Devlet'in, iç piyasadan vatandaşının manevi duygularını etkileyerek piyasada geçerli faizden daha az bir faizle borçlanmasıdır. Mehmet Cavid Bey, devletin, manevi borçlanma ile gerekli tutarı elde etmesinin zor olduğunu öne sürmüş ve devletin kendi vatandaşlarına yaptığı borçlanmanın ülkenin kullanımdaki sermayesini de eksiltebileceğini belirtmiştir. Manevi borçlanmanın bu eksikliklerine rağmen zorunlu borçlanmadan daha üstün olduğunu savunmuştur.

3. İhtiyari Borçlanma: Devletin, doğrudan yerli ve yabancı halkın çıkarlarına yönelik ve piyasa şartlarına göre yaptığı borçlanmadır. Mehmet Cavid Bey ihtiyari borçları, beş grupta açıklamıştır:

a. Sürekli gelir ödemek suretiyle kararlaştırılan borçlanma,
b. Hayata bağlı gelir ödemek suretinde kararlaştırılan borçlanma,
c. Faizi belirli bir müddet sonunda kesilmek ve ana paranın ödenmesinden kurtulmak üzere kararlaştırılan borçlanma,
d. Tarihi belli olan keşidelerle ödenecek tahvillerin ihracıyla kararlaştırılan borçlanma,
e. Belirli ve ekseriya kısa bir müddetle ödenecek senetlerin ihracı suretiyle kararlaştırılan borçlanma.

Borç Tahvillerinin Piyasaya İhraç Yöntemleri:

Mehmet Cavid Bey, kararlaştırılan borç tahvillerinin piyasaya üç yöntemle ihraç edilebildiğini belirtmekte ve bu yöntemleri şöyle açıklamaktadır:[174]

1. Yöntem: Devletin borç tahvilatının sorumluluğunu, önceden kararlaştırdıkları bir fiyat üzerinden anlaştıkları büyük bankerlere bırakması ve bankerlerin bu tahvilleri istedikleri fiyattan kâr ve zarar sorumluluğuna katlanarak piyasada satmasıdır. Devlet,

[173] Cavid Bey, **İktisat İlmi**, s.339-342
[174] **A.e.**, s.342-343

bu yolla gerek duyduğu tutardaki paranın hepsini ya da bir kısmını bankerden hemen alabilmektedir. Mehmet Cavid Bey, bu yöntem ile bankerlerin aralarında çıkabilecek rekabetin, tahvillerin fiyatlarını artırabildiğini ve tahvillerin gerçek fiyatlarının da bu yöntemle daha iyi anlaşılabildiğini ifade etmiştir.

2. Yöntem: tahvillerin ihraç fiyatının devletin saptaması ve halka doğrudan müracaat etmesidir. Mehmet Cavid Bey bu yöntemde, devletin tahvilleri daha az fiyatla satmak zorunda kalacağını öne sürmüş ve devletin tahvil fiyatını belirlemeye uygun olmayacağını ifade etmiştir.

3. Yöntem: Devletin, bankalar ve borsa aracılığı ile tahvilleri, kendi hesabına piyasaya sürmesidir. Mehmet Cavid Bey, bu yöntem ile borçların daha uzun zamanda oluşacağını ve devletin, kredilerde zaman içinde ortaya çıkabilecek değişikliklerden de yararlanabileceğini belirtmiştir. Mehmet Cavid Bey'e göre, borç tahvillerinin piyasaya ihracındaki en uygun yöntem, bu yol olmuştur.

2.5.4 Devlet Borçları (Düyun-u Umumiye) Hakkında:

Mehmet Cavid Bey'e göre, devletlerin karşılıklı kararlaştırdıkları borçların tamamından doğan borçlarına, dış borçlar yani devlet borçları adı verilmektedir. Devlet borçları, düzenli ve düzensiz borçlardan oluşmaktadır. Her sene oluşan bütçe açıklarının kapatılmasına yönelik kararlaştırılmış borçlar ve her ayın harcamasını karşılayacak yeterli gelir olmadığında, bunu karşılayacak borçların tamamına düzensiz borçlar denilmektedir. Düzenli borçlar ise borçlanma başlığı altında, önceki bölümde incelediğimiz borçları kapsamaktadır. [175]

Mehmet Cavid Bey, devletlerin bütçelerinden borçlarını yavaş yavaş, küçük küçük parçalarla ödeme ve yerine getirmelerine borç ödemesi adını vermiştir. Olağanüstü harcamaların neden olduğu dış borçların hiç olmazsa bir kısmının geri ödenmesinin de ilgili dönemde yapılmasını, hem ahlaki hem de siyasi bir zorunluluk olarak görmüştür. Ona göre devletler, buhran dönemlerinde yüksek faizli tahviller çıkarmalı, buhranın bittiği dönemlerde ise bu tahvilleri düşük faizli tahvillerle değiştirmeli veya yüksek itibari değerinden satın almalıdır. Mehmet Cavid Bey, isteğe tabi yapılan, "borçların tahvili muamelesi yöntemiyle" pek çok devletin, borçların sonucunda oluşan harcamalarını da azalttığını öne sürmüştür. [176]

---

[175] **A.e.,** s. 345-346.
[176] **A.e.,** s.347

Mehmet Cavid Bey, devletlerin genellikle tehlikeli bir borç yüküne sahip olduğunu ifade etmiş,[177] devletin İhtiyaç duyduğu paranın, dış borçlardan sağlanılmasını savunmuş ve dış borçların ödenmesi için ikramiyeli istikrazlar ile yerli ve yabancı borsalarda tahviller piyasaya sürülmeli ve kura numarası vererek ikramiye dağıtılmalıdır. Cavid Bey'e göre Osmanlı İmparatorluğu'nun sahip olduğu emlak ve arazi kaydedilip değeri hesaplanmalı ve değeri borçlanmaya karşılık tutulmalıdır. [178]

Mehmet Cavid Bey, borçlanma ile toplanan paralardan yabancı sermayedarın da söz sahibi olmasını istemiş, bunun için de Düyun-u Umumiye Meclis İdaresi Reisi, Osmanlı Maliyesi'nin bazı mensupları ve ülkenin güvenilir bankerlerinin oluşturduğu bir komisyonun kurulmasını ,Osmanlı Devleti'nin de buna öncülük etmesini önermiştir. [179]

Mehmet Cavid Bey, savunma ve bayındırlık hizmetlerinin çok masraflı olduğunu düşünmüş, bu masrafların karşılanması, yapılan borçların ödenmesi ve bütçeye hasılat sağlanması için bir kısım arazi ve emlakin satılmasını istemiş, satılacak devlet mülkü için de Taksim Kışlası ve Talimhane Meydanı'nı önermiştir.[180]

2.6 Mehmet Cavid Bey'in Görüş ve Uygulamalarına Yöneltilen Eleştiriler:

Mehmet Cavid Bey'in Maliye Nazırlığı döneminde yaptığı bütçe konuşmalarında öne sürdüğü görüş ve uygulamalar, genellikle başta Sosyalist Parti milletvekilleri Vlahof Efendi, Zohrab Efendi ve Vartkes Efendi olmak üzere Meclis-i Mebusan'da eleştirilmiştir. 1908'de Meclis-i Mebusan'da bütçe görüşmeleri sırasında ileri sürülen görüşler aşağıdaki şekilde özetlenebilir.

Vlahof Efendi; [181]

Teşvik-i Sanayi Kanun Tasarısı'na, büyük fabrikaların teşvik ve himayesi ile küçük işletmelerin zarar görüp kapanacağı nedeniyle karşı çıkmıştır. Gümrük vergilerinin arttırılmasına ve petrole tüketim vergisi konulmasına bedelini düşük gelirli sınıfın ödeyeceği düşüncesiyle eleştirmiştir. Âşar vergisini, halk için çok ağır ve adaletsiz bir vergi olduğu görüşündedir. Ağnam vergisini ağır ve adaletsiz bulmuş, değiştirilmesi ile halkın ve devletin

---

[177] Cavid Bey, " Düyûn-u Umûmiye-i Osmâniye", (Der. D. Karaman), **Câvid Bey ve Ulûm-ı İktisâdiye ve İçtimâiye Mecmûası** içinde , s. 121.
[178] Cavid Bey, " Neşriyat ve Vekayi-i İktisadiye-5-", (Der. D. Karaman), **Câvid Bey ve Ulûm-ı İktisâdiye ve İçtimâiye Mecmûası** içinde , s. 227-228.
[179] **A.e.,** s. 227-228
[180] Cavid Bey, "Neşriyat ve Vekayi-i İktisadiye-6-", (Der. D. Karaman), **Câvid Bey ve Ulûm-ı İktisâdiye ve İçtimâiye Mecmûası** içinde , s. 230.
[181] Cerrahoğlu, **A.g.e.,** s.72-83

gelirinin artacağını ifade etmiştir. Temettü vergisinin ağır ve adaletsiz olduğunu, değiştirilip yerine artan oranlı bir vergi konması gerektiğini belirtmiştir. Mâli reformlar yapılmasını ve artan oranlı vergilere geçilmesini ve İntikal Vergisi konulmasını savunmuştur.

Zohrab Efendi: [182]

Serveti çok olandan daha çok vergi alınması, artan oranlı vergilere geçilmesini, görüşünü savunmuştur. Yabancı Sermaye ve Temerküz (Tekel) Kanunu'na karşı çıkmıştır.

Dagavaryan Efendi:[183]

Çiftçilerin vergi mükellefiyetinin şehirlilerin vergi mükellefiyetinden fazla olduğunu ve temettü vergisinin yeniden düzenlenmesi ile bu adaletsizliğin giderilebileceğini ifade etmiştir.

Diğer yandan Parvus Efendi, Yusuf Akçura ve arkadaşları "Türk Yurdu" dergisinde kapitalizm ve kapitalist devletlerin Osmanlı İmparatorluğu'na karşı uyguladıkları acımasız politikaları yeren makaleler yazmışlardır. Gelişmeye başlayan "İslamcılık" taraftarları ise bu akımın ekonomik öncülüğünü yapan "Musavver İslam Salon Mecmuası"nda çıkan yazıları ile Türk-İslam tebaanın ekonomik alanda daha aktif olmasına çalışmışlardır.[184]

Parvus Efendi (Alexandre Helpland), Türk Yurdu Dergisinde, "mali tutsaklık" olarak adlandırdığı Osmanlı borçlarının tehlikeleri üzerinde durmuş, bu borçlardan kurtulmanın yollarını gösteren ve sanayileşmeyi destekleyen yorumlar ele almıştır.

Tekinalp (Moise Kohen), İktisadiyyat Mecmuası'nda, gerek İttihad ve Terakki döneminin gerekse Mehmet Cavid Bey'in uygulamaları hakkında makaleler yazmıştır. Örneğin, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin iktisat politikalarını uygulayan "Heyet-i Ticariye"nin Milli Mahsulat Osmanlı Anonim Şirketi, Kantariye İthalat Anonim Şirketi ve Ekmekçiler Anonim şirketlerini kurarak, bunlardan sağladıkları sermaye ile Milli İktisat Bankası'nın tesis edilmesinin destekçisi olmuştur.[185] Osmanlı Ülkesi'nin bir tarım ülkesi olduğunu fakat milli iktisadın büyük sermaye ihtiyacının sağlanmasının da sanayileşmeden geçtiğini, İktisadiyat Meclisi'nin kuruluşu ile yatırımlarda, tarım ve sanayi arasındaki dengenin sağlanacağını

---

[182] **A.e.,** s.86-94
[183] **A.e.,** s.95
[184] Haydar Kazgan,"Osmanlı Devleti'nde Finansal Faaliyetler ve Kurumlar", **Osmanlı'dan Günümüze Türk Finans Tarihi,** C:1, İstanbul, Creative Yayıncılık, 1999, s. 406.
[185] Tekinalp,"İttihad ve Terakki Fırkası'nın İktisadi Faaliyeti", İktisadiyyat Mecmuası, Sayı 30, 6 Teşrinievel 1332, s.1-2, (Der) Jakob M. Landau, **Tekinalp Bir Türk Yurtseveri (1883-1961)** içinde, İstanbul, İletişim Yayınları,1996, s. 250-251.

savunmuştur.[186] Tekinalp, "milli iktisat" ile "serbesti-i iktisadın" asla bir arada uygulanamayacağını belirterek, Mehmet Cavid Bey'in hükümet programında sunduğu iktisat politikasına karşı çıkmıştır. [187]

Tezin üçüncü bölümünde, bu görüşlere daha ayrıntılı yer verilmeye çalışılacaktır.

Özetle, Mehmet Cavid Bey, iktisadi yönden en kuvvetli millet olmanın şartının; uluslararası piyasaya çeşitli mallar satmakla değil, en çok talep edilen malı, en ucuz fiyatla sunmak olduğu görüşündedir. Devletin başlıca görevlerini, savunma, güvenlik ve adalet hizmetlerini yerine getirmek, bayındırlık hizmetleri ve alt yapı yatırımları yapmak olarak saymış, ülkenin ulaşım, iletişim, aydınlatma gibi büyük harcama gerektiren ihtiyaçlarının giderilmesi için yabancı sermayeye gereksinim olduğunu belirtmiştir. Dış ticaret dengesinin gerekli olduğu görüşüne karşıdır. Ziraat, ticaret ve medeniyetin ilerlemesi için en önemli şartın yollar olduğu ve ülkenin en önemli ihtiyacının ulaşım olup, bunun da demiryolu ile sağlanması gerektiğini savunmuştur. İşçi işveren ilişkilerinde serbestlikten yana olmuş, otomasyon gibi çalışma yöntemlerinin işçiyi baskı altında tuttuğunu ileri sürmüştür. Grevlerin ve askeri harcamaların ekonomiye çok zarar verdiğine işaret etmiş bu nedenle grev yapılmasına karşı çıkmıştır. Mehmet Cavid Bey, işçi ve işveren ilişkilerindeki kararların serbestçe alınmasından yana olan görüşlerinin aksine gerçekte, grevlere karşı çıktığı ve işverenin çıkarlarından yana tavır aldığı anlaşılmaktadır. Ülke maliyesinin çıkarlarını, bütün çıkarların üzerinde tutmuş ve maliyesi özgür olmayan bir milletin de özgür olamayacağına inanmıştır. Vergi borcunun diğer bütün borç ve masraflardan önce ödenmesinin gerekliliğini vurgulamış, halkı hile yapmaya teşvik ettiği ve bu vergiye tabi olacak mükellef sayısının az olduğunu öne sürerek artan oranlı vergi tarifesine karşı çıkmış ve yerine düz oranlı vergi tarifesinin esas alınmasından yana olmuştur. Tek bir cins verginin adil olmamasına işaret etmiş ve çok masraflı olması ve az gelir getirmesi sakıncaların önlenmesi için de farklı vergi cinslerinin uygulanmasını savunmuştur. Devletin ihtiyaç duyduğu paranın, dış borçlardan sağlanılmasından yana olmuştur. Karşılığı olan ve ileride mutlaka ödenecek borçların finansmanının kısa vadeli borçlanma ile yapılması ve bütçe açıkları, savaşlar ya da faydalı yatırımların finansmanının da uzun vadeli borçlanma ile karşılanması gerekliliğini vurgulamış, olağandışı dönemlerin vergi ile finansmanı fikrine karşı çıkmıştır.

---

[186] Tekinalp,"Memleketimizde Büyük Sanayi", İktisadiyyat Mecmuası, Sayı 38, 29 Kanunuevvel 1332, s.1-2, (Der) Jakob M. Landau, **Tekinalp Bir Türk Yurtseveri (1883-1961)** içinde, s. 254-255.
[187] Tekinalp,"İstikbal-i İktisadîmiz", İktisadiyyat Mecmuası, Sayı 42,9 Şubat 1332, s.1-2, (Der) Jakob M. Landau, **Tekinalp Bir Türk Yurtseveri (1883-1961)** içinde, s.264-265

Sonuç olarak; günümüz Dünya ve Türkiye'sinde taraftar bulabilen ve uygulanabilen iktisâdi ve mâli yaklaşımların, Yirminci yüzyılın başlarındaki Türkiye'sinde de Mehmet Cavid Bey tarafından ele alınıp, tartışıldığı anlaşılmaktadır.

Çalışmanın üçüncü bölümünde, Mehmet Cavid Bey'in iktisadi - mali uygulamaları, hakkında yapılan çeşitli eleştiri ve değerlendirmeler incelenmeye çalışılacaktır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MEHMET CAVİD BEY DÖNEMİ İKTİSADÎ, MALÎ UYGULAMALARI VE HAKKINDA YAPILAN DEĞERLENDİRMELER

İttihat ve Terakki Cemiyeti; II. Meşrutiyet'ten sonra 1908 -1918 arasında kurulan hükümetlerde hakimiyeti elinde bulundurmuş ya da tek başına iktidarda olmuştur.[468] Mehmet Cavid Bey, Maliye Nazırı olarak görev yapmış, bakanlık yapmadığı zamanlarda dahi en etkin maliyeci ve iktisatçı olarak öne çıkmış ve maliye idaresine bir bilim adamı olarak önemli katkılar sağlamıştır.

Çalışmanın bu bölümünde; Mehmet Cavid Bey'in iktisadî ve malî uygulamaları incelenip değerlendirilmeye çalışılacaktır.

3.1 Mehmet Cavid Bey Dönemi Uygulamalarına Genel Bir Bakış

Liberal görüşlere sahip olan Mehmet Cavid Bey, savaşlarla geçen görev süresinde, ekonomik özgürlüklerin savaş halinin getirdiği zorunluluklar nedeniyle sınırlandırılıp zorunluluklar sona erdiğinde tekrar uygulanacağı öngörüsü ile liberal programında bazı değişiklikler yapmıştır. [469]

1908-1911 yılları arasında yedi kez olmak üzere,[470] 1908-1914 döneminde; toplam dokuz kez dış borçlanmaya başvurulmuş, yabancı sermayenin gelişi özendirilmeye çalışılmış, 9 Eylül 1914'de kapitülasyonlar tek taraflı kaldırılmıştır.[471] 1914 yılına kadar vergi ve gümrük resimlerini arttırmak mümkün olmamıştır. Yine bu dönemde iç kaynaklara dayalı girişimler yetersiz kalmış, ticaret anlaşmaları değiştirilememiş, iç borçlanmalar verimli olamamıştır. 1914'de I. Dünya Savaşı'na girilmesi ile de başlayan savaş ekonomisinin ortaya çıkardığı fahiş fiyatlar ve karaborsaya karşı ekonomik önlemler alınması gerekmiştir.[472] Maliye Nazırlığından istifa etmesi ve yerine Dahiliye Nazırı Talat Paşa'nın vekaleten bakmasına karşın mâli konulardaki kararlar yine Mehmet Cavid Bey'in onayı ile alınmıştır. [473]

---

[468] Tarık Zafer Tunaya, "İkinci Meşrutiyet'in Siyasal Hayatımızdaki Yeri", **Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938),** İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2001, s.130.
[469] Tunaya, **A.g.m.,** s.141.
[470] Nihat Falay, **Maliye Tarihi,** İstanbul, Filiz Kitabevi, 2000, s.83
[471] Nazmi Eroğlu, **İttihatçıların Ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey**,İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2008, s. 68.
[472] Tunaya, **A.g.m.,** s.143.
[473] Zafer Toprak, **Türkiye'de "Milli İktisat" (1908-1918),** Ankara, Yurt Yayınları, 1982, s. 239.

Mehmet Cavid Bey, 1909 yılı bütçe görüşmelerinde, Selanik Mebusu ve Genel Bütçe Maliye Encümeni tutanak yazarı olarak yaptığı konuşmasında [474] ulusal malî egemenliğin en temel egemenlik olduğunu, bunun da hazinenin egemenliğine bağlı olduğu görüşünü savunmuştur. Mehmet Cavid Bey'e göre mevcut vergileri artırmak yerine vergi toplama sistemindeki adaletsizliklerin giderilmesi ile daha çok gelir toplanabilecektir; bunun uygulanabilmesi için de bayındırlık ve güvenlik hizmetlerinin tüm ülkeye yaygınlaştırılması gerekmektedir. Bu sayede, toprak sahipleri çiftliklerini güvenlik içinde işletebilecekler, tarım ilerleyebilecek ve servet birikimi gerçekleşecektir. Mehmet Cavid Bey, Osmanlı Devleti'nin en önemli kaynağının tarım olduğunu, ticaretin ikinci sırada yer aldığını, endüstrinin ise ileri bir süreçte gelişebileceğini düşünmektedir.

Mehmet Cavid Bey; bütçeye konulan rakamların kaynaklarının açıkça belirtilmesinden, neleri kapsadığının ortaya konulmasından ve bütün hesapların yer almasından yana olmuş, ülkenin borçlarının karşısında, tahsil edilemeyen ve birikmiş alacaklarının önemli olduğunu vurgulamıştır. Devletin iyi maliye yönetimine sahip olabilmesi için tek hazineye sahip olmasını ve bütün harcamaların da buradan yapılması gerekliliğini öngörmüş, tüm gelirlerin genel bütçeye girmesi ve tüm masrafların da genel bütçeden yapılmasının önemini ifade etmiştir. Mehmet Cavid Bey, halktan alınacak verginin halkın geliri ile orantılı olması gerektiğini ancak vergilerin orantısızca tahsil edildiğini öne sürmüş ve vergilerin miktarında indirimler yapılarak vergi hasılatının artırılabileceğini savunmuştur.

Mehmet Cavid Bey, ülkemizde tüm doğal kaynakların var olduğunu, eksik olan faktörün ise girişim gücü ve sermaye olduğunu belirtmiş, girişim gücünün, devleti yönetenlerce halka verilebildiğinde, sermayenin de arkadan geleceğini ifade etmiştir.

Mehmet Cavid Bey, 1327 (1911) yılı bütçe görüşmelerinde Maliye Nazırı sıfatıyla yaptığı konuşmada ülkenin iktisaden gelişmesi için en önemli unsurların vergi mükelleflerinin ve ülke ticaretinin güçlü olması olarak ifade etmiştir. Ona göre, memleketin ilerlemesi için ticaretin geliştirilmesi ve mükellefin vergilerinin düzenli ödenmesinin sağlanması yanında, ülkedeki ulaşım imkanlarının geliştirilmesi, demiryolları, limanlar inşa edilmesi ve bunun için gerekirse borçlanmaya gidilmesi, Adana, Konya gibi ovalarda sulama imkanlarının artırılıp tarımda verimlilik artışının sağlanması gereklidir. [475]

---

[474] Ruhi Tufan, "Osmanlı Devleti 1325(1909) Yılına ait Bir Bütçe Konuşması", **Maliye Enstitüsü Konferansları**, İstanbul, Güryay Matbaası, 1980, Sene.1979/1980, s., 129-145

[475] Deniz Karaman, **Câvid Bey ve Ulûm-ı İktisâdiye ve İçtimâiye Mecmûası**, Ankara, Liberte Yayınları, 2001, s. 38-40

Mehmet Cavid Bey'in Maliye Nazırlığı dönemindeki bütçe görüşmelerinde öne sürdüğü görüşlerin, özellikle Sosyalist Parti milletvekilleri Vlahof Efendi, Zohrab Efendi ve Vartkes Efendi tarafından eleştirildiği görülmektedir.[476] Öte yandan, Parvus Efendi, Yusuf Akçura ve arkadaşları "Türk Yurdu " dergisinde, Tekinalp (Moise Kohen) ise İktisadiyyat Mecmuası'nda, Mehmet Cavid Bey'in görüş ve uygulamalarını ele alan çeşitli makaleler yazmışlardır.

Mehmet Cavid Bey'in döneminde, yapılan iktisadî-malî uygulamalar ve bunlar hakkındaki değerlendirmeler aşağıda ele alınmaktadır.

3.2 Mehmet Cavid Bey Dönemindeki İktisadî Uygulamalar ve Yapılan Değerlendirmeler

İttihat ve Terakki Cemiyeti, parti olarak belirli bir iktisat politikası ilan beyan etmemiş ve bünyesinde iki ayrı ekonomik görüşe sahip grubu barındırmıştır. Bunlardan birinci grup, liberal görüşe sahip olan Mehmet Cavit Bey'in dahil olduğu devlet müdahalesinin özel sektörü korumaktan daha ileri gitmemesi görüşüne sahip olan grup, diğeri ise Ziya Gökalp ve Hüseyin Cahit Yalçın'ın da içinde olduğu dış ticarette himayeciliği, kambiyo sisteminin ve borsanın kontrolü öneren, milli şirketlere öncelik veren sosyalizme yakın ve müdahaleci görüşleri savunan gruptur. 1908'de iktidarda söz sahibi olan İttihat ve Terakki Cemiyeti, bazı sosyalist uygulamalara geçmeyi planlamış, fakat Balkan ve İtalyan Savaşı ve daha sonra gelen I. Dünya Savaşı yüzünden bu planlarını gerçekleştirememiştir. [477]

3.2.1 Liberalizm/"Serbesti-i mübadele", Korumacılık/"Himaye Usulü" ile İlgili Görüş ve Uygulamalar

Mehmet Cavid Bey, liberalizmi her yönüyle, iktisadî ve siyasî boyutuyla, bütün olarak savunmuş, tutsaklık olarak nitelendirdiği sosyalist görüşe tamamen karşı çıkmıştır. Himaye usulünün, ülke ve milletin ilerlemesini engellediğini, sanayinin ilerlemesinin himaye ile değil sermaye ile ilim ve eğitimin yayılmasıyla artacağını ifade etmiştir.

3.2.1.1 Liberalizm ve Korumacılık Uygulamaları

1908-1914 yılları arasında, Mehmet Cavid Bey'in Maliye Nazırı olduğu dönemde, birbiri ardına gelen savaşlar yüzünden tasarruf sağlanamamış, sermaye birikimi yapılamamış, müslüman iş adamı sayısı artmamış ve liberalizm bırakılarak "milli iktisat " ilkeleri

[476] A. Cerrahoğlu, **Türkiye'de Sosyalizm (1848-1925),** İstanbul, Hüsnütabiat Matbaası, 1968, s.89.
[477] Haydar Kazgan,"Osmanlı Devleti'nde Finansal Faaliyetler ve Kurumlar", **Osmanlı'dan Günümüze Türk Finans Tarihi,** s. 405-406

benimsenmeye başlanmıştır. 1914'de başlayan I. Dünya Savaşı ile bozulan serbest piyasa mekanizmasına devletin müdahalesi gerekmiş, "milli iktisat " görüşü ve müslüman - Türk unsurların girişimciliği desteklenmiş, sermaye birikimini hızlandıran spekülatif kazançlara göz yumulmuştur. Savaşla birlikte ekonomi dışa kapanmış, tüketim mallarının ithal edilememesi yüzünden fiyatlar artmış ve "harp zengini" bir sınıf oluşmuştur. Savaş yıllarında, "Ermeni tehciri" ile ülkeyi terk eden Ermeni girişimcilerin yerini müslüman-Türk'ler almış ve milli ticaretin doğuşuna ortam hazırlamıştır. [478] Maliye Nazırı Mehmet Cavid Bey; sermaye birikimini sağlayacağı beklentisi ile İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin "milli iktisat" yaratma gayretlerini zımnen desteklemiş ve ancak "milli iktisat " döneminde elde edilecek sonuçların bu tür kanun dışı yöntemleri de meşrulaştırma tehlikesi olduğunu ileri sürmüştür.[479]

Savaş yıllarında "milli iktisat " görüşü, liberalizm ağırlıklı ve yabancı sermayeyi savunan görüşlerden de etkilenmiştir. Büyük sermaye gerektiren teşebbüslerin karma sermaye ile finansmanından yana olunmuştur. Milli iktisat politikası ile bağdaştırılan yabancı sermaye-yerli sermaye beraberliği, Mehmet Cavid Bey tarafından savunulmuş ve mecliste onaylanmıştır.[480] Tekinalp (Moise Kohen), milli iktisat ile liberalizmin asla bir arada olamayacağını ve birarada olmasının, milleti sonsuza kadar esarete mahkûm edeceğini belirterek bu görüşe karşı çıkmıştır. [481]

3.2.1.1.1 Müteşebbislik ile İlgili Uygulamalar

Mehmet Cavid Bey'in Maliye Nazırlığı döneminde, İttihat ve Terakki hükümetinin ilk önemli uygulaması, savaş nedeniyle 1914 yılında kapitülasyonların tek taraflı bir kararla kaldırılması olmuştur. Bununla birlikte, yabancı anonim şirketleri ve sigorta şirketleri, hukuki ayrıcalıklarına son verilerek Osmanlı mevzuatına alınmıştır. Mehmet Cavid Bey 1917'de yaptığı bütçe konuşmasında, kapitülasyonların kaldırılması ile yabancı sermayenin Osmanlı Devleti üzerindeki siyasal baskılarının da sona ereceğini ifade etmiştir.[482] Kapitülasyonların kaldırılışı ile devlet yeni bir ticaret rejimi uygulayabilme özgürlüğüne kavuşmuş, himayeci gümrük vergilerini yürürlüğe koyan ve yabancı şirketlerin ayrıcalıklı konumlarını kaldıran yeni tedbirler almıştır. Müslüman-Türklerin memurluğu tercih etmeleri yüzünden Osmanlı ekonomisinin hâkimi yine gayrimüslim unsurlar olmuş, savaşın başlaması ile bu duruma son vermek üzere hükümetçe yasal tedbirler alınması gerekmiştir. [483]

---

[478] Toprak, **A.g.e.,** s. 57.
[479] **A.e.,** s. 68.
[480] **A.e.,** s. 92..
[481] Munis Tekinalp,"İstikbal-i iktisadimiz", İktisadiyyat Mecmuası, Sayı 42, 9 Şubat 332, s.1-2, (Der) Jakob M. Landau, , **Tekinalp Bir Türk Yurtseveri (1883-1961)** içinde, İstanbul, İletişim Yayınları,1996, s. 265.
[482] Toprak, **A.g.e.,** s. 91.
[483] Tunaya, **A.g.m.,** s.144.

Gümrük Resminin Tadili Hakkındaki Muvakkat (7 Eylül 1914), İaşe Kanunu Muvakkati (10 Temmuz 1916), Mükellefiyet-i Ziraiye Kanun-u (2 Nisan 1917), İhtikârın Men'i Hakkında Kanun-ı Muvakkat ve Zeyl Kanunu, Kanun-ı Muvakkat (26 Nisan ve 18 Haziran 1917), İaşe-i Umumiye Kararnamesi ve Kanunu (18 Ağustos 1917 ve 4 Nisan 1918), İaşe Nezareti Hakkında Kararname (24 Temmuz 1918), ilerideki bölümlerde daha ayrıntılı ele alınacak bu tedbirlerin en önemlileri olarak sayılmıştır.

Yasal tedbirlerin yanında, milî bir banka ve millî şirketler kurulması gerekmiş ve Anadolu tüccarını örgütlemek, tüm ticari menfaatlere ortak edebilmek, birbiriyle rekabet ettirilmesi sağlanarak köylünün ürününe düşük fiyat verilmesini önlemek ve halk kooperatiflerini kurmak gibi amaçlar gözetilmiştir. Bunların uygulamasını İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden Kara Kemal Bey üstlenmiştir. Önce " Teşkilât-ı Mahsusa-i Ticariye" (ticaret özel örgütü) ve daha sonra da üç ana şirket kurulmuştur. Kurulan, "Anadolu Millî Mahsulat Şirketi" , "Millî Kantariye Şirketi", " Ekmekçiler Şirketi" ve "Milî İktisat Bankası"nın sermayeleri, ekmeğe yapılan zamdan biriken para ile kurulan bir vakıftan sağlanmıştır. Dağıtım işleri için İstanbul'daki İttihat ve Terakki örgütü görevlendirilmiştir. Daha sonra bu şirketler, Kara Kemal Bey'e bağlı kurulan İaşe Nezareti'ne bağlanmış ve müdahaleci devlet politikası bu yolla sürdürülmüştür.[484]

Yukarıda özetlenen İttihat ve Terakki'nin " devlet eliyle millî tüccar yaratma" (tesanütçülük) doktrini [485], Almanya'da benimsenen " devlet sosyalizmi" isimli doktrinin benzeridir. Mondros Mütarekesi'nden sonra İaşe Nezareti kaldırılmış ve Kara Kemal Bey Malta'ya sürgün edilmiştir. [486]

1908-1918 yılları arasında kurulan anonim şirket sayısı da artarak 236'ya ulaşmış, bunlardan 123'ü 1914-1918 yılları arasında kurulmuştur. Bu şirketlerin çoğunluğunun Türk-müslümanlar kökenliler tarafından kurulduğu anlaşılmaktadır. [487]

Dersaadet Sanayi ve Ticaret Odası, Erzurum, İzmit, Sürmene, Fatsa, Vize, Trablusşam, Şarköy ticaret odaları gibi vilayet, sancak, kaza merkezlerinde ticaret, ziraat ve

---

[484] Tunaya, **A.g.m.,** s.146-147

[485] Ziya Gökalp'e göre "tesanütçülük-solidarisme" yani, toplumun menfaatini bireysel menfaatin üstünde tutan bir görüştür. "milli iktisat" organik bir işbölümü ve dayanışma ile gerçekleşebilecektir. Müslüman-Türk unsur, askerlik ve memuriyetle yetinmeyip, ticarete atılacak, sanayici olacak ve işbölümünün gerektirdiği iktisadi uğraşlar sonucu "milli iktisat" kurulacaktır. Bkz. Toprak, **A.g.e.,** s. 32.

[486] **A.e.,** s.147

[487] Toprak, **A.g.e.,** s. 57.

sanayi odaları yanında meslekleri temsil eden meslek odaları kurulmuştur.[488] 1910'da her esnaf kolu için ayrı cemiyet kurma hakkı verilmiş, 1915'de bu cemiyetlerin tümü " Esnaflar Cemiyeti " adı altında birleştirilmiş ve bunlara üye olan müslüman esnafa Şehremaneti aracılığı ile finansman yardımı yapılmıştır.[489] Esnaf Cemiyetleri Talimatnamesi'nin yürürlüğe girmesinden Birinci Dünya Savaşı sonuna kadar (1910-1918) İstanbul'da 51 adet esnaf cemiyeti kurulmuştur. "Turşucu Esnafı Cemiyeti "(1910), "Saraç Esnafı Cemiyeti" (1910), "Ekmekçi Esnafı Cemiyeti" (1911), "Sigara Kağıtçı Esnafı Cemiyeti " (1914), "Leblebici Esnafı Cemiyeti" (1914), "Şekerci Esnafı Cemiyeti "(1914), "Otelciler Cemiyeti" (1915) bu cemiyetlere örnek olarak verilebilir.[490]

1909 yılında "Teşkilât ve Tensikat Kanunu" yapılmış, Maliye Nazırı Mehmet Cavid Bey bu kanunun yapılmasındaki amacın; yalnız maliye ve hazine idaresinde daha az harcama yapılmasından ibaret değil, amacın daha çok devletin iktisadî durumu ile ilgili hayati bir mesele olduğunu öne sürmüştür. Bu kanunun amacını, devletin hizmetinde maaşla çalışan memleketin genç, dinç evlâtlarının ticarette veya özel işletmelerde çalışmaya yönlendirmek olarak ifade etmiştir. [491]

Savaş yıllarında bazı memurlar geçinmek için memuriyetin yanında ticaretle de uğraşmışlar ve Tekinalp; hükümetin faaliyetlerini burjuva yanlısı olmakla eleştirmiş, II.Meşrutiyet döneminde, işçilerin aleyhinde, sermayedarların çıkarlarını koruyan kanunların çıkarıldığını ileri sürmüştür. Ona göre, fakirleşen memur sınıfı gelirini artırabilmek için ticarete başlamış ve II. Meşrutiyetten sonra devlet idaresi, burjuvaların eline geçmiştir. [492] 1917 yılında spekülasyon ve karaborsa ile mücadele için faaliyete geçen "Men'i İhtikâr Heyeti" , Ticaret Kanunu'nu geçici olarak yürürlükten kaldırmış ve istifçi ve spekülatörlerin sıkıyönetim mahkemelerinde yargılanıp mallarına el koymanın yanında, hapis ve para cezaları uygulamıştır. "İaşe Heyeti"'nin belirlediği temel ihtiyaç malları dışında kalan, kahve, çay gibi pek çok malın fiyatını "Men'i İhtikâr Heyeti" saptamış ve yayınladığı genelgelerle malların fiyatlarını ilan etmiş, uymayanlar ise askere alınmaktan mal iadesine kadar çeşitli cezalara çarptırılmıştır.[493]

---

[488] Mehmet Cavid, , "Ticaret Odaları" , Câvid Bey ve Ulûm-ı İktisâdiye ve İçtimâiye Mecmûası, C:1, Nümero:2, 15 Kanun-u Sânîi, 1324, s. 230, (Der.) Zafer Toprak, **Türkiye'de "Milli İktisat" (1908-1918)** içinde, Ankara, Yurt Yayınları, 1982, s.368-369

[489] Toprak, **A.g.e.,** s. 280.

[490] **A.e.,** s. 401

[491] **MMZC,** 16 Mayıs 1325(1909), C. 4, B. 82, s. 20

[492] Tekinalp , "Demokrasi'nin gayesi,", Yeni Mecmua, Sayı 56, 8 Ağustos 1918,s. 68, (Der.) Zafer Toprak, **Türkiye'de "Milli İktisat" (1908-1918)** içinde, s.408- 409

[493] Toprak, **A.g.e.,** s. 298-299

Savaş ekonomisinde üretilen malların en büyük alıcısının devlet olması, kıtlık beklentilerine bağlı olarak talebin artışı ile bu dönemde ticari kârların birikimi hızlanmıştır. Hükümetin amacı, müslüman nüfus içinden yerli burjuvazinin yaratılması olmuş, bunun sağlanması için de müslüman girişimcileri destekleyici politikalar uygulamıştır. 1915 yılında yapılan dil reformu ile ticari yazışmaların yabancı dilde yapılması şartı getirilerek eğitimli Osmanlı orta sınıfının istihdamı amaçlanmıştır. Perakendeci tüccar ve zanaatkâr, korporasyonlar içine alınmaya çalışılmış, 1908-1914'de aktif olan işçi örgütleri kapatılmış, İstanbul dışında, taşrada yaşayan müslüman müteşebbisler, kooperatif şeklinde örgütlenmişdir. İttihat ve Terakki Teşkilatı aracılığı ile yeni milli şirketler kurdurulmuştur. 1912'de Selanik şehrinin Yunanistan'a geçmesi ile bazı musevi ve "Selanik dönmesi" işadamları faaliyetlerini İstanbul'a taşıyarak ticaret burjuvazisine katılmışlar ve hükümetten de destek görmüşlerdir. [494]

Savaştan önce özerklik talepleri olan ve savaş sırasında Rus Ordusu'na yardım eden Ermeni nüfus, Anadolu dışına tehcir edilmiştir. İngilizlerden Batı Anadolu'nun işgali vaadini alan Yunanistan'la savaşa girilmiştir. Mondros Mütarekesi'nden sonra 1920'de imzalanan Sevres Antlaşması'ndan sonra Yunan işgali, Anadolu'da yaygın bir direnişle karşılaşmış, sonuçta Yunanlıların ilerlemesi durdurulmuş ve Kurtuluş Savasıyla Anadolu'yu terk etmeleri sağlanmıştır. İzmir'in kurtuluşu ile Osmanlı uyruğu Rum nüfus, Yunanistan'a kaçmış ve kalan kısmı da 1924 Mübadele Antlaşması ile Yunanistan'a gönderilmiştir. Savaşın başlangıcından 1924'e kadar çoğunluğu burjuvazi sınıfına mensup, Ermeni ve Rum ölmüş, kaçmış veya gönderilmiştir. Sonuç olarak ülkenin ticaretle uğraşan müteşebbis kesiminin büyük bölümü göç etmiştir

3.2.1.1.2 Emek ve Verimlilik Artışı ile İlgili Uygulamalar

II. Meşrutiyet'te işçilerin örgütlenme hak ve özgürlükleri yanında işçi işveren ilişkilerini yeniden düzenleyen "Tatil-i Eşgal Kanunu" 1909'da kabul edilmiştir. Mehmet Cavid Bey Meclis-i Mebusan'daki konuşmalarında, özel ve kamu işletmelerini kapsayan, Tatil-i Eşgal Kanunu'nu desteklemiş, bunun sosyalistlik olmadığını ve hükümet için çok önemli bir mesele olduğunu belirtmiş, bu hakların yabancı sermayenin gelişine zarar vermeyeceğini öne sürmüştür. Hükümetin grev hakkını yasaklasa bile sendika hakkını yasaklamayacağını ifade etmiştir. [495]

II. Meşrutiyet ile birlikte girişimci Osmanlılar bir araya gelerek örgütlenmiş, ticaret ve ziraat odalarının yanı sıra girişimci örgütler kurmuşlardır. Türkiye'de ilk işçi ve işveren

[494] Çağlar Keyder, **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar,** İstanbul, İletişim Yayınları, 1990, s.65-67
[495] **MMZC,** 13 Mayıs 1325(1909), C : 3, B. 80, s. 678

örgütleri bu dönemde açılmış ise de 1909'da yasalaşan Tatil-i Eşgal ve Cemiyetler Kanunu ile önceden belirtilenin aksine işçilerin sendikalaşması yasaklanmıştır.[496]

Müslüman-Türkler; ticaret ve sanata özendirilmiş, meslek okulları açılmış, yabancıların çalıştığı kuruluşlara Türk-müslüman unsurların yerleştirilmesi çabasına girilmiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti girişimleri ile kız ve erkek çocukları için "Çırak Mektepleri " açılmıştır. Ticaret ve çırak sınıflarında dersler Türkçe ve Almanca olarak yapılmış ve yetenekli olanların eğitimleri Almanya'da devam ettirilmiştir. Erkek işgücünün savaş nedeniyle azalması nedeniyle kadınların çalışma hayatına katılmaları özendirilmiş, mesleki eğitim olanakları sağlanarak işgücü açığının kadınlarla kapatılmasına çalışılmış ve Ticaret Mekteb-i Âlisi tarafından İnâs Darülfünun'da kadınlar için bir şube açılmıştır.[497]

Maliye Nazırı Mehmet Cavid Bey, Meclis'i-Mebusan'da 1328 (1912) yılında yapılan bütçe görüşmelerinde eğitimin tümünün parasız olmasına karşı çıkmış, ilköğretimin parasız olmasını, ortaokul ve üniversitelerin paralı olması yanında, başarılı üniversite öğrencilerin harçlarının, âşar vergisinden ayrılacak bursla karşılanmasını savunmuştur. Söz konusu burstan köylü çocuklarının da yararlandırılması düşüncesine karşı çıkmış, köylü çocuklarının uzun yıllar eğitimde vakit harcayacaklarına tarlalarında çift sürmelerinin daha iyi olacağını ifade etmiştir. [498]

I. Dünya Savaşı öncesinde, 75 milyon dönüm olan ekili arazi alanı 1915-1916 döneminde 25 milyon dönüme düşmüş, bu sayıyı artırmak için savaş esirleri, kadın ziraat alayları ve çiftçi taburları kurulmuş, cepheye gidemeyecek yaştaki kesime toprak ve kredi verilerek , vergiden muaf tutulmak suretiyle üretime sokulmak istenmiştir. "Mükellefiyet-i Ziraiye Kanun-u Muvafakkatı" ile askere alınmamış kesimin ülke tarımına hizmet etmesi hedeflenmiştir. Alınan önlemlerle 1917'de ekili alanlarda artış sağlanmış ve bu alanlar, 25 milyon dönümden 52 milyon dönüme yükselmiştir. [499] 1916'da tarımsal alanlarda çalıştırılan savaş esiri sayısı toplam 8250 kişi olmuş ve Osmanlı Harbiye Nezareti kararı ile çalıştırılan esirlere günde 4 kuruştan düşük yevmiye verilmeyeceği duyurulmuştur.[500]

I. Dünya Savaşı döneminde erkek nüfusun cepheye gitmesi nedeniyle işgücü açığı her alanda hissedilmiş, hem tarım hem de tarım dışı kesimlerde emek arzı sınırlı kalmış, erkek

---

[496] Toprak, **A.g.e.,** s. 210.
[497] **A.e.,** s. 83.
[498] **MMZC,** 27 Haziran 1328 (1912) **C** : 2, B.28, s. 39-42
[499] Toprak, **A.g.e.,** s. 318-320
[500] Cengiz Mutlu " Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Amele Taburları (1914-1918)", **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Üniversitesi Türk Tarihi Ana Bilim Dalı,2006, s. 78-79 (Çevrimiçi) http://www.belgeler.com./ osmanliarsivi, 14 Aralık 2011

işgücü yetersiz kalmış, birçok iş sahasında kadın işçiler çalıştırılmıştır. Savaş yıllarında, kadın işçi taburları ve kadın amele taburları kurularak ordunun geri hizmette işgücü açığı kapatılmasının yanında, resmi dairelerde kadın memur çalıştırılmış, kadınların oluşturduğu "Kadın Tüccarlar Pazarı" gibi yerler açılmıştır. Osmanlı Devleti, nüfusu artırmak için memur ve işçilere evlenme zorunluluğu getirmiş, evlenenlerin ücretlerine zam verilmiş ve çeşitli ödüller dağıtılmıştır. [501]

Osmanlı Yönetimi, 23 Mart 1916'da "Müessesât-ı Nafıa ile İmtiyazlı Şirketler Muhaberât ve Muamelâtında Türkçe İstimâli" yasasını çıkararak ticari işlemlerde kullanılan Fransızca yazışmaların Türkçeleşmesine karar vermiştir. Bu yasanın amacı; Türkçenin zorunlu dil olarak kullanılması ve bu yolla Türk–müslüman unsurun bu şirketlerde çalışmasının sağlanması, istihdamlarının artırılması ve yabancı şirketlerin faaliyetlerinin Türk-müslüman çalışanları ile içerden denetlenmesi olmuştur. Türk memurların yabancı dil bilmemeleri yanında yabancı memurların da Türkçe bilmemeleri yüzünden çıkarılan kanunlar kısmen uygulanabilmiş, yabancı şirketler, sadece hükümet ve müşterilerle olan yazışmalarında Türkçe dilini kullanmışlardır. [502]

"Müessesât-ı Nafıa ile İmtiyazlı Şirketler Muhaberât ve Muamelâtında Türkçe İstimâli" kanunu ile amaçlanan başarılamamış, yabancı sermayenin işgücü çoğunluğunun beraberlerinde getirdikleri yabancılar olması ve bunların da Türkçe bilmeyişi yüzünden şirketler kapanma tehlikesi ile karşılaşmışlar, çözüm olarak şirketler yabancı çalışanları için özel Türkçe dershaneleri açmışlardır. Dil bilmeyen Osmanlı uyrukları bu şirketlerde vasıfsız işçi olarak çalıştırılmışlardır.[503] Meclis-i Mebusan'ın sosyalist görüşteki Selanik mebusu Vlahof Efendi, vasıflı işçi ihtiyacını karşılamak için sanayi mektepleri açılmasının, işçilerin üretim gücünün ve yaşam kalitelerinin yükseltilmesinin gerekliliğini vurgulamış, tüketim ihtiyaçları artan işçilerin daha çok çalışıp daha çok tüketeceğini ve artan tüketim talebini karşılamak için de sanayi üretiminin artacağını savunmuştur .[504]

"Memurların ticaretten men'i kanunu" ile memurların ticaret yapmasına engel olunmuştur.[505] Savaş sırasında maaşları %60-80 oranında düşerek [506] yoksullaşan memur kesiminin sorunları memur tüketim kooperatifleri kurularak giderilmeye çalışılmıştır. Maliye

---

[501] Toprak, **A.g.e.,** s. 314-317
[502] **A.e.,** s. 80.
[503] **A.e.,** s. 82
[504] Cerrahoğlu, **A.g.e.,** s.74.
[505] Mehmet Zeki Pakalın, **Maliye Teşkilatı Tarihi**, Ankara, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını, No:1977-180/IV, 1978, s.246
[506] Toprak, **A.g.e.,** s. 334.

Bakanlığı memurları için ihtiyaçlarını ucuza alabilecekleri tüketim kooperatifleri açmış, bunu diğer resmi kuruluşların memurları için açılan kooperatifler izlemiştir.[507]

3.2.1.2 Korumacılık ve Sosyalizm ile İlgili Eleştirileri

Mehmet Cavid Bey, sosyalist görüşlere karşı olduğunu her fırsatta mecliste yaptığı konuşmalarda da belirtmiştir. Sosyalist milletvekillerinin vergilerin adil ve eşit olması gibi görüşlerine karşı çıkmış, bu görüşlerin sosyalizmin parlak ve aldatıcı hayallerinden ibaret olduğunu öne sürmüştür. [508] II. Meşrutiyet'te sosyalizm konusu, Meclis-i Mebusan'da sürekli tartışılmış ve 1910'da Osmanlı Sosyalist Fırkası kurulmuştur. Sosyalizm savunucuları, genellikle Ermeni milletvekilleri olmuş, bunlar da Daşnak Varteks Efendi ve Hınçak Zohrab Efendi gibi ikiye ayrılmışlardır. Daşnaklar, İttihat ve Terakki'ye, Hınçaklar da muhalefete, Hürriyet ve İtilaf'a yakın olup aynı listelerden seçilmişlerdir. Mehmet Cavid Bey, Meclis-i Mebusan'da bütçe konuşmaları sırasında, sosyalizmin hem tehlikeli hem de uygulanamaz olduğunu ifade etmiştir. [509]

Sosyalist milletvekillerinden Zohrab Efendi, Mehmet Cavid Bey'in taraftar olduğu dış ticarette serbestliğin, ülkenin bağımsızlığı ve iktisadi çıkarlarını tehlikeye atacağını ileri sürmüş ve Osmanlı sanayi ve tarımsal ürünlerini korumanın tek yolu olarak "ılımlı himayeciliği" göstermiştir. Bir ülkeyi işgal etmenin artık iktisaden işgal etmekle mümkün olduğunu ve bunu önlemek için Osmanlı yönetiminin yabancı sermayeye teslim olmaması gerektiğini vurgulamıştır.[510]

Sosyalist Parti'nin İstanbul Mebusu Zohrab Efendi, vergilemenin ekonomik güce göre alınması görüşünü, Mehmet Cavid Bey sosyalist bir görüş olarak değerlendirmiş ve servet eşitliği yaratılmak istenildiği ifade etmiştir. Ona göre hükümetin amacı, servet eşitliği yaratmak değil servetlerin büyümesini sağlamak, onları korumak ve teşvik etmektir. Devletin bu görevlerini yapabilmesi için gerekirse en ağır vergilerin koyulmasından yana olmuştur.[511]

3.2.2 Devlet ve Özel Sektör Uygulamaları

1914-1918 döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda anonim şirket sayısında önceki dönemlere göre büyük artış olmuş, 1908-1913 arası liberal dönem olarak nitelendirilen dönemde kurulan anonim şirketlerin çoğunda yabancı sermaye ağırlığı görülürken, 1914-

---

[507] **A.e.,** s. 222.
[508] Cerrahoğlu, **A.g.e.,** s.86.
[509] Tunaya, **A.g.m.,** s.148-149
[510] Toprak, **A.g.e.,** s. 112.
[511] Cerrahoğlu, **A.g.e.,** s.87.

1918 "milli iktisat " dönemindeki anonim şirketlerin çoğunluğu müslüman-Türk girişimciler tarafından kurulmuştur. 1908'e kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda kurulan şirket sayısı 86 iken 1908-1918 döneminde 236 yeni şirket kurulmuştur.[512]

Mehmet Cavid Bey'in küçük sermayedarın bir araya gelmesi ile oluşacak sermaye temerküzü ve merkezileşmesi yanlısı politikasına, Zohrab Efendi köylü ve esnafın sayısını azalttığı görüşü ile karşı çıkmıştır. Mehmet Cavid Bey'e göre sermaye olmadan emeğin hiçbir değeri yoktur, eğer ülkenin sermayesi yetersiz ise getirilecek yabancı sermaye ile toprak işlenir, fabrikalar çalışır, ticaret yapılır ve ülke uygarlığa kavuşur. Zohrab Efendi, ülkeye yabancı sermaye gelişinin, emekçinin köle olmasına neden olacağını öne sürmüştür.[513]

Tekinalp'e göre ise savaş sonrası ortaya çıkan dönemde artan anonim şirket sayısı ve halkın borsaya duyduğu ilgi, kapitalizmin başladığının işareti olmuştur. Şirket kurmak için önceleri yabancı sermayeye ihtiyaç duyulurken artık yerli sermaye vazgeçilmez olmuş ve yabancı sermaye yerli sermayenin ortağı haline gelmiştir. Tekinalp, sermaye temerküzü ve şirket sayısının artması sonucu büyük sermaye sahipleri ile emek arasında başlayan mücadelede, sermayedarların üstün geleceğini ve aralarındaki bu mücadelenin de sonsuza kadar süreceğini ifade etmiştir.[514]

Tekinalp; Osmanlı ülkesinde, özel sektörün yapamayacağı büyüklükte, sermaye gerektiren girişimlerin veya ülkenin gelişimi için gerekli olan yatırımların devlet tarafından yapılmasından yana olmuş, gelişmiş ülkelerde devletin üstlendiği bu işleri özel girişimcilerin bir araya gelerek kurduğu kooperatif ve sendikaların da yapabildiğini belirtmiştir. [515]

3.2.3 İktisadi Kalkınmada Etkisi Olan Sektörler ile İlgili Uygulamalar

Tarım ve sanayi, ticaret ve dış ticaret, ulaştırma, sermaye ve yabancı sermaye olarak ele alınan bu sektörler, Mehmet Cavid Bey döneminde şu gelişmeleri göstermiştir:

3.2.3.1 Tarım ve Sanayi Sektörü Uygulamaları

Maliye Nazırı Mehmet Cavid Bey döneminde Dersaadet Ticaret, Ziraat ve Sanayi Odası'nda, sınai yatırımlar yapılarak hem kişisel çıkarların hem de ülke çıkarlarının

---

[512] Toprak, **A.g.e.,** s. 57-58
[513] Cerrahoğlu, **A.g.e.,** ,s.90-91
[514] Tekinalp, "Yeni İstikamet İstikrazı", Yeni Mecmua, cilt 2, sayı 40, 18 Nisan 1918,s. 264, (Der.) Zafer Toprak, **Türkiye'de "Milli İktisat" (1908-1918)** içinde, s. 418-419
[515] Tekinalp, "Yeni Harb Zamanında İstihsalât-ı Sınaiyyemiz,", İktisadiyat MecmuasıYıl 1, sayı 44-48, 8 Mart 1333,s. 38, (Der.) Zafer Toprak, **Türkiye'de "Milli İktisat" (1908-1918)** içinde, s. 400.

sağlanabileceği görüşü benimsenmiş, bunun için de işletme sermayesi sağlayacak kredi kuruluşlarının kurulması önerilmiştir. 1908'de Ticaret ve Sanayi Nezareti tarafından, Avrupa mallarıyla rekabet edebilmesi için bazı Osmanlı mallarına ayrıcalık veren kanun ele alınmış ve Osmanlı topraklarında fabrika kuranlardan, makine, araç gereç ve hammadde ithalinde gümrük resmi alınmamıştır. [516]

1913'de "Teşvik-i Sanayi Kanun-u Muvakkatı" geçici bir yasa olarak yürürlüğe girmiştir. Bu yasa ile hükümet, alımlarında yerli sanayiye öncelik tanımış, yerli sanayiden ihraç gümrüğü ve ülkede üretilmeyen hammaddenin ithalinden vergi alınmaması, bedelsiz fabrika arazisi verilmesi gibi teşvikler kabul edilmiş ve bu yasa, 1927'de kabul edilen Teşvik-i Sanayi Kanununa kadar yürürlükte kalmıştır.[517]

1912'de Nafıa Nazırlığına gelen Mehmet Cavid Bey'in programında bulunan Mezopotamya, Adana bölgesi ve Konya Ovası sulama projelerinin yanında Vardar, Bulgaristan'da Boyana, Meriç ve Ürdün'de Şeria Nehirleri ile ilgili araştırmalar da yapılmıştır. Adana Bölgesi projeleri için Deutsche Bank yönetimi ile işbirliği yapılmıştır. [518]

II. Meşrutiyet yıllarında, Anadolu'da Konya ve Karaman Milli Bankaları yanında banka adını taşıyan, Kayseri Köy İktisat Bankası gibi köy sandıkları hükümetin desteği ile kurulmuş ve halkın tarımsal kredi sorunu giderilmeye ve ülkenin tarımsal gelişimi sağlanmaya çalışılmıştır. Pazar ekonomisi için üretim yapan çiftçi, milli bankalar sayesinde yabancı ve gayrimüslim tüccar karşısında pazarlık gücü kazanmış ve malını daha iyi fiyattan piyasaya sürebilmiştir. [519]

I. Dünya savaşı yıllarında, "Tekalif-i Harbiye" gibi çiftçiyi üretimden soğutan yöntemlerden vazgeçilmiş, ürününe yüksek fiyatlar ödenerek üretime özendirilmiş, Avrupa'dan makineler getirilerek çiftçiye dağıtılmış ve Ege bölgesinde kooperatifçilik çalışmaları yapılmıştır. Çiftçiye tohumluk dağıtılmış, kredi verilmiş ve âşar ve ağnamın kaldırılması planlanmıştır. Bütün alınan önlemler sonunda, savaş öncesi duruma ulaşılamasa da tarımsal üretim artmış ve çiftçilerin durumu nispi olarak düzeltilmeye çalışılmıştır. [520]

---

[516] Toprak, **A.g.e.,** s. 173-174
[517] **A.e.,** s. 177-178
[518] Eroğlu, **İttihatçıların Ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey** , s. 274.
[519] Toprak, **A.g.e.,** s. 156.
[520] **A.e.,** s. 322-324

1908-1918 yılları arasındaki bütçe görüşmeleri sırasında söz alan Mehmet Cavid Bey'in görüşleri ile sosyalist milletvekillerinin karşıt görüşleri ana hatları ile incelendiğinde, dönemin uygulamaları hakkında fikir sahibi olunabilmektedir.

Mehmet Cavid Bey ülkede sanayileşmenin başarılı olamayacağına inanmış, en başarılı bulduğu tarım alanında gelişmeye devam edilmesi ve pahalıya mal edeceğimiz sanayi ürünlerinin ise dışardan, daha ucuza üretenlerden satın alınmasını savunmuştur. Toplanan vergilerin de pahalı sanayileşme uğruna tüketilemeyeceğini ileri sürmüştür.[521] Meclis-i Mebusan'ın sosyalist kanadına mensup Selanik mebusu Vlahof Efendi meclisteki konuşmasında; sanayinin ilerlemesi ve ürünlerinin pazar bulmasının ancak tarımın gelişip, çiftçilerin zenginleşmesi ve daha çok sanayi ürünü tüketilmesi yoluyla olabileceğini ifade etmiştir. Vlahof Efendi 1908'de Teşvik-i Sanayi kanunu Projesinde görüşülen izin ve muafiyetlerin kabulüne, yabancı sermayenin aynı izin muafiyetleri isteyebileceği endişesi ve büyük fabrikaların teşvik ve himayesi ile küçük işletmelerin zarar görüp kapanacağını nedeniyle karşı çıkmıştır. Sanayinin ileri gitmesinin, çiftçinin zenginleşmesi ile mümkün olabileceğini, tarımın desteklenmesi ile çiftçinin zenginleşerek ve sanayi ürünlerini satın alabileceğini ifade etmiştir. [522] Vlahof Efendi Gümrük vergisinin %11'den %15'e çıkarılmasına karşı çıkmış, petrole tüketim vergisi koyulmasının bedelini düşük gelirlilerin ödeyeceğini ve bunların devlet bütçesine beklenildiği kadar gelir sağlayamayacağını ileri sürmüştür. [523]

Vlahof Efendi; Âşar vergisinin, halk için çok ağır ve adaletsiz bir vergi olduğu görüşündedir. Bu verginin sermaye ve gayr-ı sâfi gelir üzerinden alındığından, tarımın gelişmesini engellediğini, hem çiftçi hem de devlet için zararlı olduğunu ileri sürmüştür. Âşar vergisinin kaldırılmasından ve yerine daha adil, hafif bir vergi konulması bunun yanında çiftçiye tarımsal kredi olanakları sağlanarak zenginleştirilmesinden yana olmuştur. Böylece köylerin, sanayi ürünlerini tüketebilen zengin bir pazar olabileceği, sanayi mallarının satılması ile sanayinin ilerleyeceği ve köylünün, köyünü fakirlik nedeni ile terketmesinin de sona ereceğini savunmuştur. Oysa Mehmet Cavid Bey, âşar vergisini ağır ve adaletsiz bulmasına rağmen sürdürülmesinden yana olmuştur.[524]

Vlahof Efendi; Ağnam vergisini de ağır ve adaletsiz bulmuş, değiştirilmesi ile halkın ve devletin gelirinin artacağını öne sürmüştür. Mehmet Cavid Bey, ağnam vergisi konusunda, vilayetler arasında oluşan farklı hesaplamalar hakkında mecliste yapılan itirazları haklı

---

[521] Cerrahoğlu, **A.g.e.,** s.92-93
[522] **A.e.,** s.74.
[523] **A.e.,** s.78.
[524] **A.e.,** s.80-81

bulmuş ve verginin, ilgili vilayetin işçi yevmiyeleri ölçü alınarak hazırlanmasını ayrıca gelir seviyesi düşük olan vilâyetlerde işçilerin yevmiyelerinin artırılmasını savunmuştur. [525]

Vlahof Efendi; tek (düz) oranlı Temettü Vergisi'nin ağır ve adaletsiz olduğunu değiştirilip yerine artan oranlı bir vergi konması gerektiğini belirtmiştir.. [526]

Sosyalist Parti Milletvekili Dagavaryan Efendi; Çiftçilerin vergi mükellefiyetinin şehirlilerin vergi mükellefiyetinden fazla olduğunu ve temettü vergisinin düzenlenmesi ile bu adaletsizliğin giderilebileceğini ifade etmiştir. [527]Mehmet Cavid Bey, Vlahof Efendi ve Dagavaryan Efendi'nin bu görüşlerine karşı çıkmış, şehirlilerden alınabilecek temettü vergisinin, köylülerden alınan vergilerden daha adil olmadığını ileri sürmüştür. [528]

Sosyalist Parti Milletvekili Zohrab Efendi, serveti çok olandan daha çok vergi alınması, artan oranlı vergilere geçilmesini, görüşünü savunmuştur. Yabancı sermaye ve Temerküz Kanunu'na karşı çıkmış, bu kanun ile küçük ticarethanelerin yok olacağını, kapanan dükkan sahiplerinin de büyük sermayedarların yanında çalışacağını bunun da kölelik düzenini getireceğini öne sürmüştür. Mehmet Cavid Bey, Sosyalist milletvekili Zohrab Efendi'nin sanayinin korunmasından yana görüşlerine karşı çıkmış ve sanayinin korunmasının eşya fiyatlarını artıracağını, işçileri yoksullaştıracağını ve Zohrab Efendi'nin görüşlerinin servetlerin eşitlenmesini amacına yönelik liberalizm karşıtı ve sosyalist amaca hizmet eden görüşler olduğunu savunmuştur. [529]

Vlahof Efendi, Mehmet Cavid Bey'in ülkenin sanayileşmesi karşıtı görüşlerine katılmamaktadır. Türkiye'nin gelişmesi için sanayinin gelişiminin esas olması gerektiğini vurgulamış, Avrupa'nın bilgi ve sermaye üstünlüğü yanında ithal edilen yabancı sermayenin de Osmanlı Devleti'nin malî özgürlüğünü kısıtladığını ileri sürmüştür.[530] Devlet masraflarının indirilemeyip bütçe açığının büyük olduğunu belirtmiş, açığı kapatmak için de halkın ekonomik gücünün artırılmasının yanında malî reformlar yapılmasını ve artan oranlı vergilere geçilmesini ve İntikal Vergisi konulmasını savunmuştur. Mehmet Cavid Bey, yüksek gelirlilerin sayısının az olduğunu ve artan oranlı vergi ile bu az sayıdaki gelir grubundan fazla

---

[525]**MMZC**, 10 Haziran 1325(1909), C . 4, B. 99, s. 597
[526] Cerrahoğlu, **A.g.e.**, s.96.
[527] **A.e.**, s.95
[528] **A.e.**, s.96
[529] **A.e.**, s.86-94
[530] Parvus Efendi , " Türkiye Avrupa'nın Mali Boyunduruğu Altındadır", **Türkiye'nin Mali Tutsaklığı**, (der.)Muammer Sencer, İstanbul, May Yayınları,1977, s.235.

gelir elde edilemeyeceğini ileri sürmüştür. En iyi vergi kaynağının, adil olmasa da orta ve düşük gelirliler olduğu görüşündedir.[531]

Parvus Efendi; tarımın gelişiminin demiryollarının yapımına bağlamış ve bunun sonucunda da sanayinin gelişeceğini ifade etmiştir. Parvus Efendi'ye göre; demiryolları sadece askeri amaçlarla yapılmamalı, tarımsal ürünlerin pazarlara ulaştırılmasına da hizmet etmeli, istasyonlarda ürünlerin korunması için depolar yaptırılmalı, üreticiler için malî tedbirler alınmalı ve ürün satış kooperatifleri kurulmalıdır. [532] Parvus Efendi; Mehmet Cavid Bey'in, âşar vergisi'ni ve Duyun-u Umumiye İdaresini destekleyen görüşlerin karşı çıkmaktadır. Ona göre, köylünün vergi yükü hafifletilmeli, çıkarları gözetilmelidir. Kendi çıkarlarını korumak için âşarın azaltılmasını istemeyen Duyun-u Umumiye'ye ise karşı çıkılmalıdır. Parvus Efendi, ülkenin gelişimi için malî reformlar yapmak yerine, Duyun-u Umumiye'nin baskısı ile malî tutsaklığı artıran kanunlar yapan Meclis-i Mebusan'ı da eleştirmiştir. Kabul edilen "Savaş Yükümlülükleri Kanunu" ve tuz vergisinin artırılışı ile köylünün hem ülkesi için savaşıp hem de olağanüstü vergiler ödemesine karşı çıkmıştır. [533]

Sonuçta, İttihat ve Terakki Hükümetinin iktisadî gelişmeyi hızlandırmaya yönelik politikaları; çıkarılan teşvik yasalarına ve kredi, ulaşım ve teknik olanakların artırılmasına rağmen başarılı olamamıştır. Sanayi sermayesi birikimi yetersiz kalmış, yabancıların ya da gayrimüslimlerin sahip olduğu işletmeler kurulmuştur. Tarımda sağlanan teşvik ve teknik yenilikler belli bölgelerde sağlanmış, ulaşımdaki gelişmeler iç pazarı canlandırmak yerine dış pazara bağımlı hale getirmiştir. [534]

3.2.3.2 İç ve Dış Ticaret Uygulamaları

Osmanlı İmparatorluğu'nda, Türklerin askerliği tercih etmeleri ve kapitülasyonlar, ticaret antlaşmaları gibi uygulamalar sonucunda, hristiyan tebaa, iktisadi hayatın asıl hakimi olmuş ve zenginleşmişlerdir. Bu durumu engellemek için bir dizi kanun çıkarılarak önlemler alınmaya çalışılmıştır. 7 Eylül 1914'de "Gümrük Resminin Tadili Hakkında Kanun-ı Muvakkat" ile gümrük resminin değiştirilmesini kabul eden kanun çıkarılmıştır. 10 Temmuz 1916 tarihli "İaşe Kanunu", "İhtikârın Men'i Hakkında Kanun-ı Muvakkat ve Zeyl", 18 Temmuz 1917 tarihli "İaşe-i Umumiye Kararnamesi ve Kanunu", 24 Temmuz 1918 tarihli "İaşe

---

[531] Cerrahoğlu, **A.g.e.,** s.96
[532] Parvus Efendi, "Türk Tarımının Yakın ve Aydınlık Geleceği", **Türkiye'nin Mali Tutsaklığı,** s.145-146
[533] Parvus Efendi , "Mali Tutsaklıktan Kurtulmanın Yolu", **Türkiye'nin Mali Tutsaklığı,** (der.), s.232
[534] Tezel, **A.g.e.,** s.74-75

Nezareti Hakkında Kararname" gibi karaborsa ve haksız kazancı önlemeye yönelik kanun ve kararnameler dönemin İaşe Bakanı Kara Kemal Bey'in girişimleri ile kabul edilmiştir. [535]

1911 Bütçe görüşmelerinde Maliye Nazırı Mehmet Cavid Bey, Gümrük Vergisi'nde ad valorem usulden, spesifik usule geçirilmesi için kapitülasyonların kaldırılması gerektiğini belirtmiştir. 9 Eylül 1914'de kapitülasyonlar tek taraflı olarak kaldırılmış ve aynı ay "Gümrük Vergisi", %11'den önce %15'e daha sonra 1915'de %30'a çıkarılmıştır. !916'da Gümrük Vergisi'nde spesifik Usule geçilmiştir. Bununla, Osmanlı üreticisinin özendirilip, üretimin geliştirilmesi ve bu yolla vergi ödeme gücünün artırılması düşünülmüştür. [536]

Bu dönemde, savaşın da etkisi ile diğer ülkelerin de aldığı gibi önlemler gerekmiş ve liberal dış ticaret politikasına ters düşen kararlar alınmıştır.

Şöyle ki, 1916'da "İhracat Heyeti" kurulmuş, ihracat vesikaya bağlanarak savaş döneminde ülkede tüketilebilecek bazı tarımsal ve stratejik ürünlerin ihracatı yasaklanmıştır.[537] Savaşan diğer ülkelerde de benzer sınırlamalar getirilmiştir. Bu yolla ihracat, devletin denetimi altına alınmaya ve zorunlu ihtiyaç maddelerinin yurt dışına gidişi önlenmeye çalışılmıştır. [538]

1 Şubat 1917'de, Osmanlı lirasının dış değerini korumak, kambiyo işlemlerine müdahale etmek ve kağıt para rejiminin doğurduğu kambiyo sorunlarına çözüm için "Kambiyo Muamelatı Merkez Rejimi" kurulmuş, serbest kur politikası bırakılmış, spekülatif para transferlerini önlenmiş, günlük kambiyo kurlarını hesaplanarak kambiyo piyasasını devlet denetimine alınmış, bu sayede Osmanlı kağıt lirasının dış değeri ülkenin içinde bulunduğu enflasyonist etkilerden korunmuş ve sınırlı bir değer kaybıyla savaş dönemi geçirilmiştir.[539]

1917'de Osmanlı Hükümeti'nin genel iktisat politikasının saptanması amacıyla üst düzey bir karar organı olan "İktisadiyyat Meclisi" kurulmuştur. Devletin müdahaleci bir politika izlemesini benimseyen İktisadiyyat Meclisi, şeker fabrikaları açma kararı almış ve bunu özendirmek için bir yasa tasarısı hazırlamıştır. Hükümet daha sonra İktisadiyyat Meclisi'nin yerine, devletin iktisadi faaliyetlere girişebilmesini sağlayacak bir "Umur-u İktisadiye Nezareti" adında bakanlık kurma kararı almış fakat gerçekleştirememiştir. 1918'de bu bakanlığın

---

[535] Tunaya **A.g.m.**, s.144.
[536] Toprak, **A.g.e.**, s. 118-119
[537] Pakalın, **A.g.e.**, s.237
[538] Toprak, **A.g.e.**, s. 120.
[539] **A.e.**, s. 128.

yerine, devlet adına alım satım yapabilecek, sınai işletmeler kurarak doğrudan üretim yapabilecek bir "İaşe Bakanlığı" kurulmuştur. [540]

3.2.3.3 Ulaştırma Sektörü ile İlgili Uygulamalar

1850'den sonra I. Dünya Savaşı'na kadar olan süreçte, Avrupa sermayesinin Osmanlı Devleti'ne borç vermek dışında, bazı alanlara da yatırım yaptığı ve bu yatırımların üçte iki gibi büyük bölümünün de iktisadi ve siyasi amaçlarla demiryolu şirketlerine yöneldiği görülmektedir. Osmanlı yönetimi; iç güvenliğin sağlanması, merkezi devletin gücünün imparatorluğun en uzak yerlerine ulaştırılması, savaşta cepheye asker ve cephane taşınması, tarımsal vergi gelirlerinin daha etkin şekilde toplanması, Anadolu'yu İstanbul gibi limanlara ve iç pazarlara ulaştırıp ihraç maliyetini düşürerek daha çok tarımsal üretim yapılması ve daha çok vergi geliri elde etmek gibi amaçlarla demiryollarının yapımını desteklemiştir. Bunun için de yabancı sermayeye demiryolu yapımı için imtiyazlar ve kilometre garantisi adı altında ek ödeme taahhütleri vermiş fakat bu ek ödemelerle umulan yararları sağlayamamıştır. Buna karşılık demiryolu yapımı işletmeciliğini üstlenen yabancı sermayedarlar kilometre başına ek ödeme uygulaması ile büyük kârlar elde etmişlerdir. Emperyalist Avrupa devletleri arasında nüfuz bölgelerine ayrılan Osmanlı ülkesinin, bu bölgelerinde bir yandan dış pazarlara yönelik tarımsal üretim artmış, diğer yandan bölgenin zanaatları Avrupa ülkesinin mamul malları karşısında gerilemiştir.[541] 1915'e kadar kilometre garantisi olarak Osmanlı Devleti, kilometre başına belli bir hasılatı garanti ederek yabancı girişimciyi zarar olasılığından korumuş ve büyük zarara uğramıştır.[542]

1850'de İzmir-Aydın Demiryolu sonra İzmir-Kasaba demiryolunun yapımı ile bu bölgede İngiliz sermayesi ve yatırımları güçlenmiştir. 1880'lerin sonundan itibaren İzmit-Ankara ve Eskişehir - Konya hatlarının 20. yüzyıl başlarında da Bağdat demiryolunun yapımı, Orta ve Güneydoğu Anadolu'ya Alman sermayesinin girişini ve ticaretini artırmıştır. Alman sermayesi, Ankara, Konya ve Adana yörelerini gelecekte Almanya'nın buğday ve pamuk ihtiyaçlarını sağlayacak yarı sömürge topraklar olarak düşünmüş bunun için alt yapı yatırımlarını başlatmış, Çumra'da büyük bir sulama projesine girişmiştir. Almanya'nın I. Dünya Savaşı'nda yenilmesi ile bu faaliyetler yarım kalmıştır.[543]

Mehmet Cavid Bey, yeterli ulaşım imkanının olmayışı yüzünden üreticinin ürününü pazara ulaştıramadığını ve bunun da ülke ekonomisine zarar verdiği düşüncesiyle ulaşımın

---

[540] **A.e.,** s. 305-308.
[541] Pamuk,**Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914**, s. 236-237
[542] Yahya S. Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950),** 5. Baskı, İstanbul, TarihVakfı Yurt Yayınları, 2002, s.87.
[543] Pamuk, **Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914,,** s. 237.

ülke için gerekliliğini vurgulamıştır. Ona göre, tarımın pazara açılmasını sağlayacak demiryolu, yol, liman gibi bayındırlık işlerine önem verilmesi ve yerli ve yabancı sermayenin bu alanlara yönelmesi ile ürünler pazara daha hızlı ulaşıp değer kazanabilecektir. Mehmet Cavid Bey, yerli sanayinin de korunmasına karşı olmuş, sermayenin yönünün piyasa göstergeleriyle saptanmasını savunmuştur. 1865'ten itibaren Osmanlı Devleti'nin katlanarak artan borçları 1908 yılına gelindiğinde iki milyar franka, yıllık faizi de 115 milyon franka yaklaşmıştı. Mehmet Cavid Bey, inşaat faaliyetlerinin siyasi yönlendirmeler içermesi, aşırı sermaye gerektirmesi ve yeterli eleman olmayışı yüzünden devletin demiryolu inşa etmesine karşı çıkmış, demiryollarının büyük bir şirkete imtiyaz verilerek inşa edilmesinden yana olmuştur.[544]

Mehmet Cavid Bey'in, 10 yıllık bir program olarak tasarladığı ulaşım projesi girişimleri şöyle özetlenebilir:

Anadolu'nun belirli bir bölgelerinde, Sivas'tan Van, Diyarbakır, Musul, Kerkük ve Süleymaniye'ye kadar inşa olunacak demiryolu kenarındaki yirmişer metrelik sahada çıkarılmış veya henüz çıkarılmamış madenlerin, doksan dokuz sene inşa ve işletmesine talip olan Amerikan şirketiyle sözleşme imzalamaya Ticaret ve Nafıa Nezaretinin yetkili kılınmasına dair kanun tasarısı hazırlanmış ve tasarı Meclis-i Meb'usan'da görüşülmüştür. [545] Amerikan-Kanada sermayesine Doğu Anadolu'da demiryolu yapımı ve çevresindeki bütün madenleri işletme imtiyazı tanıyan, "Chester Projesi" olarak anılan bu proje, Meclis tarafından reddedilmiştir.[546]

Fransız sermayesi ile Karadeniz-Adriyatik hatları, İngiliz sermayesi ile Bağdat-Basra hattı, Alman sermayesi ile Ankara-Samsun-Sivas hattının bitirilmesi ve Samsun, Trabzon, Dedeağaç, Kavala, Yafa, Hayfa veya Trablus için limanların yapılması tasarlanmıştır. Selanik limanın genişletilmesi ve 9655 mil karayolu yapılması da bu programda düşünülen projelerdendir. [547]

Alman yazarlardan Dr. Schmidt, Mehmet Cavid Bey'in de desteklediği demiryolu yapımı projelerini reddeden görüşleri eleştirmektedir. Dr. Schmidt'e göre, demiryolu, Türkiye'nin güçsüzlüğünden yararlanmak isteyen devletlerin ülkenin bölüneceği beklentisi ile buna ortam hazırlaması ve içişlerine karışması yüzünden siyasallaşmıştır. Diğer devletler, Osmanlı Devleti'nin güçlenmesinden ve savaş anında Osmanlı askerinin cepheye hızlı ulaşmasından

[544] Eroğlu, **İttihatçıların Ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey,** s. 278
[545] **MMZC,** 7 Ağustos 1 3 2 5(1909) , C:6 , B.139 , s. 591-654
[546] Eroğlu, **İttihatçıların Ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey,** s. 279.
[547] **A.e.,** s. 279.

çekinmiş, ya Rusya gibi sınırlarına demiryolu yapımına karşı olmuş ya da ilgilendiği bölgede diğer devletlerin demiryolu girişimlerini engellemeye çalışmıştır. Osmanlı Devleti ise demiryolu yapımı ile ekonominin ve devletin güçlenmesini, bütün ülkenin merkezden idaresinin ve güvenliğinin daha kolay sağlanabilmesi amacında olmuştur. Dr. Schmidt; inşa edilen demiryollarının, çevresindeki köylerin üretim kapasitesini, ürünün değerini ve buna bağlı olarak da âşar gelirini arttırdığını ifade etmiştir. Köylünün zenginleşmesi ile ülkenin de kalkınacağını savunmuştur. Dr. Schmidt'e göre demiryolu yapımı, köylünün pazara çabuk ulaşımını sağlamalı, köylüye dönük olmalıdır [548]

3.2.3.4 Sermaye ve Yabancı Sermaye ile İlgili Uygulamalar

Mehmet Cavid Bey döneminde, sermaye ve yabancı sermeye ile ilgili uygulamalar ve yapılan değerlendirmeler şunlardır:

Kapitülasyonların Kaldırılması (9 Eylül 1914): Osmanlı İmparatorluğu'nda yerli şirketlerin gelişimini kısıtlayan en önemli etkenlerin başında sermaye birikimindeki yetersizlik, yasal idari engeller, yabancı şirketlerin kapitülasyonlarla korunması olmuştur. Uzun yıllar kapitülasyonları kaldırmak için fırsat kollayan Osmanlı yönetimi, İkinci Meşrutiyet yıllarında da yabancı devletleri bu konuda ikna edememiş ancak Avrupa ülkelerinin I. Dünya Savaşına girmeleri ile çıkan kargaşadan yararlanarak savaş ortamında verdiği tek taraflı nota ile kapitülasyonları kaldırmıştır.[549] Öte yandan kaldırılan kapitülasyonlar 1918'de, I. Dünya Savaşı yenilgisinden sonra tekrar yürürlüğe konulmuştur.[550]

Osmanlı yönetimi yabancı şirketlerin denetlenebilmesi için kapitülasyonların kaldırılmasına ilaveten başka tedbirlere de ihtiyaç duymuş, gerçek kişiler yanında ticari nitelikteki tüzel kişileri de Osmanlı mevzuatı kapsamına almıştır. Yabancıların kendi elçi ve konsolosluk mahkemelerinde, mensup oldukları ülke kanunlarına göre yargılanmaları uygulamasına ve yabancı şirketlerin diğer ayrıcalıklarına son verilmiştir. Bunun için 13 Aralık 1914'de "Ecnebî Anonim ve Sermayesi Eshâma Munkasım Şirketler ile Ecnebi Sigorta Şirketleri Hakkındaki Kanun-u Muvakkat"ı kabul edilmiştir. [551]

Osmanlı İmparatorluğu'nda yabancı sermaye karşıtı fikirler, I. Dünya Savaşı yıllarında benimsenecek " milli iktisat " akımına kadar tam olarak destek bulamamıştır. İttihatçılar, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra ülkedeki sermaye birikimindeki yetersizliğini gidermenin dış

---

[548] Hermann Schmidt, " Demiryolunun Ekonomiye Katkısı ", Bilgi Dergisi, Ocak 1913, (der.)Muammer Sencer, **Türkiye'nin mali tutsaklığı** içinde, s. 252-254
[549] Toprak, **A.g.e.,** s. 70-71
[550] Falay, **A.g.e.,** s. 85
[551] Toprak, **A.g.e.,** s. 77.

finansman kaynakları ile mümkün olacağını dile getirmişlerdir. Onlara göre, otuz yıl süren II. Abdülhamid dönemi ülkenin tüm servet kaynaklarını kurutmuş olup madenler, demiryolu, tramvay, elektrik, su, fabrikalar inşa edip işletmek için yabancı sermayeye ihtiyaç duyulmaktadır. Mehmet Cavid Bey, 1908'de büyük sermaye gerektiren bu yatırımların yapılabilmesi için Osmanlı yönetiminin ihtiyaç duyduğu yabancı sermayenin getirilmesi için her türlü özendirici önlemi almasının, emniyet ve güvenliğini sağlamasının gerektiğini ve uygarlık için yapılacak atılımların yabancı sermayesiz mümkün olamayacağını savunmuştur.[552]

Mehmet Cavid Bey'in ileri sürdüğü, Osmanlı yönetiminin ihtiyaç duyduğu yabancı sermayenin getirilmesi için her türlü özendirici önlemin alınmasından yana olan görüşleri, Meclis-i Mebusan'da ve basında şöyle ele alınmaktadır:

1908'de Meclis-i Mebusan'da yapılan toplantılarda; sosyalist görüş temsilcilerinden Selanik Mebusu Vlahof Efendi, yabancı sermayeyi ülke için zararlı bulmamaktadır. Bütün memleketlerin yabancı sermayeye başvurabildiğini ve Osmanlı'da da yabancı sermaye ile başarılı olunduğu takdirde bankalarda saklanan yerli sermayenin, sanayi ve ticarete aktarılabileceğini öne sürmüştür. Sosyalist Parti'nin İstanbul Mebusu Zohrab Efendi; mutlak bir teslimiyete gidilmeden yabancı sermayeye sahip olunmasından yana olmuştur [553]

Bu yıllarda yabancı sermayeye karşı çıkan görüşler, başta Yusuf Akçura'nın dergisi, "Türk Yurdu" olmak üzere çeşitli liberalizm karşıtı yayın organlarında yayınlanmış ve bu görüşlerin başında İttihatçıların fikirlerini etkileyen, 1911-1915 yıllarında İstanbul'da bulunan Rus asıllı düşünür Parvus efendi olmuştur. [554]

Parvus Efendi, Türkiye'nin varlığını sürdürebilmesi için kapitülasyonlardan kurtulup yerine zamanın ticari kanunlarına, dünya şartlarına ve sosyal hayatına uygun antlaşmalar yapması gerektiğini ifade etmiştir.[555] Ona göre Osmanlı Devleti'nin ödediği faiz, anapara ve diğer giderlerin toplamı, dışarıdan aldığı borçtan daha fazla olmuş ve bu borç da Osmanlı Devleti'ni Avrupa sermayesinin iktisadi bağımlılığına götürmüştür. Parvus Efendi, bu tutsaklıktan kurtulmak için sanayileşmeye ihtiyaç olduğunu savunmuştur. [556]

---

[552] Toprak, **A.g.e.,** s. 84.
[553] Cerrahoğlu, **A.g.e.,** s.73.
[554] Toprak, **A.g.e.,** s. 179
[555] Parvus Efendi , "Tedabir-i Zaruriyye-i Maliye",Tasvir-i Efkâr, 22 Temmuz 1330, s.3, (Der.) Zafer Toprak, **Türkiye'de "Milli İktisat" (1908-1918)** içinde, s. 391.
[556] Parvus Efendi , "Mali Tutsaklıktan Kurtulmanın Yolu", **Türkiye'nin Mali Tutsaklığı,** s. 236

Tekinalp ise yazılarında, yabancı sermayenin ve sermayedarların ülkeye gelmesini savunan Mehmet Cavid Bey'i desteklemiş ve yabancı sermayenin, geleceğe dair ümit ve beklentilerimize daha çok yaklaşmamızı sağlayacağını ileri sürmüştür.[557]

. Mehmet Cavid Bey savaş yıllarında, yabancı sermayeye can ve mal güvenliği sağlanacağı güvencesini veren Osmanlı yönetiminin iktisat politikasını, Alman yatırımcılarına anlatarak ihtiyaç duyulan sermayeyi sağlamıştır. "Milli iktisat" politikası ile yerli-yabancı sermaye ortaklığının uyumu mecliste de onaylanmış, örneğin kabul edilen orman yasası ile pay senetlerinin en az yarısının, üç ay süre ile yerli sermayedara açık bulundurma şartı getirilmiş ve bu kurala uyan yabancı şirketlerin, orman arazilerinin ihalesine katılabilme izni verilmesi için hükümete yetki verilmiştir. [558]

Bu dönemde Berlin, Viyana ve Budapeşte'de finans grupları Osmanlı topraklarında yatırımda bulunmak üzere konsorsiyumlar oluşturmuş ve savaş dolayısıyla ülkeyi terkeden Fransız ve İngiliz sermayesinin yerini almıştır. Düyun-u Umumiye, Tütün Rejisi, Şark, Anadolu ve Bağdat demiryolları, tramvay ve tünel işletmeleri, İstanbul gaz ve elektrik kumpanyalarında pay sahiplerinin vekil ve hissedarlarını temsil eden ve bankalardan oluşan malî gruplarca kurulan konsorsiyumlar, tarım, sanayi ve bayındırlık alanlarında malî destek vermek için Osmanlı yönetimi ile anlaşmışlardır. Dresdner Bank ile Deutsche Orient Bank konsorsiyumu, Avusturya-Macaristan Bankaları ve Rothschild Bankası'nın desteği ile kurulan Şark-Avusturya konsorsiyumu ve diğer Alman-Avusturya-Macaristan bankalarının kurduğu konsorsiyum kurulan konsorsiyumların belli başlılarıdır.[559]

İttihatçı görüşü temsil eden, Tekinalp,bu konuda yabancı sermayeden beklentilerinin ticaret ve spekülasyon değil, milli sermayenin yetersiz kaldığı, sanayi, tarım, madencilik sektörlerine yatırım olduğunu ifade etmiştir. [560]

3.2.4 Kredi, Bankalar ve Borsa ile İlgili Uygulamalar

Osmanlı İmparatorluğu'nda, II. Meşrutiyet'ten sonra " millî " nitelikte bir banka kurma fikri İttihatçı ve Terakki çevrelerince ele alınmıştır. II. Meşrutiyet'le birlikte pazara dönük üretime geçen Osmanlı İmparatorluğu'nda, tarım başta olmak üzere kredi ihtiyacı artmış ve

---

[557] Tekinalp,"İstikbal-i İktisadimiz", İktisadiyyat Mecmuası, Sayı 42, 9 Şubat 1332, s.1-2, (Der) Jakob M. Landau, **Tekinalp Bir Türk Yurtseveri (1883-1961)** içinde, s. 266.
[558] Toprak, **A.g.e.,** s. 93-95
[559] **A.e.,** s. 95
[560] **A.e.,** s. 96-97

yeni banka ve kredi olanakları sağlanmıştır. Mehmet Cavid Bey'in de dahil olduğu İttihat ve Terakki hükümeti, şu uygulamaları hayata geçirmiştir:

3.2.4.1 Krediler ile İlgili Uygulamalar

Bu dönemde, Ziraat Bankası ve Emniyet Sandığı kredi vermede yetersiz kalmış, örgütlenemeyen küçük üretici ise sarrafa, tüccara ve fahiş faiz ile borç para verenlere müracaat etmiştir. Bunlara önlem olarak Ziraat Bankası'nın kredi olanakları artırılmaya çalışılmıştır. 1913'de Maliye Nezareti, "Zirai Teavün Sandıkları" yani köylüye kefaletle borç para verecek köy sandıkları kurulmasına dair bir kanun hazırlamıştır. 1914'de Ziraat Bankası'nın, yürürlüğe konulan yeni yasa ile fakir köylü ve toprak sahiplerine uzun vadeli kredi vermesi kararlaştırılmıştır. 1916'da mecliste onaylanan Ziraat Bankası Kanunu ile tarımsal kredi teminat şartları genişletilmiş, banka evrakları damga resminden muaf tutulmuş, borç ödeme ve teminat işlemlerinden resim ve harç alınmamıştır. Ziraat Bankası'nın tarımla uğraşan şirketlere de pay senetlerinin toplam değerinin %20' sini geçmemek üzere katılma imkanı verilmiştir. Bankaya, gerekli hallerde tohumluk, hayvan, tarımsal araç gereç ve arazi satın alarak peşin veya taksitle çiftçilere satma yetkisi de verilmiştir.[561]

Savaş yıllarında artan kredi ihtiyacının karşılanması için, İttihat ve Terakki'nin desteği ile İstanbul ve Anadolu'da çeşitli kredi kurumları hayata geçirilmiştir. İstanbul'da, 1917'de "Ticaret ve İtibâr-ı Umumi Millî Bankası" ve 1918'de" Millî İktisadiyat Bankası", Anadolu'da ise 1914'de "Millî Aydın Bankası", "Konya Millî İktisat Bankası" ve " Manisa Bağcılar Bankası" bunlara örnek olarak gösterilebilir. Anadolu'nun muhtelif yerlerinde kredi ihtiyacını karşılamak için yine İttihat ve Terakki'nin desteği ile "millî" unsurlar sayılan müslüman-Türk tüccar-eşraf taşra bankaları kurmuşlardır. 1915'de " Karaman Millî Bankası kurulmuş ve yine aynı yıl "köy bankası" adını taşıyan köy sandıkları faaliyete geçmiştir. II. Meşrutiyet döneminde, kurulan "millî" nitelikteki bankalar, banka işlevini gören anonim şirketler ve kredi kooperatifleri sayesinde ulusal bankacılık gelişmiş, müslüman-Türk bankacılar, bankerler ve sarraflar ortaya çıkmıştır. [562]

3.2.4.2 Bankalar ile İlgili Uygulamalar

Osmanlı Devleti'nde kambiyo istikrarını sağlama görevini yerine getiren Galata Bankerleri, 1846'da kurumsallaşarak, Osmanlı İmparatorluğunun ilk bankası olan "İstanbul Bankası"'nı (Banque de Constantinople) kurmuşlardır. Yeterli sermayeye sahip olmayan bu

[561] **A.e.**, s. 150.
[562] **A.e.**, s. 152-164

banka, bankacılık görevini yaparak spekülasyonları önlemek yerine, spekülasyonlar yapıp bundan kazanç sağlamaya çalışmış sonunda iflas edip büyük bir zararla kapanmıştır.[563]

Osmanlı Bankası (Bank-ı Osmani); 1856'da bir İngiliz sermaye grubu tarafından ticari banka olarak kurulmuş, daha sonra Fransız sermayesinin katılması ile Bank-i Osmani Şahane adını alarak banknot ihracı ve tekeli yetkisine sahip devlet bankası olmuştur. Osmanlı Bankası her türlü bankacılık işi ile uğraşmış, devlet gelirlerini toplamış, hazine işlemleri ve tahvil ihracından komisyon almıştır. [564]

II. Meşrutiyet'in ilanı ve sonrasında artan "milli iktisat" yanlısı görüşler ve I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla hükümetin bankadan istediği banknot ihracını bankanın reddetmesi sonucunda Osmanlı Bankası'nın olağanüstü yetkileri, tartışılır hale gelmiştir. [565]

Milli nitelikte bir banka kurma fikri, II. Meşrutiyet'le birlikte ortaya çıkmıştır. 1914'de kapitülasyonların kaldırılışından sonra dış ülkeler ile ilişkilerin daha da kötüleşmemesi için bir milli bankanın kurulması ve zamanla devlet bankasına dönüştürülmesi kararlaştırılmıştır. İtibar-ı Millî Bankası; 1917'de, eski Maliye Nazırı olup kısa süre sonra tekrar nazırlığa gelecek olan İstanbul mebusu Mehmet Cavid Bey, Düyun-u Umumiye İdaresi'nin Dâinler Vekilliği Türk Üyesi Hüseyin Cahit Bey ve Selanik tüccarlarından Tevfik Bey tarafından İstanbul'da kurulmuştur.[566]

1916'da, Mehmet Cavid Bey'in Meclis-i Âyan'da yaptığı konuşmasında, İtibar-ı Millî Bankası'nın yönetimi ile ilgi şu bilgiler yer almıştır; Maliye Nezareti'nin banka üzerinde sürekli denetiminin sağlanması için bu bankanın hisse senetlerinin bir kısmı Hükümetin elinde bulundurulacak, hisse senetlerinin satışı sadece Osmanlı halkına yapılacak ve yabancıların elde etmesine izin verilmeyecek, Osmanlı tebasından yönetici yetişinceye kadar bir yabancının yönetimine izin verilecektir.[567] İtibar-ı Millî Bankası yönetmeliğinde, bankanın bono ve hazine tahvilâtı çıkaracağı yetkisi yer almayacak ve temettü dağıtımı ile halkın bankaya rağbeti sağlanmaya çalışılacaktır.[568]

Meclis-i Ayan'da İttihat ve Terakki muhalifleri, millî nitelikte bu bankanın kurulmasına karşı çıkmış ve eski Jön Türk Ahmet Rıza Bey'in de yer aldığı bu karşı grup, fakir halkın

---

[563] Haydar Kazgan, **Osmanlı'da Avrupa Finans Kapitali**, s.158-159.
[564] Parvus Efendi , "Osmanlı Bankası ve Duyun-ı Umumiye'nin Rolü", **Türkiye'nin Mali Tutsaklığı,** s.63.
[565] Toprak, **A.g.e.,** s. 135-136
[566] **A.e.,** s. 138-139
[567] **MMZC,** 13 Şubat 1332 (1916), C: 2, B. 51, s. 492-497
[568] **MMZC,** 6 Şubat 1332 (1916), C:2, B. 35, s. 5

parası ile banka kurulmasının yanlış olduğunu ileri sürmüştür.[569] Mehmet Cavid Bey Meclis-i Mebusan'da yaptığı konuşmalarda İtibar-ı Millî Bankası'nın kuruluşunun önemini şu nedenlere dayandırmıştır: Devlet bankası imtiyazına sahip olan Osmanlı Bankası'nın Paris ve Londra'da bulunan kurullar tarafından yönetilmesi ve ülkemiz ile ilgili her kararı, bu iki kurulun oylarıyla alması sakıncalar yaratmaktadır. Osmanlı Bankası'nın tek başına sahip olduğu banknot ihraç edebilme yetkisi 1925 senesine kadar devam edecektir. Mehmet Cavid Bey, banknot çıkarmak imtiyazının kurulacak İtibar-ı Millî Bankası'na geçmesiyle bu sakıncaların sona ereceğini savunmaktadır. [570]

Sadece Osmanlı tebaasının hissedar olabildiği, İtibar-ı Millî Bankası'na, her türlü hisse senetlerinin, kayıt ve işlemlerin Türkçe olmasının yanında banka çalışanlarının da Türk uyruğunda olması şartı getirilmiştir. Uygun özelliklere sahip bir Türk bulunamayışı nedeniyle Avusturyalı banker Well, geçici olarak genel müdürlüğe atanmıştır. Maliye Bakanlığı, yurda dönüşlerinde banka bünyesinde çalıştırmak üzere üç genci, bankacılık alanında eğitim görmeleri için üç yıllığına Viyana'ya göndermiştir.[571] İtibar-ı Millî Bankası, 1925'de banknot ihraç etme yetkisi bitecek olan Osmanlı Bankası'nın yerine bu yetkiyi devralması ve her türlü banka işleminin yanı sıra ülkenin bayındırlık işlerini yapması, tarım, ticaret ve sanayiyi geliştirecek milli şirketlere sermaye sağlaması amacıyla kurulmuştur. [572]

İtibar-ı Millî Bankası'na verilen ilk imtiyaz, Ergani Bakır Madenlerini işletmek ve bu madenleri denize bağlayacak demiryolunu inşa etmek olmuştur. Banka gerekli sermayeyi ancak Alman bankalarından sağlayabilmiş ve "milli" olma amacını uygulayamamıştır. Mehmet Cavit Bey, hükümetin bankayı çıkarları için kullanmayıp sadece "manevi himayesine" alacağını ifade etmiştir. Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'ndan yenilgiyle çıkması yüzünden İtibar-ı Millî Bankası, banknot çıkarma yetkisine kavuşamamış ve "milli" olma beklentilerini de karşılayamamıştır. İtibar-ı Millî Bankası'nın kurulmasına karşı çıkan, Meclis-i Mebusan muhalefetinin baskıları yüzünden, önceleri kapatılması ya da İngiliz veya Fransız bankalarıyla birleştirilmesi düşünülen banka, sonunda 1927'de İş Bankası'na katılmıştır. [573]

---

[569] Toprak, **A.g.e.,** s. 145.
[570] **MMZC,** 31 Kânunusâni 1332(1917), C:2, B. 51, s. 429-431
[571] Seyfi Yıldırım " Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bir Hukukçu ve Siyasetçi: Mustafa Şeref Özkan (1885-1938)", (Çevrimiçi) http://www.tarihihtisaskitapligi.comkutuphanedat, 11 Aralık 2011
[572] Toprak, **A.g.e.,** s. 147-148
[573] Oktar ve Varlı, **A.g.m.,** s. 16-17

3.2.4.3 Borsa ile İlgili Uygulamalar

II. Abdülhamit idaresi borsa faaliyetlerini desteklemiştir. Bu dönemde Osmanlı okullarına borsa ile ilgili dersler konulmuş, ticaret lisesi, ticaret yüksek okulu ve Mekteb-i Sultani'de de bir ticaret bölümü açılarak, Türk ve müslüman halka borsacılık eğitimi verilmeye gayret edilmiştir. Bu sayede Osmanlı azınlıklarının elinde olan ticari hayata Türkler de katılmaya başlamış ve borsayla ilgilenmişlerdir. Galata Borsası sadece devlet tahvilleri borsası değil, ulaştırma, enerji ve imalat işleri yapan 100'den fazla anonim şirketin hisse ve borç senetlerinin işlem gördüğü, Avrupa piyangolarının pazarlandığı bir piyasa olmuştur.[574]

Mehmet Cavid Bey, Osmanlı'daki "hava oyunculuğu" olarak adlandırılan borsa alım satımlarının, bir kumar gibi tesadüfe bağlı bir oyun olduğunu ileri sürmüş, halbuki borsa işlemlerinin bir beyin jimnastiği olduğunu ve insanların kazançlarını az çaba ile kazanılan işlerden aramasının önlenmesi gerektiğini, bu görevin de ailelere düştüğünü savunmuştur. Ona göre. Borsa muamelatı, ticari ve iktisadi bir işlemdir. Asıl zararlı olanın borsa ile ilgili olmayan spekülasyonlar ve devlet lotaryaları olduğunu ve bunların kaldırılması gerektiğini öne sürmüştür.[575]

"Men-i İhtikâr Hakkında Kanun-u Muvakkatı" (24 Mayıs 1333 / 1917) çıkarılmış ve spekülasyon ve istifçi ile mücadele için "Men'i İhtikâr Heyeti" faaliyete geçirilmiş, "zincirleme" yöntemi ile elden ele dolaştırıp mal fiyatlarını artırarak "hava oyunu" oynayan 200'ün üzerinde spekülatör tüccar tutuklanarak yargılanmıştır.[576]

II. Meşrutiyet'in ilanı ile başa geçen İttihat ve Terakki yönetimi, "milli iktisat" görüşünün etkisi ile liberal görüşten uzaklaşmıştır. Bunda kapitalizme, kapitalist devletlere, serbest piyasa düzenine karşı çıkan ve Türk- müslüman unsurların ekonomik hayatta daha aktif olmalarına çalışan Yusuf Akçura, Parvus Efendi gibi yazar ve iktisatçılar da yazılarıyla büyük rol oynamıştır. Bu dönemde birbirini takip eden savaşlar İttihat ve Terakki yönetiminin kapitalizme karşı çıkma gücünü zayıflatmış ve Borsa, savaş konjonktürünün etkisi ile canlanmıştır. Borsa'nın I. Dünya Savaşı'nda, yöneticilerinin de isteği ile resmen kapatılmasına rağmen, Tepebaşı'ndaki " Kanun-u Esasi Kıraathanesi ", Beyoğlu ve Galata'da kahvelerde, birahanelerde ve tiyatro kulislerinde borsa oyunları devam etmiştir. İttihat ve Terakki'nin "himayeci " görüşlerini savunan Ziya Gökalp "Yeni Mecmua" adlı dergide, I. Dünya Savaşı'nın getirdiği kötü sonuçların nedenini, Osmanlı ülkesinin "açık pazar"

---

[574] Haydar Kazgan,"Osmanlı Devleti'nde Finansal Faaliyetler ve Kurumlar", **Osmanlı'dan Günümüze Türk Finans Tarihi,** s. 396.
[575] Karaman, **A.g.e.,** s. 64-65
[576] Toprak, **A.g.e.,** s. 297.

olmasına bağlamış ve "iktisadi vatanperverliğin" himayecilikle olabileceğini savunmuştur. Savaşın son yıllarında ise tasarruflarını Alman Devlet Tahvilleri'ne yatıran halk, Almanya'nın yenilgisi ve I. Dünya Savaşı'nın kaybedilmesi ve bonoların ellerinde kalmasıyla, büyük zarara uğramış ve borsadan uzaklaşmıştır. [577]

3.3 Mehmet Cavid Bey'in Malî Uygulamaları ve Yapılan Değerlendirmeler

Bu dönemde yapılan malî uygulamalar: Bütçe, vergi, borçlanma ve Düyun-u Umumiye, Maliye İdaresi ile ilgili diğer düzenlemeler, Evrak-ı Nakdiye başlıkları altında ele alınmıştır.

3.3.1 Bütçe ile İlgili Uygulamalar

II. Meşrutiyet döneminde malî sistemde önemli değişiklikler yapılmış, "Usul-i Muhasebe-i Umumiye Kanunu" ile vergileme, bütçenin hazırlanması, uygulanması, denetlenmesine ilişkin kanunlar çıkarılmıştır. Bu kanuna göre merkezileşen ve bütün gelir ve giderleri genel hazineden karşılanan bütçenin, birlik prensibine göre düzenlendiği anlaşılmaktadır. İlk Modern bütçe, II. Meşrutiyet döneminde yapılan ve Meclis-i Mebusan' ın harcamalar üzerinde denetim yetkisi bulunan (1909-1910) Bütçesi'dir. [578] Mehmet Cavid Bey, 1909'da Meclis-i Meb'usan'da yaptığı konuşmasında, devlet harcamaları için gerekli olan tutarın vergi olarak milletten tahsil edilmesine, altıyüz seneden beri ilk defa milletvekilleri tarafından izin verileceğini duyurmaktadır.[579]

Osmanlı Yönetimi, olağan bütçe gelirleri ile savaşın finansmanını karşılamakta yetersiz kalmıştır. Savaşlar nedeniyle, bütçe açıkları olağan dışı yöntemlerle kapatılmaya çalışılmıştır. Memur aylıklarının yarısı nakit ödenmiş, diğer yarısı için memura borçlanılmış ve bütün borçlar ertelenmiştir. 1912'de "Tekalif-i Harbiye Kanunu " çıkarılmış ve bu kanun ile orduya gerekli erzak, araç ve malzemeye bedeli sonradan ödenmek üzere el koyma hakkı tanınmıştır. Ayrıca belirlenen yaştaki mükelleflere, askerlikten muaf tutulmaları için "Muafiyet-i Askeriye Vergisi " getirilmiştir. Bunlara karşı askeri harcamaların tüm devlet gelirleri ve ek kaynaklarla karşılanamaması, savaşın finansmanı için vergi sisteminin yetersizliği ve iç borçlanma gücünün olmayışı sonucunda emisyona başvurulmuş, 1915 yılında Düyun-u Umumiye İdaresi'nin altın para karşılığı kağıt para çıkarması kararlaştırılmıştır.[580]

---

[577] Haydar Kazgan,"Osmanlı Devleti'nde Finansal Faaliyetler ve Kurumlar", **Osmanlı'dan Günümüze Türk Finans Tarihi,** s. 406-407

[578] Muharrem Öztel, **II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Maliyesi**, İstanbul, Kitabevi, 2009,.s. 27-28

[579]**MMZC,** 9 Haziran 1909 , C:4, B. 98, s. 548

[580] Toprak, **A.g.e.,** s. 238-241

Osmanlı yönetimi, emisyon ve halka Alman hazine bonosu satışının ardından, basının da katıldığı büyük bir kampanya ile halkın milli duygularını etkileyerek, 1918 bütçe açığını büyük ölçüde karşılayan yaklaşık 18 milyon liralık borç tahvili satmıştır. Hükümet, 398.5 milyon lira savaş gideri yapmış, vergi gelirleri ile bu giderin ancak %10'unu karşılayabilmiştir. Sonunda Ticaret Odası ve bankaların da isteği ile moratoryum ilan edilmiş, altın ihracı yasaklanmış, kambiyo denetimi ile servetlerin yurt dışına çıkışı önlenmiştir.[581]

Mehmet Cavid Bey döneminde yapılan, vergileme ve borçlanmaya dair gelişmeler ana hatları ile şunlardır:

3.3.2 Vergiler ile İlgili Uygulamalar

Mehmet Cavid Bey, vergilerin yüksek oranlı olmasına karşı çıkmıştır. Sağlığa veya ahlaka zararlı olup yasaklanmak istenen şeylerin, vergi ile ortadan kaldırılmasının çok mümkün olmadığını ayrıca yüksek verginin de kaçakçılığı teşvik ettiğini ileri sürmüştür. Örneğin, oyun kağıtlarının satışına konulacak yüksek verginin ancak onun fiyatını artırıp kaçakçılığı getireceğini, bunun da hazinenin gelirlerini azaltacağını, oysa konulacak normal bir verginin bu kaçakçılığı önleyeceğini savunmuştur.[582]

İttihat ve Terakki Hükümetleri, "Kavanin-i Muvakkate" gibi geçici kanunlarla hukuk düzenini sağlamaya çalışmışlardır." "Kapitülasyonların Kaldırılması", "Hukuk-ı Aile Kararnamesi", "Mahkemelerin Adliye Nezaretine Bağlanması" bu yoldan yapılmıştır. 1908-1918 yılları arasında çıkarılmış normal kanunların sayısı 1500 kadarken, aynı yıllarda çıkarılan geçici kanun sayısı 1682 olmuştur. [583]

Mehmet Cavid Bey'in Maliye Nazırlığı olduğu dönemlerde gerçekleştirdiği, önemli vergi tasarıları, kanunları ve uygulamaları şunlardır:

3.3.2.1 Dolaysız (Vasıtasız) Vergiler

Arazi ve emlak, temettü, bedel-i askeri, tarik bedeli, ağnam, âşar, vergileridir.

Emlak Vergisi tarhı için yapılan Musakkafat (emlak geliri) Vergisi Kanunu (1908/1909): Osmanlı İmparatorluğunda; tarım yapılan, özel mülk olan topraklar, bağ, bahçe, koru, orman

---

[581] **A.e.,** s. 264-266
[582] **MMZC,** Kânunuevvel 1333 (1917), C: 1, B. 19. s. 324-325
[583] Tunaya, **A.g.m.,** s.161-162

ve arsa alanları gibi arazi olarak değerlendirilen alanlardan arazi vergisi alınmış ve bunların yanında, gelir getiren han, hamam, fabrika, değirmen, dükkan, ev gibi taşınmazlardan alınan emlak vergisi ilk defa 1858'de toplanmaya başlamıştır.[584] Mehmet Cavid Bey döneminde ise bina ve akar gelirlerini vergilendirmek için yönetmelik hazırlanmış, İstanbul'un Adalar ve Makri Köyü (Bakırköy) kazaları pilot bölge seçilmiştir. Bu tecrübeden sonra İstanbul, Selanik, Beyrut, İzmir, Şam ve Bağdat'ta emlak kayıtları yapılmış bunun sonucunda intikal ve ferağ resminde de (veraset ve intikal vergisi) artış olmuştur. [585]

Temettü Vergisi (1325/1909): Osmanlı İmparatorluğunda Temettü vergisi; ilk defa 1825 yılında "ihtisap resmi" adıyla konulmuş, önceleri sadece esnaf ve tüccardan yıllık gelirleri tahmin ve takdir edilerek tahsil edilirken, sonraları maaşla geçinenlerden de tahsil edilen bu vergiden yabancı uyruklular muaf tutulmuştur.[586] Özellikle gayrimüslim Osmanlı vatandaşı birçok kimse temettü vergisinden muaf olmak için yabancı uyruğuna geçmiştir. Hükümet 1912 yılında bütün "menkul gelirleri" kapsayacak şekilde bir temettü vergisi çıkarılmasına tasarlamıştır. Mehmet Cavid Bey, yabancı ülkelerin kabul etmesi ile yürürlüğe girecek bu yasanın, vergi yüküne şehirlileri de dahil edeceğini ifade etmiş ve eski haliyle yabancılara uygulanmaması nedeniyle adaletsiz ve haksız rekabet doğuran bir vergi olarak tanımlamıştır.[587] Yeni "Temettü Vergisi Hakkındaki Kanun-u Muvakkat" yasası, 1914 yılında Mehmet Cavid Bey'in döneminde yürürlüğe konmuş ve Osmanlı İmparatorluğu'nda faaliyet gösteren yabancı şirketler, yerli şirketlerle eşit oranda gelir vergisine tabi olmuşlardır.[588]

Selanik mebusu Vlahof Efendi de mecliste, temettü vergisinin adil olmadığını vurgulamış, değişik meslek gruplarından alınan değişik miktarlardaki temettü vergisinin düzeltilip artan oranlı vergileme yöntemine geçilmesi ile halkın ekonomik gücünün yanında vergi gelirlerinde de artış olacağını savunmuştur.[589]

Parvus Efendi, temettü vergi gelirlerindeki artışın sağlanması için temettü vergi sisteminin düzeltilmesinin, tarım ve sanayinin geliştirilmesinin ve yabancılardan da temettü vergisi alınmasının gerekli olduğunu vurgulamıştır.[590]

---

[584] Öztel, **A.g.e.,** s. 78.
[585] Cavid Bey, " 1327 Senesi Muvâzene-i Umûmiyesi Esbâb-ı Mucibe Layihası, Esbâb-ı Mucibe Layihasından Mâbâd, Kavanin-i Mâliye ve Tezyid-i Varidât ", (Der. D. Karaman), **Câvid Bey ve Ulûm-ı İktisâdiye ve İçtimâiye Mecmûası** içinde , s. 470
[586] Öztel, **A.g.e.,** s. 82.
[587] Karaman, **A.g.e.,** s. 42.
[588] Toprak, **A.g.e.,** s. 79.
[589] Cerrahoğlu, **A.g.e.,** s.83.
[590] Parvus Efendi , " Tecimsel Ticari Vergiler", **Türkiye'nin Mali Tutsaklığı,** s.155.

Tarik Bedeli (Turûk ve Meâbiri Vergisi-1326/1910-1911) yol ve hane vergisi olup, yolların tamiri ve inşası için şahıslardan bedenen tarh olunan bir vergidir. Tarik bedeli de denilmiştir. 1910 yılından itibaren Mehmet Cavid Bey döneminde, her vilayetin toplanan bu vergiyi kendi sınırları içerisinde harcaması kararlaştırılmıştır.[591] 1911 yılında, şahıs vergisi gibi bedenen ödenmekte iken nakdî mükellefiyete çevrilerek tahsil edilmiştir.[592]

Ağnam, Âşar Vergilerinin Tarhı ve Tahsillerinin Islahı (1327/1911):

Ağnam, Deve, Camus, Canavar Vergisi: Koyun, keçi, manda, domuzlardan hayvan başı, her vilayet için değişik oranlarda hesaplanan vergilerdir. 1909-1918 yılları arasında ağnam vergisine konu olan hayvan sayılarında savaş nedeniyle düşüş olmuştur. Ağnam vergisine bütçe açığını kapatmak için 1918 yılında %100, 1919 yılında da %300 oranında zam yapılmasına rağmen vergi gelirleri azalmaya devam etmiştir. [593] Mehmet Cavid Bey, ağnam vergisinin vilayetler arasında farklı hesaplanması hakkında mecliste yapılan itirazları haklı bulmaktadır. Verginin, ilgili vilayetin işçi yevmiyeleri ölçü alınarak hazırlanmasını, ayrıca gelir seviyesi düşük vilâyetlerde işçilerin yevmiyesinin artırılmasını yararlı bulmaktadır. [594]

Âşar Vergisi: Ekonomisi büyük ölçüde emek yoğun tarım ve hayvancılığa dayanan Osmanlı İmparatorluğu'nda, tarımsal ürünlerden alınan bu vergi Osmanlı Devleti' nin en temel vergilerden biri olmuştur. Erkek nüfusunun savaşlar nedeniyle askere alınması tarımsal gelirleri düşürmüş ve bu vergiyi olumsuz yönde etkilemiştir. [595] Mehmet Cavid Bey, Konya Ovası ve Adana Ovası Sulama Projeler'inin tamamlanması ile buralardan sağlanan ürün artışının, âşar vergi gelirlerini de artıracağını ileri sürmüştür. Vlahof Efendi Meclis-i Mebusan'daki tartışmalarda, âşar vergisini, hem devlet hem de halk açısından ağır ve adaletsiz, tarımın gelişimini engellen bir vergi olarak nitelendirmiş, âşar ve ağnam vergilerinin kaldırılmasını istemiştir. Vlahof Efendi'ye göre tarımsal üretimin artırılması ve köyden göçün engellenmesi için hükümet, tarımla uğraşanlara kredi vermeli, alet, makine, kimyevi gübre yardımı yapmalı ve tarımsal okullar açmalıdır. Tarımın geliştirilmesi ile köylü toprağında kalacak, tarımsal ürünlere pazar bulunacak ve sonuçta sanayi de gelişecektir. [596] Maliye Nazırı Mehmet Cavid Bey, bu görüşlere karşı çıkmış, komşu ülkelerde âşar vergisinin kaldırılışından sonra çıkan olumsuzlukları göstererek, bu verginin muhafazasından yana

---

[591] Öztel, **A.g.e.,** s. 92.
[592] Karaman, **A.g.e.,** s. 44.
[593] Öztel, **A.g.e.,** s. 96-97
[594] **MMZC,** 10 Haziran 1325 (1909), C: 4, B. 99, s. 597
[595] Öztel, **A.g.e.,** s. 98-99
[596] Cerrahoğlu, **A.g.e.,** s.79-80

olmuştur.[597] Parvus Efendi ise âşar vergisinin doğru hesaplanıp denetlenebilmesi için sahip olunan arazi büyüklüğünün saptanmasının ve vergi toplama yönteminin düzeltilmesinin gerekli olduğunu savunmuştur. [598]

Tekinalp, vergi hasılatının %80-%90'lara varan oranda tarım sektöründen karşılanmasına karşı çıkmış ve bu politikanın düzeltilmesinin gerekliliğini vurgulamıştır.[599]

Tekâlif-i Harbiye Harp Kazançları Vergilerinin Tarh Sureti Kanunu (5 Ağustos 1912): Bu kanunla, savaş döneminde kazanılan olağanüstü gelirlerin vergilendirilerek, gelir bölüşümündeki adaletsizliğin giderilmesi amaçlanmıştır. Bu kanun hazırlanırken Almanya, Avusturya-Macaristan ve Fransa'daki benzer kanunlar örnek alınmıştır. Osmanlı Devleti'nde, savaş öncesi kazanılan son üç yılın ortama kârı, her savaş yılı için düşürülerek geriye kalan tutara, "Harp Kazançları Vergisi" uygulanmıştır. Anonim şirket kârlarından, yüzde 15 tutarındaki temettü Harp Kazançları Vergisi'nden muaf tutulmuştur. Mehmet Cavid Bey'e göre, harp kazançlarından vergi almak, savaşa katılan bütün devletlerce kabul edilmiş bir yöntem olup, bu vergi, harbe katılmayan devletlerde bile uygulanmıştır. [600] Bu kanun tasarısı savaş yıllarında yasallaştırılamamış ise de, savaş sonrası iktidara gelen Hürriyet ve İtilafçılar partisinin çabası ile 1919'da bir seferlik olmak üzere 1916, 1917, 1918 yıllarına ait olağanüstü kazançlar üzerine tarh olunmuş ve İttihatçı eşrafa yönelik uygulanmıştır. [601]

Bedel-i Askeri vergisi: Bu vergi, Askerlik çağı gelip de askerlikten muaf olmak isteyenlere ödetilmiştir. 1856 yılında başlayan ve gayrimüslim halktan alına bu vergi, Meşrutiyet döneminde gayrimüslimlerin de askerlik yapması için kaldırılmıştır. I. Dünya Savaşında ise müslümanları da kapsayacak şekilde genişletilerek yeniden uygulamaya konulmuştur. Savaşın birçok vergiyi olumsuz etkilemesine rağmen bu verginin tahsilatını artırdığı görülmektedir.[602]

3.3.2.2 Dolaylı (Vasıtalı) Vergiler

Vasıtalı vergiler, tüketicilerin malın satın alınışı sırasında ödediği bir vergi türüdür. Bu tip vergilerin vergi gelirleri içindeki payı, piyasadaki ekonomik faaliyetlerin artış ve azalışlarına, savaşlara ve benzeri olaylara bağlı olarak değişmektedir. Mehmet Cavid Bey

---

[597] **A.e.,** s.95.
[598] Parvus Efendi , " Türkiye'nin Mali Gelişimi ve Kırsal Kesimden Alınan Vergiler ", **Türkiye'nin Mali Tutsaklığı,** s.150.
[599] Tekinalp,"İstikbal-i iktisadimiz", İktisadiyyat Mecmuası, Sayı 42, 9 Şubat 332, s.1-2, **Tekinalp Bir Türk Yurtseveri (1883-1961)** içinde, s. 264.
[600] **MMZC,** 25 Mart 1334 (1918), C.3, B. 75, s. 350
[601] Toprak, **A.g.e.,** s. 302-303
[602] Öztel, **A.g.e.,** s. 90.

döneminde ele alınan vasıtalı vergiler; damga vergisi, gümrük vergisi ve tekeller bağlamında incelenmiştir.

Damga Vergisi: 1861 yılından itibaren uygulanan Damga Vergisi, senetler-pullar yoluyla alınan bir vergidir. Hazineye gelir sağlaması, devletin, ticari faaliyetleri ve iktisadi hayatı kontrol altında tutması gibi faydalarının yanında, yabancıların bu vergiyi ödememesi, tam olarak denetlenememesi gibi olumsuzlukları ile verginin uygulanması zorlaşmaktadır. Verginin sayılan olumsuzluklarının giderilmesi için yeni bir nizamname hazırlanmış ve vergi yeni şekliyle 1910 yılından itibaren Duyun-u Umumiye tarafından toplanmıştır.[603]

Gümrük Vergisi (1332/1916): Osmanlı Devleti'nin ithalattan alınan gümrük vergisinde artış yapılması talebi, I.Dünya Savaşı'na kadar olan süreçte, yabancı devletlerce kabul edilmemiş ve bu durum Osmanlı piyasalarının açık pazar haline gelmesine neden olmuştur. Gümrük Vergilerinde hedeflenen artışların anlaşma gereği Bağdat Demir yolu inşasına ayrılacak olması, demir yolu inşası ile ilgisi olmayan yabancı ülkelerin de bu artışa itiraz etmelerine neden olmuştur. Mehmet Cavit Bey'in çabalarıyla gümrük vergisi oran artışından gelecek gelirlerin Bağdat Demiryolu inşasıyla tahsisi kaldırılmış ve gümrük vergileri artırılabilmiştir. [604]

1914 yılında Osmanlı Devleti'nin çıkardığı kanun ile kapitülasyonlar tek taraflı kaldırılmış, ardından gümrüklerde ithalat vergisi; %11'den %15'e yükseltmiş ve 1915'te, I.Dünya Savaşı süresinde ise bu verginin oranı %30'a çıkarılmıştır. 1916'da gümrük politikasını değiştiren ve ad valorem "değer" usülden spesifik "tarife" usule geçebilen Osmanlı yönetimi, yeni gümrük politikası ile yabancı devletlere sormadan, gümrüklerini istediği gibi yükseltebilmiştir. Bu yolla gümrük gelirleri düşse de tarım ve sanayi geliştirilerek önce devlet gelirlerinin artırılması sonra da Osmanlı üreticisi özendirilip, üretimin geliştirilmesi amaçlanmış ve ödeme gücünün artırılması hedeflemiştir. [605]

Petrole ve şeker ithalatına konan yüksek gümrük vergileri de böyle bir amaçla konulmuştur. Hammaddeleri ülkede bulunabilen malların ve gelişme olanağı olan sanayinin himayesi sağlanmak istenmiştir. Liberalizm taraftarı Mehmet Cavid Bey'den sosyalist görüş taraftarı Zohrab Efendi'ye kadar neredeyse herkesin ortak görüşü, gümrüklerde spesifik tarifeye geçilerek ülke ekonomisinin dış rekabete karşı korunması olmuştur. [606]

---

[603] Öztel, **A.g.e.,** s. 113.
[604] Karaman, **A.g.e.,** s. 40-41
[605] Toprak, **A.g.e.,** s. 128
[606] **A.e.,** s. 118-119

Parvus Efendi, gıda mallarının ihracatı üzerine yüksek gümrük vergisi konulmasını, bununla ihraç edilmelerinin engellenmesini ve savaş döneminde dilimli gümrük tarifesinin uygulanmasının faydalarını savunmuştur.[607] Ona göre; ithalat vergilerindeki artış, vergi gelirini artırıp, ithalatı da azaltacak ve yerli üretici dış rekabetten korunacaktır.[608]

İthalata konan gümrük resminin %11'den %15'e çıkarılmasını, Selanik Mebusu Vlahof Efendi de bazı yönleri ile eleştirmiş, bu verginin tüm orta ve düşük gelirli halkın kullandığı zorunlu tüketim mallarından alınmasının bu malların fiyatlarını artırdığını öne sürmüş ve zorunlu tüketim mallarından ithalat vergisi alınmasına da karşı çıkmıştır. [609]

Tekeller:

Osmanlı Devleti'nde, tuz, tütün, tömbeki (nargile tütünü), barut, müskirat (alkollü içecekler ve ispirto), posta ve telgraf idareleri devletin tekelindedir. Tuz tekeli gelirleri, tütün tekeli gelirleri, damga resmi ve pul gelirleri, içkiler üzerinden alınan vergi resim ve gelirleri, balık avı vergi resim ve gelirleri, kararname'de yazılı vilayetlerin ipek öşürü gelirleri, 1879 yılında Rüsum-u Sitte İdaresi'ne, ardından 1881 yılında çıkarılan bir kararname ile Düyun-u Umumiye İdaresi'ne devredilmiştir. Tuz üretimi I. Dünya Savaşı yıllarında azalmış, tütün tekelinin geliri ise artmıştır. Barut tekeline bakıldığında ise askeri güvenlik açısından önemli olan bu maddelerin ithali yasaklanmıştır. Bu dönemde ithal edilen ispirtodan alınan düşük ithalat vergisi nedeniyle bağcılıkla geçinen, içki hammaddesi üreticisi zor durumda kalmıştır. Şarap gibi ürünlerin ihracatına ise vergi indirimleri ve vergi iadeleri ile kolaylık getirmiştir.[610]

Mehmet Cavid Bey, tütünde tekel (inhisar) usulünden vazgeçilip, bandrol usulüne geçilmesini istemiştir. Düyun-u Umumiye İdaresi ise, tekel usulünün hem fazla gelir getirmesi hem de kaçakçılığı önlemesi nedenlerinden bu isteğe karşı çıkmıştır. Hükümet, çiftçi ve tüccar gibi ilgili grupların temsilcileri ile maliye bakanlığında oluşturulacak komisyonda görüşülmesine ve alınacak karara göre bir kanun çıkarılmasına karar vermiştir. Mehmet Cavid Bey, petrol dışındaki malî tekelleri Osmanlı ülkesi için yararlı bulmamaktadır. [611]

Parvus Efendi; devlet tekelinin düzenli bir örgüte sahip olmasının önemini vurgulamış, petrole ılımlı bir tüketim vergisi getirilmesi ile gelir artışı sağlanabileceğini ve petrol gibi

---

[607] Parvus Efendi , "Tedabir-i Zaruriyye-i Maliye," Tasvir-i Efkâr, 22 Temmuz 1330, s.3, (Der.) Zafer Toprak, **Türkiye'de "Milli İktisat" (1908-1918)** içinde, s. 392

[608] Parvus Efendi , " Tecimsel Ticari Vergiler", **Türkiye'nin Mali Tutsaklığı,** s.155.

[609] Cerrahoğlu, **A.g.e.,** s.76.

[610] Öztel, **A.g.e.,** s. 121-123

[611] Karaman, **A.g.e.,** s. 44-45

tekellerin, yabancı şirketlere ait olmasının ülkeyi, Avrupa sömürgesi haline getireceğini ileri sürmüştür. [612]

Mehmet Cavid Bey; vasıtalı vergilerin; düşük gelirlileri ezen fakat tahsili kolay ve mükellefin farkına varmadan ödediği vergiler olduğunu savunmuş, ayrıca devlete yüksek gelir sağladığından malî idarenin de vazgeçemeyeceğini ifade etmiştir. Mehmet Cavid Bey, İntikal vergisini yararlı bulsa da, az sayıda olan yüksek gelirlilerden alınan verginin, yüksek tutarda gelir sağlayamayacağını savunmuş, buna karşılık sayıca fazla olan orta ve düşük gelirli nüfustan alınan vergilerde artan oranlı yöntem uygulanmasına da karşı çıkmıştır. Artan oranlı yöntemle az veya önemsiz bir vergi geliri sağlanacağını, bu yüzden verginin çoğunluk olan nüfustan alınmasının gerekliliğini vurgu yapmış ve Zohrab ve Vlahof Efendi'lerin Meclis'deki eleştirilerine, " Dünyada adil vergi yoktur"[613] şeklinde cevap vermiştir.

3.3.3 Borçlanma ile İlgili Uygulamalar

Osmanlı Devleti, 1908-1918 yılları arasında borçlanma siyasetini sürdürmek zorunda kalmış, alınan paralar, bayındırlık gibi verimli yatırımlara harcanamamış ve borç yükü artarak devam etmiştir. Mehmet Cavid Bey, II.Meşrutiyet döneminde, Osmanlı Devleti'nin kalkınması için borçlanma gibi dışardan gelecek bir itici güce ihtiyaç olduğunu savunmuştur. Bu dönemde uzun vadeli malî işlemler yapılmış, avanslar ve hazine bonoları şeklinde yapılan kısa vadeli borçlanmalar ödemede karşılaşılan zorluklar nedeniyle uzun vadeli borçlanmaya dönüştürülmüştür. Borçlanmalara karşılık olarak âşar, ağnam, gümrük gelirleri ile bazı işletmelerin gelirleri gösterilmiştir. [614] Mehmet Cavid Bey, bayındırlık gibi verimli yatırımlar için yapılan borçlanmaları desteklemiştir. Örneğin, İzmir Belediyesi'nin almak istediği dış borca Maliye Nezareti'nin kefalet etmesine dair kanun teklifini savunmuş, bir şehrin gelişmesinin ülkeye daha büyük fayda sağlayacağı, o şehirde emlakin değerini ve vergi gelirlerini artıracağını ileri sürmüştür. [615]

1854-1914 döneminde, Osmanlı Devleti'nin dış borçları 359 milyon liraya ulaşmış, bu borçlanmanın karşılığında ise tahvillerin düşük fiyatla satılmaları, aracı banka ve ajanlara yüksek komisyon verilmesi yüzünden 222 milyon lira sağlanabilmiştir.[616] 1908'den I. Dünya Savaşı'na kadar yapılan dış borçlanma toplamı 65 milyon lira olmuş, savaşın toplam gideri ise 220 milyon lirayı geçen borçlanmalarla karşılanmaya çalışılmıştır. Sonuçta 1908 – 1918

---

[612] Parvus Efendi ," Devlet Tekeli Sorunu", **Türkiye'nin Mali Tutsaklığı,** s. 198-199.
[613] Cerrahoğlu, **A.g.e.,** s.96.
[614] Eroğlu, " Mehmet Cavid Bey'e Göre Borçlanma ve 1908-1918 Arası Borçlanma Siyaseti", **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, s. 98-101
[615] **MMZC,** 9 Temmuz 1330 (1914), C: 2, B. 41, s. 564
[616] Tezel, **A.g.e.,** s. 81.

arası yapılan dış borçlanmaların toplamı 285-290 milyon liraya ulaşmıştır. Düzenli borçlar yanında muhtelif yıllara ait 32 milyonu bulan düzensiz borç da alınmış, 1918'de bunun tasfiyesine çalışılmıştır. Savaş sırasında Fransa, İngiltere gibi ülkelerden dış borç alınamamış ve Savaşın çıkışı ile aynı safta yer alınan Almanya ile borçlanma anlamında mali işlemler yapılabilmiştir. "İstikraz-ı Dahili Kanunu " çıkarılarak iç borçlanma ile gelir elde etmek istenilmiştir. [617]

Yabancı sermaye girişi desteklenmiş, kapitülasyonlar 1914'de tek taraflı kaldırılmış, milli sermayeye dayanan ekonomi yetersiz kalmış, 1914'e kadar gümrük resimleri, vergiler, ticaret antlaşmaları değiştirilememiş ve iç borçlanmalarda verim sağlanamamış, emisyona başvurulmuştur. Mehmet Cavid Bey, I. Dünya Savaşının ekonomik bir savaş olduğunu ve savaş süresince her altı ayda bir olmak üzere Almanya'ya borçlanıldığını açıklamıştır.[618]

3.3.3.1 İç Borçlanma

II. Meşrutiyet öncesi dönemlerde başvurulan borçlanma politikasına devam edilmiştir. Mehmet Cavid Bey, Osmanlı İmparatorluğu gibi halkının sermayesi kısıtlı ülkelerin iç borçlanmasına karşı çıkmasına rağmen savaş döneminde iç borçlanmaya başvurulmuştur. [619]

Bu dönemde, kısa vadeli tahviller çıkararak ve düzensiz borçlarla, çeşitli banker, şirket, kurumlardan ve çeşitli sandıklardan alınan avanslar yoluyla iç borçlanmaya gidilmiştir. Başvurulan düzensiz borçların büyük kısmı; emeklilik sandığı ve belediye sandığı gibi özel amaçlı fonların bütçe açıklarını kapatmak için aktarılması ve devletin alacaklılarına havale usulü ile ödeme yapmasından kaynaklanmıştır. [620] 1909 yılında 20 Milyon liraya ulaştığı saptanan düzensiz borçların 4 milyon lirasının Ziraat Bankası'na, 16 milyon lirasının ise halka yapıldığı hesaplanmış ve kura yoluyla belirlenecek ikramiyeli tahvillerle tasfiyesine gidilmiştir. 1913 yılında 32 milyon liraya ulaşan düzensiz borçların 1918 yılında Mehmet Cavid Bey'in Maliye Bakanlığı döneminde, alacak ilâmı karşılığında ödenmesine Meclis-i Mebusan'da kararlaştırılmıştır.[621]

---

[617] Eroğlu, " Mehmet Cavid Bey'e Göre Borçlanma ve 1908-1918 Arası Borçlanma Siyaseti", **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, s. 100-101.
[618] Tunaya, **A.g.m.**, s.142-143.
[619] Eroğlu, " Mehmet Cavid Bey'e Göre Borçlanma ve 1908-1918 Arası Borçlanma Siyaseti", **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, s. 76
[620] Öztel, **A.g.e.**, s. 240.
[621] Eroğlu, " Mehmet Cavid Bey'e Göre Borçlanma ve 1908-1918 Arası Borçlanma Siyaseti", **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, s. 74.

Hükümetin 1911, 1912 ve 1913 senelerinde 3 kez hazine tahvili çıkardığı görülmektedir. Harp vergisi karşılık gösterilerek çıkarılan 1912 yılı hazine tahvillerinin faizi %6, itfa tarihi 1915'dir. 1913 hazine tahvillerinin faizi ise %5, itfa tarihi 1918'dir.[622]

I. Dünya Savaşı'nın çıkışı ile İngiltere ve Fransa gibi borç veren ülkelerin bazıları ile savaşa girilmesi sonucunda dış borçlanma imkânları kısıtlanan Osmanlı Devleti, Almanya'nın da teşvikiyle esham çıkarmak yoluyla iç borçlanmaya başvurmuştur. Savaş sırasında dış borç alınamamış ve 1918'de, "İstikraz-ı Dahili Kanunu " çıkarılarak iç borçlanma ile gelir elde etmek istenilmiştir. [623] Mehmet Cavid Bey'in Nazırlığı döneminde çıkarılan bu kanunla; faizi %5, itfası %1 itfa tarihi 1938 olan bu işle ilgili her türlü işlem, kupon, senet ve faizin vergi ve resimlerden muaf tutulması kararlaştırılmıştır. Mehmet Cavid Bey, 1918 yılının gerek piyasa gerekse siyasi şartların halka müracaat etmek için en uygun zaman olduğu kanaatindedir. Osmanlı'nın doğu sınırlarındaki savaş bitmiştir. Devlet, bu borçlanmanın faizinin altın olarak ödenmesi yanında, tahviller kur'a çekilişi ile ödenir ise anaparanın da altınla ödeneceğini, tahvillerin yirmi sene içinde tedavülde kalmasını ve faizleri düşürmemeyi bu kanunla garanti etmiştir.[624] Faiz ve anapara ödemeleri için gerekli altının Almanya ile imzalanan bir sözleşme ile elde edildiği 1918 borçlanmasının başarıya ulaşması için bu tahvilleri satın almanın cephede savaşmak kadar bir vatanperverlik olduğu söylemi ile halkın milli duygularını etkileyen kampanyalar yapılmış ve sonuçta 17, 977, 600 lira tutarında bir satış gerçekleşmiştir. Bu borçlanma ile 1918'de savaşın getirdiği büyük mâli açığın büyük kısmı kapatılmış ve halkın milli duygularının harekete geçirilmesi ile başlayan tahvil alma isteği, daha sonraları da devam etmiştir. [625]

3.3.3.2 Dış Borçlar (Düyun- u Umumiye)

1854 Kırım Savaşı'yla dışarıdan borçlanmaya başlayan Osmanlı'nın Avrupa'dan aldığı borçları çeviremeyecek duruma gelmesi üzerine 1875 yılında ilan ettiği moratoryum sonrası borçların tasfiyesi amacıyla önce Rüsum-u Sitte arkasından da Düyun-u Umumiye kurulmuştur. Mehmet Cavid Bey'in Maliye Bakanı iken yakın ilişkide olup, 1922'de de Dâinler Vekilliği Türk Üyeliği'ne getirildiği Düyun-u Umumiye İdaresi hakkında yapılan bir değerlendirme şöyle özetlenebilir:

---

[622] Öztel, **A.g.e.,** s. 242.
[623] Eroğlu, " Mehmet Cavid Bey'e Göre Borçlanma ve 1908-1918 Arası Borçlanma Siyaseti", **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi,** s. 77-78
[624] **MMZC,** 31 Mart 1334 (1918), C: 1, B: 79, s. 527
[625] Öztel, **A.g.e.,** s. 243-246

3.3.3.2.1 Düyun-u Umumiye İdaresi'ne Genel Bir Bakış[626]

Osmanlı Devleti'nin Galata bankerlerine olan borçları için 1879'da Rüsum-u Sitte İdaresi kurulmuştur. Ardından Muharrem Kararnamesi ile Rüsum-u Sitte İdaresi yerine 1881'de İstanbul'da devlet gelirlerini idare etmek amacı ile Düyun-u Umumiye-i Osmaniye İdaresi kurulmuştur. Osmanlı'dan alacaklı tahvil sahiplerinden seçilen Düyun-u Umumiye İdaresi'nin meclisinde İngiliz, Alman, Avusturya-Macaristan, Fransız ve İtalyan beş üye yanında Osmanlı tahvilleri ve Osmanlı hazinesini temsil eden birer kişi ile temsil edilmiştir. Bu üyelerin maaşları Osmanlı Devleti genel bütçesi içinde yer alan Düyun-u Umumiye bütçesinden ödenmiştir.

Düyun-u Umumiye İdaresi'nin kuruluş amacı Osmanlı'nın elinde kalan, özel yönetim uygulanan Doğu ve Batı Rumeli Vilayetlerinin vergi gelirlerinin bir kısmı ile birlikte, Osmanlı hazinesinin tahsis edeceği diğer kaynakların, birikmiş dış borçlarının ödenmesi için kullanılmasıdır. Osmanlı devlet borçlarını karşılamak için tahsis edilen altı kalem özel gelir kaynağı oluşturulmuştur. Bu kaynaklar; tuz tekeli gelirleri, tütün tekeli gelirleri, damga resmi ve pul gelirleri, içkiler üzerinden alınan vergi resim ve harç gelirleri, balık avı vergi resim ve gelirleri, kararname'de yazılı vilayetlerin ipek öşürü gelirleridir.

Düyun-u Umumiye İdaresi'nin Türk Maliye'si ve ödemeler dengesi üzerine, olumlu ve olumsuz önemli etkileri olmuştur. Ayrı bir bütçesinin yanında, Osmanlı Devleti Bütçesi'nin 1/3'ünden fazla gelir ve giderleri üzerinde söz sahibi olmuştur. Düyun-u Umumiye İdaresi'ne bırakılan kaynaklar, kapitülasyonların devamı görüntüsündedir. Lozan Antlaşması ile kaldırılmış, borç ödemeleri ancak 1954 yılında bitirilebilmiştir.

Düyun-u Umumiye İdaresi'nin olumsuzluklarının yanında, Osmanlı iktisadî ve malî hayatına olumlu etkileri de olmuştur.

Düyun-u Umumiye İdaresi, Osmanlı İmparatorluğu'nda dış ticaretin geliştirilmesinde önemli rol oynamış örneğin, tuz üretimi artırılıp ihracatı yapılmıştır. İspirto ve ispirtolu içkilerin üretim ve ihracatı artırılmış, ithalatı azaltılmıştır. Tarımsal hastalıklarla etkin mücadele edilmiştir. Vergi tarh ve tahsilinde yeni yöntemler geliştirilmiş, örgütlenmeye gidilmiş ve bilgili elemanlar yetiştirilmiştir. Âşarın toplanmasında, mültezimler yerine, yetiştirilen bu elemanlar kullanılmıştır. Düyun-u Umumiye İdaresi'nin faaliyet ve kararlarını yansıtan, hesaplarını ve bütçe uygulamalarını gösteren düzenli yayınlar yanında, bütçe ve kesin hesap cetvelleri gibi yayınlar yapılmıştır. Yeni teknik ve uygulamalarla devletin muhasebe kayıtları iyileştirilmiştir.

[626] Bedri Gürsoy, "100. Yılında Duyun-u Umumiye İdaresi Üzerinde Bir Değerlendirme", **İktisat Fakültesi Mecmuası,** C:40, sayı:1-4, 1984, s. 17-59

Bunların yanında, Düyun-u Umumiye İdaresi, Batı Avrupa Devletleri ile iktisadî, malî ve siyasî ilişkilerin düzeltilmesine de yardımcı olmuştur.

1908'de Osmanlı maliyesine bakıldığında, biri Maliye Nezareti'ne diğeri Düyun-u Umumiye'ye dayanan iki malî idare ile yönetildiği anlaşılmaktadır. 1912'de Düyun-u Umumiye İdaresi'nde, devlet memuru niteliği taşıyan ve devletten emekli maaşı alma hakkına sahip sürekli veya geçici toplam 8931 memur çalışırken, 1910'da Osmanlı Maliye Vekaleti'nde memur sayısı ancak 5472'ye ulaşabilmektedir. [627] Mehmet Cavid Bey, Meclis-i Mebusan'daki konuşmasında, Düyûn-u Umûmiye idaresinde çalışan memurların maaşlarının, Osmanlı yönetiminde benzer işlerde çalışan memurların maaşlarıyla karşılaştırıldığında birbirine yakın tutarlarda olduğunu ifade etmiştir [628] Parvus Efendi; Düyun-u Umumiye İdaresi ve Tütün Rejisi çalışanlarının sayısı ile devlet içinde devlet olduğunu, demiryolları ve limanların da özel ve yabancı şirketlerin eline geçtiğini vurgulamış, bunun önlenmesinin Osmanlı Devleti'nin malî bağımsızlık şartının sağlanılması ile mümkün olacağını savunmuştur. Osmanlı Devleti'nin tam bir malî bağımsızlığa sahip olması için Avrupa müdahalesinden kurtulması gerektiğini ileri sürmüştür.[629]

3.3.3.2.2 Dış Borçlanma

1908 - 1918 döneminde, Mehmet Cavid Bey'in yönetimindeki Osmanlı maliyesinin yaptığı dış borçlanmalar şöyle özetlenebilir:

1908'de 4.711.124 liralık borçlanma ile ilan edilen II. Meşrutiyet dönemine malî kaynak sağlanmıştır. 1909'da 7.000.004 liralık borçlanma ile bütçe açıkları ve hazine-i hassanın borçları kapatılması amaçlanmıştır.[630] İstanbul Şehremaneti için 1.100.000 liralık, 1911'de Hudeyde-San'a demiryolu için 1.000.010 liralık, 1911 Gümrük Borçlanması olarak 7.040.000 liralık, Trabzon Gümrük borçlanması olarak 2.499.992 liralık, 1913'de Konya Ovası'nın sulanması borcunun istikraza çevrilmesi ile 818. 970 liralık, Tersanenin yenilenmesi için 1.485.000 liralık, 1914'de Osmanlı Devleti'nin 1875 yılından sonraki en büyük borçlanması olan 33.000.000 - 35.000.000 liralık borçlanma yapılmıştır. 1908 -1914 yılları arasında, Osmanlı Devleti; Londra, Paris ve Berlin banka grupları ile toplamı 65 milyon küsur liralık borçlanmaya müracaat etmiştir. [631]

---

[627] Parvus Efendi, "Duyun-ı Umumiye'nin Gücü ve Önemi", **Türkiye'nin Mali Tutsaklığı,** s.75.
[628] **MMZC,** 21 Haziran 1328 (1912), C: 2, B. 26, s. 56-66
[629] Parvus Efendi ," Devlet Tekeli Sorunu", **Türkiye'nin Mali Tutsaklığı,** s. 198-199
[630] Öztel, **A.g.e.,** s. 235-236
[631] Eroğlu, " Mehmet Cavid Bey'e Göre Borçlanma ve 1908-1918 Arası Borçlanma Siyaseti", **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, s. 98.

Osmanlı Devleti'nin 1914 yılında yaptığı dış borçlanma, 1875'ten sonraki en yüksek tutardaki borçlanmasıdır. Alınan bu borçla, Balkan ve Trablusgarp Savaşları'nın masrafları, birikmiş memur maaşlarının karşılanması, Şark Demiryolu Hattı'nın masrafları ve 1914 yılı bütçesinin kapatılması kararlaştırılmış, kalan bakiye ile de Samsun - Sivas Demiryolu'nun yanında, Filistin ve Lübnan Sancağı'na bağlı olan Yafa - Sayda limanlarının inşaatına harcanacağı belirtilmiştir. Maliye Bakanı Mehmet Cavid Bey, Fransız sermayedarlar adına hareket eden Osmanlı Bankası ile 26 Nisan 1914'te bir borç antlaşması imzalamıştır. Osmanlı Bankasına devredilen istikrazın faiz oranı %5, itfa oranı %5 ve itfa tarihi 1962'dir. Kısa bir süre sonra I. Dünya Savaşı'nın çıkması ile tahvillerin 1/3'ü Osmanlı Bankasıyla bankanın Fransa'daki temsilcilerinin elinde kalmıştır. Bu borçlanma karşılığı, Fransızlara Suriye'de yeni demiryolu ve limanların yapılması imtiyazları verilmiştir.[632]

1914-1918 döneminde, Osmanlı yönetiminin savaşta Almanlarla birlikte olması borçlanmasını da Alman hazine tahvili şeklinde yapabilmesi zorunluluğunu getirmiştir. Savaş sırasında Almanlarla %6 faizli borçlanmalara gidilmiş ve 1917 yılına kadar borçlanılarak piyasaya 93 milyonu bulan kağıt para sürülmüştür. Savaş sürerken dış piyasalardan yeterli kaynak bulunamadığında iç piyasalara müracaat edilip uzun vadeli, dış borçlanmalara uygun tahvillerle borçlanılmıştır. [633]

1918'e gelindiğinde savaşın toplam giderleri ile birlikte 285-290 milyon civarında bir borç yapılmış, I. Dünya Savaşı öncesinden gelen 155 milyon liralık dış borçlarla genel borç toplamı 388 milyon toplamına ulaşmıştır. Osmanlı Devleti'nin dış borç alımı, genellikle bankalara %84 – 88'den verilen uzun vadeli tahviller yoluyla gerçekleştirilmiş, zamanında ödenemeyen kısa vadeli avanslar da uzun vadeli borçlara dönüşmüştür. Bütçe açıklarının kapatılması için borçlanmaya veya gerektiğinde Maliye Bakanı'nın onayı ile alınan kısa vadeli avanslara müracaat edilmiştir. Borçlanma faizleri %4 - %6 arası olup, avansların faizi ise %7'ye kadar çıkmıştır. Borçlanmalara karşılık olarak; âşar, ağnam, öşür, gümrük, reji ve diğer bazı gelirler, güvence bedeli olarak gösterilmiştir. [634]

Mehmet Cavid Bey dönemi malî uygulamalarını eleştiren Parvus Efendi'nin görüşlerini şöyle özetleyebiliriz:

Düyun-u Umumiye İdaresi'nin kurulması ile Osmanlı maliyesinin etkin denetiminden sonra Osmanlı tahvillerinin riski azalmış ve Devlet, daha düşük faizle borçlanabilmiştir. II.

---

[632] Öztel, **A.g.e.,** s. 238-239
[633] Eroğlu, " Mehmet Cavid Bey'e Göre Borçlanma ve 1908-1918 Arası Borçlanma Siyaseti", **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, s. 98.
[634] **A.e.,** s98-99

Meşrutiyet'in ilanı ile malî sıkıntıların ortadan kalkmadığını açıklayan Mehmet Cavid Bey döneminde, çeşitli güvenceler karşılığı bulunan borçlarla malî sıkıntılar aşılmaya çalışılmıştır. Sonuç olarak, Osmanlı'nın ödediği borç faizlerinin tutarı, aldığı borcun ana parasını aşmış ve daha yüksek düzeylere ulaşmıştır. [635] Parvus Efendi, Osmanlı Devleti'nin dış borçlarına karşılık, Düyun-u Umumiye İdaresi'ne verdiği güvence bedellerinin, ana borcun toplamını aşmasına dikkat çekmiştir. Her yeni borçlanmanın yeni bir malî güvence verilmesi ile mümkün olabildiği bu uygulamanın, Türkiye'nin malî tutsaklığını ağırlaştırdığını ileri sürmüş, Avrupa'da vazgeçilen bu sistemden Türkiye'nin de kurtulması gerektiğini ifade etmiştir. [636] Bütçede para olmadığında eski borçları ödemek için yeni borçlara girmeye veya avans almaya gerek olmadığı düşüncesiyle, devlet borçlarının devlet bütçesinin elverişli olduğu yıllarda ödenmesini önermiştir. Devletin tahvillerini, piyango veya itibari değer yöntemi ile itfa etme hakkını kendinde tutarak borsadan yararlanmasını ve fiyatı uygun olduğunda tahvil alınmasını, yüksek olduğunda borç değiştirme işlemine girilmesini savunmuştur.[637] Parvus Efendi'ye göre Avrupalı maliyeciler, savaşlar sırasında Türkiye'nin zor durumundan yararlanmış, alınan borçların geri ödenmesi sürelerinin uzatılması ve yeni borçlar alınması işlemleri sırasında Türkiye'ye baskı yapılmıştır.[638] Parvus Efendi; devlet borçlarının ödenebilmesi için yıllık borç itfasından ve olağanüstü itfalarla zararlı hale gelen ödüllü demiryolu tahvillerinden vazgeçilmesini, Tütün Rejisi'nin kaldırılıp yerine "bandrol yönteminin" getirilmesini önermiştir. Düyun-u Umumiye örgütünün basitleştirilmesi ve masrafının azaltılması için bütçede olan ve malî denetimi fazla masraf gerektirmeyen gelirlerin güvence olarak gösterilmesini önermiştir. [639]

1908 – 1911 arası toplam Osmanlı gelirinin %32'sini yöneten Düyun-u Umumiye İdaresi, kullanmadığı atıl kaynaklarını, Osmanlı Hazine Tahvili almak yerine Avrupa ülkelerinin tahvillerini alarak değerlendirmiştir. Bu ülkelerden olan İtalya, Düyun-u Umumiye'den aldığı istikrazla, Osmanlı Devleti'ne karşı açtığı Trablus Savaşını finanse etmiştir. Parvus Efendi'ye göre; devletin başlıca gelir kaynaklarına el koyan Düyun-u Umumiye, Maliye Nezareti'nin yerine geçmiştir. Parvus Efendi, İdare'nin Osmanlı Devleti'nden topladığı paraların büyük bölümünü yabancı bankalarda değerlendirmesine karşı çıkmış, bu paralarla Osmanlı Tahvili alınmasının veya Osmanlı Hükümeti'ne avans olarak borç verilmesinin daha faydalı olacağını ifade etmiştir. Düyun-u Umumiye İdaresi'nin topladığı paralar, devletin borçlarının ödenmesi için gerekli olandan daha fazladır. İdare'nin

---

[635] **A.e.,** s. 95.
[636] Parvus Efendi , "Duyun-u Umumiye'ye Teslim Edilen Gümrük Gelirleri", **Türkiye'nin Mali Tutsaklığı,** s. 93-94
[637] Parvus Efendi , "Osmanlı Devlet Rantı Kurulması", **Türkiye'nin Mali Tutsaklığı,** s. 128.
[638] Parvus Efendi ,"Eski Tutsaklık Yeni Tutsaklık", **Türkiye'nin Mali Tutsaklığı,** s.53.
[639] Parvus Efendi , "Borçlardan Kurtuluş Yolu", **Türkiye'nin Mali Tutsaklığı,** s.184.

kasalarında toplanan bu gelir, yıl sonunda bilanço yapılmakta ve ödenen borçtan arta kalan tutar, Osmanlı Devleti'ne teslim edilmektedir. Osmanlı Devleti ise yıl içinde ihtiyacı olan parayı, ya Düyun-u Umumiye'den ya da başka yerlerden faizle almaktadır. Parvus Efendi, bu sayılan olumsuzlukların nedeni olarak, Düyun-u Umumiye'ye verilen güvenceleri göstermektedir .[640]

Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girmesine karşı çıkan Mehmet Cavid Bey, Maliye Bakanlığı'ndan istifa etmiş, Dahiliye Nazırı Talat Paşa vekaleten Maliye Bakanlığını üstlenmiştir. Bu dönemde de Mehmet Cavid Bey, İttihat ve Terakki Hükümeti'nin yine maliyeden sorumlu en etkin kişisi olmuştur. [641]

I. Dünya Savaşı'nın Türkiye ve Almanya'nın yenilgisi ile bitmesinin ardından Alman ve Avusturya Dainler Vekilleri ülkelerine geri gönderilmiş ve yerlerine İngiliz ve Fransız Dainler Vekilleri olan Block ve Lamonaix getirilmiştir. Düyun-u Umumiye İdaresi faaliyetine devam etmiştir. Türk parasının değerinin belirlenmesi, iç borçlanma şartlarının saptanması ve bütçenin düzenlenmesi görevleri; Osmanlı Bankası ve Düyun-u Umumiye İdaresi'nin de katılacağı yabancı bir komisyona verilmiştir. Ankara Hükümetinin kendi bölgesindeki gelirleri toplamakta oluşu, Düyun-u Umumiye'yi sıkıntıya sokmuştur.[642]

Mehmet Cavid Bey, 1922'de Düyun-u Umumiye İdaresi'nin Dâinler Vekilliği Türk Üyesi (yâni alacaklıların Türk temsilcisi) olmuştur. Lozan Konferansı'na Türk Heyeti ile katılan Mehmet Cavid Bey, Türk Tezi'ne muhalif davranışları nedeniyle Türk Heyeti'nden çıkarılmıştır.

Geçmişten getirdiği malî sorunlarla I. Dünya Savaşı'na giren Osmanlı Devleti, savaşın sonunda 1920'de Sevres Antlaşması'nı imzalamış ve I. Dünya Savaşı süresinde ve sonrasında yeni bir dış borçlanma gerçekleştirilememiştir. Ankara Hükümeti, Kurtuluş Savaşı'nın finansmanını karşılamak için iç kaynaklara yönelmiş, vergilere zam yapmış, maaş ve ücretlerin %20 azaltılması, bir ay ödenmemesi gibi malî önlemler alınmıştır. 7-8 Ağustos 1921'de "Tekâlif-i Milliye Kanunu" yoluyla zorunlu iç borçlanmalara gidilmiştir. Kurtuluş Savaşı'nın kazanılmasından sonra 1923'de Lozan ve 1928'de Paris Antlaşmaları ile bir kısım gelirleri Ankara Hükümetine geçen ve artık borç veremeyen Düyun-u Umumiye İdaresi'nin, tasfiye sürecine girilmiştir. Osmanlı Devleti'nin Kırım Savaşının finansmanı için yaptığı

---

[640] Parvus Efendi , " Osmanlı Bankası ve Duyun-ı Umumiye'nin Rolü ", **Türkiye'nin Mali Tutsaklığı,** s.64-.65.
[641] Toprak, **A.g.e.,** s. 264-265
[642]Muammer Sencer, " Osmanlı Borçlarının Sonrası", **Türkiye'nin Mali Tutsaklığı** içinde, s.203.

1854'de başlayan ilk dış borçlanması, Düyun-u Umumiye'ye 1954'de son dış borç taksiti ödenerek bitirilebilmiştir. [643]

3.3.5 Evrak-ı Nakdiyye'nin Piyasaya çıkarılması

Ekonomik ve malî şartların kötü olduğu bu dönemde, "Evrak-ı Nakdiyye" (emisyon) başvurulan diğer gelir kaynaklarından olmuştur.

Mehmet Cavid Bey döneminde savaşın finansmanı kağıt para emisyonu ile yapmaya çalışılmış, emisyonun sürekli olması, para arzını artırmış bu da enflasyon ve hayat pahalılığına neden olmuştur. Temmuz 1915 ile Ekim 1918 yılları arasında 161 Milyon Osmanlı lirası basılmış, enflasyon tırmanmış ve spekülatif kazançlar artmıştır.[644]

1914-1918 yılları arasında, Almanya ve Avusturya'dan alınan 182,700,939 liralık avans desteğiyle 7 adet tertiple 161,081,663 liralık kağıt para çıkarılmıştır. Osmanlı Hükümet'i savaşın finansmanını karşılamak için diğer bir yol olan, Alman tahvillerinin Osmanlı piyasalarında tedavülünü sağlamıştır.[645] Emisyon işleri, Osmanlı Bankası yönetiminde ve Almanya ve Avusturya'nın kontrolüne geçen Düyun-u Umumiye İdaresi tarafından gerçekleştirilmiştir. Garantörü Almanya olan ve karşılığının altınla ödeneceği vaad edilerek çıkarılan Evrak-ı Nakdiye, Doğu vilayetleri gibi ülkenin her yerinde aynı ilgiyi görmemiş ve bu bölgelerde ordunun ihtiyaçları, madeni para ile karşılanmıştır. Bunu önlemek ve Evrak-ı Nakdiyye'nin kullanılmasını sağlamak için zorlayıcı tedbirler getirilmiştir.[646] Mehmet Cavid Bey, piyasaya çıkarılan, Evrak-ı Nakdiyye'nin faizsiz bir para olduğunu, ne halka ne de Almanya'ya para ödenmediğini belirtmiş, hazine tahvilinin ise faizli bir kağıt olduğunu ifade etmiş, halka faydalı olması amacıyla Evrak-ı Nakdiye çıkarıldığını ileri sürmüştür. [647] 1914-1918 döneminde borçları artıran asıl kalem emisyon olmuştur. Hükümet ordunun olağanüstü artan ihtiyaçlarını karşılayabilmek için 1918 yılında 25 milyon liraya ulaşan miktarda istimvale (halkın malına el koyma) başvurmuştur. Savaşta ölenlerin ailelerine ve yaralananlara bağlanan emekli maaşları, 1914 yılında 3.3 milyon liradan 1918 yılında 12.5 milyon liraya ulaşmıştır. Yıllık borç ödemeleri, 1914 yılında 12.504 milyon lira iken 1918 yılında %100 artarak 22.630 milyon liraya ulaşmıştır. [648]

---

[643] Falay, **A.g.e.,** s.84-85.
[644] Toprak, **A.g.e.,** s. 264-265
[645] Öztel, **A.g.e.,** s. 260-261
[646] Eroğlu, " Mehmet Cavid Bey'e Göre Borçlanma ve 1908-1918 Arası Borçlanma Siyaseti", **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, s. 82
[647] **MMZC**, 29 Teşrinisani 1333 (1917) C: 1, B. 11, s. 133
[648] Öztel, **A.g.e.,** s. 264-265

Başvurulan olağanüstü yöntemler, Osmanlı ekonomisini iyice kötüleştirmiştir. Kağıt paraya güveni azalan halk altın ve gümüş para ile ödeme yapmak yerine öncelikle kağıt para kullanmış, bozuk para sıkıntısı baş göstermiştir. Bunu önlemek amacıyla 1916'da " Tevhid-i Meskûkât Kanunu " çıkarılmış ve 1 altın lira = 100 gümüş kuruş ilkesi benimsenerek bozuk para darlığı giderilmek istenmiştir. Mehmet Cavid Bey, yapılan uygulamaların sonunda elde edilecek gelir ile bütçe denkliğinin de sağlanacağını savunmuştur. [649]

I. Dünya Savaşı döneminde, para arzı dört kat artmış, enflasyon yükselmiş ve enflasyondan kurtulmak isteyen tüccarın ve halkın paradan kaçıp mala yönelmesi sonucunda enflasyon körüklenmiştir. Savaşın finansmanının olağan üstü vergiler yerine para basılarak yapılması, enflasyona, piyasada mal darlığına, karaborsacığa ve gelir bölüşümünün bozulmasına neden olmuştur. [650]

3.3.5 Maliye İdaresi ile ilgili Diğer Düzenlemeler

Bu dönemde devlete ait bütün iktisadî faaliyetlerin tek elden kontrolü ve yönetimi sağlanmaya çalışılmıştır. Malî idarede ve yapıda yeni düzenlemelere gidilmiş, yapılan bu düzenlemeler ile bütçenin gelir ve giderlerinin tek elden yönetilip, tek bütçede toplandığı merkezileşmiş bir yapı oluşturulmak istenmiştir.[651]

Usûl-i Muhasebe-i Umûmiye Kanunları (1325/1909): Bu kanunlar ile eski muhasebe yöntemleri terk edilerek muhasebe kayıtlarının daha iyi kontrol edilebilmesi için yeni yöntemler kabul edilmiştir. Hesaplar ve işlemler daha sağlıklı hale getirilmiş ve maliye idaresinin çağdaşlaşması başlatılmıştır.[652]

Teşkilât ve Tensikat Kanunu (1908): Mehmet Cavid Bey; Teşkilât ve Tensikat Kanunu'nun yapılmasındaki amacın, devlette çalışan memur sayısının azaltılarak maliye ve hazinenin harcamalarının azaltılmasından ibaret değil, amacın daha çok devletin iktisadi durumu ile ilgili hayati bir mesele olduğunu öne sürmüştür. Bu kanunun amacının, devletin hizmetinde maaşla çalışan devlet memurlarını, ticarette veya özel işletmelerde çalışmaya yönlendirmek olarak ifade etmiştir. [653] Mehmet Cavid Bey döneminde maliye memurlarının düzenli bir cetveli çıkarılmış, kabiliyet ve çalışkanlıklarına göre tensikata gidilmiş, yaklaşık

---

[649] Toprak, **A.g.e.,** s. 238-241
[650] Toprak, **A.g.e.,** s. 264-266
[651] Öztel, **A.g.e.,** s. 309.
[652] Eroğlu, **İttihatçıların Ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey,** s. 307-308
[653] **MMZC,** 16 Mayıs 1325(1909), C: 4, B. 82, s. 20

350 kişi kadro dışı bırakılmış ve merkezdeki maliye memurlarının sayısı 500 kişiye indirilmiştir.[654]

Maliye Teftiş Heyeti Tesisi Kanunu (1327/1911): Bu kanun ile teftiş heyeti oluşturularak maliyede tahsilat işlemleri hızlandırılmıştır. [655]

Tevhid-i Meskûkât Kanunu (1916): Piyasalardaki para karmaşasını önlemek amacıyla çıkarılmıştır. Bu kanunla 1844 yılından önce çıkarılmış tüm sikkelerin tedavülüne son verilmiş ve her türlü ödemeler için 1 Altın Lira 100 gümüş kuruşa eşitlenmiştir. [656]

Men-i İhtikâr Hakkında Kanun-u Muvakkatı (24 Mayıs 1917): Bu dönemde çıkarılan bu geçici yasa ile savaşın oluşturduğu durumdan yararlanmak için mal istifleyerek spekülasyon yapanların en ağır ceza ile askeri mahkemelerde yargılanması kabul edilmiştir. Bu iktisat dışı önlemler, aşırı kâr ve fiyat artışının daha da yükselmesine neden olmuştur. [657]

Memurların Ticaretten Men'i Kanunu (1917): 1914'de Savaşla birlikte başlayan ve sonunda, %300'ü bulan enflasyon yüzünden, sabit gelirli asker ve memur sınıfı fakirleşmiş ve biraz sermaye sağlayanları ise ticarete atılmıştır. Memurların ticaret yapmasını önlemek için çıkarılmış bir kanundur. [658]

3.3.6 I. Dünya Savaşı'nın İktisadî ve Malî Etkileri

I. Dünya Savaşı'nda oluşan şartlar, İttihat ve Terakki Hükümeti'nin hedeflediği "milli iktisat" politikalarının uygulanması için gerekli zemini oluşturmuş ve gayrimüslim nüfus azalmıştır. Savaş şartları dış borçlanma imkânını ortadan kaldırmış, olağanüstü giderlerin karşılanması için başvurulan ve emisyon sonucunda da enflasyon artmış ve halkın vergi ödeme gücü kalmamıştır. İthalat imkânlarının kalmaması ile ülkede mevcut malların ordunun ihtiyacı için kullanılması sonucunda, piyasada mal kıtlaşmış, karaborsa oluşmuş ve fiyatlar artmıştır.[659]

1914'te savaşın başlaması ile bankada parası olan mevduat sahiplerinin paralarını çekmek istemeleri üzerine, Osmanlı Hükümeti moratoryum ilan etmiş, 2 ağustos1914'de "Tecil-i düyûn kanunları" çıkarılmış, bu kanunla bankalardaki mevduatlar ve dış borçlar da

---

[654] Öztel, **A.g.e.**, s. 14.
[655] **A.e.**, s. 309.
[656] **A.e.**, s. 310.
[657] Toprak, **A.g.e.**, s. 301.
[658] **A.e.**, s. 342-343
[659] Öztel, **A.g.e.**, s. 249-250

dahil olmak üzere tüm borç ve taahhütlerin vadeleri bir ay süre ile uzatılmıştır. Savaş süresince yürürlükte kalan bu kanun sayesinde birçok banka iflastan kurtulmuş, altın olarak banka müşterilerinden alınan paralar, moratoryumdan sonra değerinin altında kağıt para olarak geri ödenmiş ve bankalar bu yolla kâr etmişlerdir. [660]

Savaşa girilmesi, altın ve gümüş gibi madeni paraların piyasadan çekilmesi sonucunda, piyasada madeni nakit para kalmamıştır. Parvus Efendi; Osmanlı yönetiminin nakit altın ihrâcına karşı çıkmış, Avrupa devletleri gibi Osmanlı Devleti'nin de tedavüle, "banka ve devlet itibar kağıtları" çıkarmasını önermiştir.[661] Para ihtiyacını karşılamak için "Altın Şahadetnâmesi" olan bir kağıt para kullanılmıştır. Bunların yanında, savaş ekonomisinin gerektirdiği bir önlem daha alınmış, 6 Ekim 1914'de, geçici bir yasa ile altın ihracatı yasaklanmıştır.[662]

Öte yandan, az da olsa savaşın olumlu etkileri görülmüştür. Devlet tek taraflı bir kararla 1914 yılında kapitülasyonları kaldırmıştır. Geçerli olan gümrük vergileri iptal edilmiş, ad valorem tarifeden spesifik tarifeye geçilmiştir. Gümrük vergisi oranları önce %15' e sonra %30'a çıkarılmış, artan vergi oranları ile korunan iç piyasada, İthalatın azalmasıyla birlikte çiftçinin geliri de artmıştır. Temettü Vergisi, yabancılardan da alınmaya başlanmıştır. Savaşın finansmanını sağlayabilmek için devlet giderleri kısılmış, memur aylıklarının yarısı ödenmiş ve mütahitlerin ve diğer devletten alacaklıların borçlarının ödenmesi ertelenmiştir. Kanunla bazı vergilere zam yapılmış ve Harp Vergisi uygulamasına devam edilmiştir. Maaşlardan %3 oranında vergi alınmasına başlanmıştır. "Tekalif-i Fevkalade " Kanunuyla vasıtalı ve vasıtasız vergilerde artışa gidilmiştir. "Tekalif- Harbiye" Vergisi ve "Muafiyet-i Askeriye" Vergisi çıkarılmıştır. I. Dünya Savaşı'yla birlikte maliyenin masraf bütçelerinin dengesi harbiye ve bahriye nezaretleri lehine değişmeye başlamıştır. Buna rağmen vergi gelirleri ile savaş giderlerinin karşılanması mümkün olamamıştır.[663]

Bu bölümde ele alınan konular, özetle şunlardır: İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önemli bir üyesi olan Mehmet Cavid Bey, liberal ekonomi düşüncesini, hem bilim adamı olarak hem de Maliye Nazırı olarak maliye politikasına uygulayabilen, liberal görüşlerin önemli savunucularındandır. Liberal ekonomi politikasını, çağının iktisat bilimini ve istatistik tekniklerini eserleriyle aktarmıştır. İtibar-ı Milli Bankası'nın kurucularındandır, Mehmet Cavid Bey döneminde; kapitülasyonlar kaldırılmış, Maliye Teftiş Heyeti oluşturulması ile maliye

---

[660] Pakalın, **A.g.e.,** s.246
[661] Parvus Efendi , "Tedabir-i Zaruriyye-i Maliye," Tasvir-i Efkâr, 22 Temmuz 1330, s.3, (Der.) Zafer Toprak, **Türkiye'de "Milli İktisat" (1908-1918),** s. 391.
[662] Toprak, **A.g.e.,** s. 237.
[663] Öztel, **A.g.e.,** s. 251-253

İdaresinde tahsilat işlemlerinin hızlandırılması sağlanmış, eski muhasebe yöntemleri terk edilerek kayıtların daha iyi kontrol edilebilmesi için yeni yöntemler kabul edilmiş, hesaplar ve işlemler daha sağlıklı hale getirilerek maliye idaresinin çağdaşlaşması başlatılmıştır. Bunlara karşılık, iç kaynaklara dayalı girişimlerde yetersiz kalınmış, yabancı sermaye gelişi özendirilmiştir. Ticaret anlaşmaları değiştirilememiş, vergi ve gümrük resimleri 1914'e kadar artırılamamış, dış borca ve kağıt para arzına başvurulmuş, iç borçlanmalarda verimli olunamamıştır. Mehmet Cavid Bey, savaşlarla geçen II.Meşrutiyet döneminde savaş ekonomisi üzerinde durmuş ve liberal programında değişiklikler, sınırlandırmalar yapmıştır. Savaşlarda kaybedilen nüfusla birlikte ekonomide üretim, vergi ve devlet gelirleri azalmış, harbin finansmanı için borçlanma ve vergiye başvurulmuştur. Üretiminin azalması ile fiyat ve kârlarda aşırı artışlar ortaya çıkmış ve başlayan savaş ekonomisinin ortaya çıkardığı vurguncu ve muhtekirlere karşı, ekonomik önlemler alınması gerekmiştir.

SONUÇ

Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyılın başlarına kadar "iktisadi düşünce"den çok, toplumun düzen içinde yaşamasını sağlamak için "iktisadi tedbirler" geliştirilmiştir. Devletin sıkı denetimi ve geleneksel ilişkileri ekonomik bölüşümü belirlemiş ve Batı'daki iktisadi gelişmeye paralel bir gelişme ortaya çıkamamıştır. Osmanlı ekonomisi; 19.yüzyıla gelene dek tarımsal üretim açısından bir "toprak rejimi"'ne, tarım dışı üretim ve ticaret açısından da bir "lonca sistemine" dayandırılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda; 17. yüzyıldan Sultan III. Selim'e kadar sürekli askeri yenilgiler, büyük çaplara varan toprak kayıpları yanında fetih yapılarak yeni topraklar kazanılamaz olmuş ve çöküş başlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda 1837 yılına kadar, Maliye Nezareti henüz kurulamamış ve 1863'den önce bir bütçe düzenlenememiş, kısacası maliye sistemi için gerekli ana vasıflara sahip olunamamıştır. III. Selim ve II. Mahmut'un devlet kurumlarının yanında eğitim ve öğretimde giriştiği geniş reform hareketleri Türkiye'de modernleşme tarihinin en önemli safhalarından biri olarak gösterilmektedir.

İngiltere ve Fransa, Osmanlı İmparatorluğu'nu 1838 Ticaret Antlaşması ile açık pazar olarak Dünya ticaret ağına, 1839 Tanzimat Fermanı ile Batı Avrupa'nın kamu hukukuna sokmuş, liberalleştirmenin hukuki alt yapısını hazırlamış, Islahat Fermanı'nın ilanı ile de dini esaslara dayanmayan bir hukuk görüşünün yerleştirilmesi amaçlanmış ve gayrimüslimlere tanınan malî ve hukuksal ayrıcalıklarla o güne kadar imtiyazlı millet olan müslüman tebaanın hakları, gayrimüslimlerin çok gerisinde kalmıştır. Bu ayrıcalıklar, dolaylı olarak Osmanlı'nın, 1875'de borç ödeyemez duruma gelmesinde ve malî özgürlüğünü kaybetmesinde de büyük rol oynamıştır. 1875'de dış ödemeleri durdurduğunu ilan eden Osmanlı Devleti ile Alman, İngiliz, Fransız, Avusturyalı ve diğer alacaklıların temsilcileri arasında 1881'de, dış borçların miktarları ve ödeme koşullarını yeniden düzenleyen Muharrem Kararnamesi imzalanmıştır. Bu anlaşma ile Osmanlı Devleti maliyesi, gelir kaynaklarının bir bölümünü yabancı alacaklıların temsilcilerince yönetilen Düyun-u Umumiye İdaresi adı verilen kuruluşa devretmiştir.

XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra Osmanlı İmparatorluğu, Avrupalı devletlerin iktisadi, siyasi ve malî baskıları yüzünden bağımsızlığını önemli ölçüde kaybetmiş, Avrupalı sermayedarların hammadde kaynağı ve mallarının da alıcısı olmuştur. Giderek ağırlaşan dış borçlar ve kapitülasyonların varlığı, Düyun-u Umumiye İdaresi'ni oluşturmuş bunun sonucunda malî bağımsızlık kaybedilmiştir. Bu sayılanlar, Osmanlı İmparatorluğu yönetimi ve ekonomisindeki başarısızlıkların esas nedenlerinden olmuş, Cumhuriyet Hükümetleri'nin iktisadî -malî kararlarını ve yapılarını etkilemiştir.

1850'den sonra Osmanlı İmparatorluğu'nda, iktisadî düşünce yönünden iki akım ortaya çıkmıştır. Bunlar; ekonomideki tüm kısıtlamaları reddeden "serbesti-i ticaret" yaklaşımı ve ekonomik kısıtlamaların, ekonominin kalkınmasına kadar sürdürülüp kalkınmadan sonra serbest ticaret kurallarına geçişi savunan "himayeci" yaklaşımdır. XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra liberal iktisat düşüncesi gelişmiş ve 1860'lı yıllarda özgürlükçü bir akım başlatan Osmanlı asker, sivil ve bürokrat aydınlardan Şinasi, Namık Kemal, Ali Suavi, Ziya Paşa gibi düşünürler "Yeni Osmanlı" diye adlandırılan bu akımın özgürlükçü fikirlerini yazdıkları eserlerle yaymaya çalışmışlardır. Yayılan bu fikirler ile II. Abdülhamid yönetimine karşı olan ve "Jön Türk" diye adlandırılan bir düşün hareketi ortaya çıkmış ve bu hareket, iktisadi düşüncede liberal dönüşümler amaçlayan bir devrim olmuştur. Baskılar karşısında II. Abdülhamit 24 Temmuz 1908' de II.Meşrutiyet'i ilan etmek durumunda kalmış arkasından da Meclis-i Mebusan açılmıştır. Bu dönemde, iktisadî düzenin liberalleşmesi amacıyla Osmanlı halkı girişimciliğe özendirilmiş ve yabancı sermayeye geniş olanaklar sağlanmıştır. Bu dönemde liberalizm, Sakızlı Ohannes Paşa, Mehmet Cavid Bey, Prens Sabahattin gibi taraftarlarca savunulurken; himayeci görüş, Ahmet Mithat Efendi, Akyiğitoğlu Musa Bey, Parvus Efendi, Ziya Gökalp ve Tekinalp gibi taraftarlarca savunulmuştur.

İttihat ve Terakki Cemiyeti II. Meşrutiyet'ten sonra 1908 -1918 arasında kurulan hükümetlerin ya çoğunluğunu elinde bulundurmuş ya da tek başına iktidarda olmuş, I. Dünya Savaşı sonuna kadar ülkeyi idare etmiştir. Bu dönemde, önceleri yabancı sermayeyi özendiren bir politika izlenmişse de savaşların etkisi ile yabancı sermayeye karşı olan bir politika ve "liberal iktisat" yerine "milli iktisat" görüşleri benimsenmiştir. Trablusgarp ve Balkan Savaşları'nda bozguna uğrayan Osmanlı İmparatorluğu, 1912 ve 1913 yıllarında topraklarının yarısını kaybetmiştir. I. Dünya Savaşı'nda, Çanakkale dışında büyük askeri yenilgilere uğramış, açlık, yoksulluk ve salgınlarla uğraşmıştır. I.Dünya Savaşı yenilgisinin ardından, 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi imzalanmış, İttifak Devletleri tarafından işgal edilen ülkede başlatılan Kurtuluş Savaşı zaferle sonuçlanmıştır.

29 Ekim 1923'de Ankara'da Türkiye Cumhuriyeti ilan edilmiş ve ülkenin ekonomik bağımsızlığı ile ilgili düşünceler ortaya atılmaya başlamıştır. I. Dünya Savaşı ve Rusya'da Bolşevik devrimi gerçekleşmesinin de etkileriyle Batı'lı ülkelerde liberal ekonomiden uzaklaşma eğilimleri oluşmuştur. Lozan Antlaşması'nın imzalanması öncesinde toplanan İzmir İktisat Kongresi'nde, uygulanacak sistemin özel girişime öncelik veren, devlet güdümünde "karma ekonomik sistem" olmasına karar verilmiştir. Lozan Antlaşması sonunda nüfus mübadelesi ile Yunanistan'a göç eden tüccar ve zanaatkârlar nedeniyle oluşan sermaye ve girişimci yetersizliğinden dolayı tarım sektörünün modernizasyonu ve sanayileşme atılımı başarılamamıştır. Sanayi sektöründe iç kaynak yetersizliği ve düşük gelir

düzeyi yüzünden özel sektörün sermaye birikimi sağlanamamış ve iç ve dış borçlar yüzünden kamu tasarrufları azalmıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nde modern bir kapitalist ekonominin oluşması, 1908 sonrasında İttihatçıların ve 1923 İzmir İktisat Kongresi sonrası Kemalist'lerin ana hedefi olmuştur. Bu hedefe ulaşmak için devlet eli ile bireylerin zenginleşebilecekleri ortamın yaratılması yanında yerli sermayenin yabancı sermaye ile eşit koşulda işbirliği içine girmesi gerekmiştir. Bunun gerçekleşmesi için de ölçülü ve ılımlı bir korumacı rejim tercih edilmiştir. Dünya konjonktürü ve Türkiye'nin nesnel şartları, 1923-1929 arası serbest ticaret "açık kapı" politikasını gerektirmiştir. Lozan'da kabul edilen sınırlamalar 1929'da kalkmış ve ekonomide karar alma yetkisi tümüyle Cumhuriyet hükümetine geçmiştir. Gümrük ve dış ticaret rejimi özgür ve önemli bir gelir kaynağı olmuştur. 1927'de Teşvik-i Sanayi Kanunu kabul edilmiştir. Türkiye Cumhuriyeti yönetimi, 1929 Dünya Buhranı'ndan sonra ise adım adım dış ticareti denetleyen, korumacı yeni bir yapıya geçmiştir. Bu şartlarda oluşan Kadrocu hareket ile sınıfsız ayrıcalıksız bir toplum yaratılmak istenilmiştir. Kadrocular, Türkiye Cumhuriyeti gibi ülkelerin sömürge ve yarı sömürge mücadelesini, sınıf mücadeleleri değil ulusal kurtuluş mücadeleleri olarak görmüştür. Kadrocular, ulusal kurtuluş savaşları sonrası bağımsızlığına kavuşan Türkiye ve benzer ülkelere, sınıf çatışması yaratmadan bir sanayileşme ve yüksek teknolojiye ulaşma yolu olan devletçiği önermişlerdir. Kadroculların önerdiği devletçilik anlayışı, ekonomik, siyasal, sosyal ve kültürel alanları da kapsayan klasik devlet müdahaleciliğinden daha ileri bir sistem olmuştur.

Mehmet Cavid Bey, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önemli bir üyesi olmuş, liberal ekonomi düşüncesini, hem bilim adamı olarak hem de Maliye Nazırı olarak, maliye politikasına uygulayabilmiştir. Bireyci ve liberal görüşlerin en önemli savunucularındandır. İnsan topluluklarının uygarlaşma ve gelişmeyi sağlayabileceklerini ifade ettiği özgürlük, mülkiyet, rekabet, veraset, sorumluluk gibi ilkeleri savunmuştur. Bireyciliği, toplumların ilerlemesinde en fazla katkıda bulunan doğal bir davranış olarak görmüş ve bireyciliğin özgürlük ve bağımsızlığa bağlı olduğuna inanmıştır. Liberal ekonomi politikasını, çağının iktisat bilimini ve istatistik tekniklerini eserleriyle aktarmıştır. İlk milli nitelikteki Osmanlı Bankası olan, Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası'nın kuruluşuna öncülük etmiştir. Bu dönemde, kapitülasyonlar kaldırılmış, Maliye Teftiş Heyeti oluşturulması ile Maliye'de tahsilat işlemlerinin hızlandırılması sağlanmış, eski muhasebe yöntemleri terk edilerek kayıtların daha iyi kontrol edilebilmesi için yeni yöntemler kabul edilmiş, hesaplar ve işlemler daha sağlıklı hale getirilerek maliye idaresinin çağdaşlaşması başlatılmıştır. Mehmet Cavid Bey döneminde, iç kaynaklara dayalı girişimler yetersiz kalmış, yabancı sermaye gelişi özendirilmiştir. Ticaret anlaşmaları değiştirilememiş, vergi ve gümrük resimleri 1914'e kadar artırılamamış, sık sık dış borca ve kağıt para arzına başvurulmuştur. 1908 -1914 yılları arasında, Londra, Paris ve Berlin banka grupları ile dokuz defa borçlanmaya gidilmiş,

yabancı sermaye girişi desteklenmiş, kapitülasyonlar 9 Eylül 1914'de tek taraflı kaldırılmıştır. 1914'e kadar gümrük resimleri ve vergiler, ticaret antlaşmaları değiştirilememiş ve millî sermayeye dayanan bir ekonomi yaratmada yetersiz kalınmıştır. Mehmet Cavid Bey ekonomik bir savaş olarak tanımladığı I.Dünya Savaşı boyunca, her altı ayda bir Almanya'ya borçlanıldığını açıklamaktadır. Savaş yıllarında uygulanan himayeci "milli iktisat" görüşünün, liberalizm ağırlıklı ve yabancı sermayeyi savunan görüşlerden de etkilendiği görülmektedir. Mehmet Cavid Bey bu dönemde, yerli sermaye ile yabancı sermayenin bir arada olmasını savunmuştur.

Mehmet Cavid Bey; II. Meşrutiyet döneminde, ülkenin kalkınması için dışardan gelecek bir itici güce ihtiyaç olduğunu ileri sürmüştür. Osmanlı Devleti, 1908-1918 yılları arasında borçlanma siyasetini sürdürmek zorunda kalmış ve alınan paralar genellikle cari harcamalarda kullanılmış, borç yükü artarak devam etmiştir. Bu dönemde uzun vadeli malî işlemler yapılmış, avanslar ve hazine bonoları şeklinde yapılan kısa vadeli borçlanmalar ödenemeyince uzun vadeli borçlanmaya dönüştürülmüştür. Borçlanmalara karşılık olarak âşar, ağnam, gümrük gelirleri ile bazı işletmelerin gelirleri gösterilmiştir Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girmesi ile Maliye Nazırlığından istifa etmesi ve yerine Dahiliye Nazırı Talat Paşa bakmasına karşın, Mehmet Cavid Bey malî konularda alınan kararlarda yine en yetkili kişi olmuştur. Savaşlarla geçen II. Meşrutiyet döneminde, savaş ekonomisi üzerinde durmuş ve liberal programında bazı değişiklikler ve sınırlandırmalar yapmıştır. Savaşlarda kaybedilen nüfusla birlikte ekonomide üretim, vergi ve devlet gelirleri azalmış, harbin finansmanı için borçlanma ve vergiye başvurulmuştur. Üretiminin azalması ile fiyat ve kârlarda aşırı artışlar ortaya çıkmış ve başlayan savaş ekonomisinin ortaya çıkardığı vurguncu ve muhtekirlere karşı ekonomik önlemler alınması gerekmiştir. I. Dünya Savaşı'nın yenilgiyle bitmesi, Osmanlı İmparatorluğunun parçalanmasına neden olmuştur. Mehmet Cavid Bey, Mondros Mütarekesi sonrası terk ettiği İstanbul'a 3 Temmuz 1922'de Düyun-u Umumiye İdaresi'nin Dâinler Vekilliği Türk Üyesi olarak geri dönmüştür. Kendisine Cumhuriyet tarihimizde, İnönü'nün danışmanlarından biri olduğu I. Lozan Konferansı dışında bir görev verilmemiş, Osmanlı İmparatorluğu'ndan kalan borçların ödenmesi hakkındaki, Türk tezine karşı çıktığı için Konferans Heyeti'nden de çıkarılmıştır. Mehmet Cavid Bey'in de içinde bulunduğu ittihatçı bir gruba, Mustafa Kemal Paşa'ya suikast düzenledikleri suçlaması yapılmıştır. 1926'da Mehmet Cavid Bey ve bir grup ittihatçı muhalif, İzmir Suikasti yargılamaları sonunda idam edilmiştir.

Mehmet Cavid Bey Maliye Nazırı olduğu dönemlerde gerçekleştirdiği en önemli kararların arasında Kapitülasyonların kaldırılması, Gümrük Vergisi mevzuatının değiştirilip ad valorem hesaplama yönteminden spesifik yönteme geçilmesi, Temettü vergisinin

gayrimüslim tebaadan da alınması sayılabilir. Âşar vergisinde değişiklikler yapılması, ağnam vergisinin yerine yeni bir vergi bulununcaya kadar aynı kalması, şehirlerde emlak sayımı yapılarak "ferağ ve intikal vergisi"nin getirilmesi, Emlak Vergisi Tarhı için Yapılan Musakkafat Vergisi Kanunu , Damga Vergisinin gayrimüslimlerden de alınması, İhracat Heyeti ve İhracat Resmi İhdası, Tatil-i Eşgal Kanunu, Seferberlik Esnasında Bedel-i Nakdilerin Muhtelif Nisbette Alınması ve Harb Vergilerinin Tarh Sûreti, Memurların ticaretten Men'i, Tecil-i Düyun Kanunları, Maliye Teftiş Heyeti Tesisi, Tahsil-i Emval, Tensikat ve Usûl-i Muhasebe-i Umumi Kanunları diğer uygulamaları arasındadır. Ayrıca Tütün gelirleri için Düyun-u Umumiye ile anlaşarak bandrol usulüne geçilmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun petrol tekelini kurması, Muhasebe-i Umûmiye Kanunu'nun tam olarak uygulanması çalışmaları yapılmıştır. Mehmet Cavid Bey, Maliye Nazırlığı sırasında vergi, borçlanma gibi uygulamaların yapılması sonunda elde edilecek gelir kaynakları ile bütçe denkliğinin de sağlanacağını, sonunda sıkıntıların biteceğini ve ülkenin refaha kavuşacağını inanmıştır. Savaşın çıkması ile bu beklentiler gerçekleşememiştir.

Mehmet Cavid Bey, liberalizmi iktisadî ve siyasî yönleriyle savunmuş, iktisadi gelişmenin en önemli şartının hürriyet olduğuna inanmış, iç ve dış ticarette mutlak bir serbestlikten yana olmuştur. İktisadîliği; en fazla talep edilen malı, devletin en ucuza millete arz etmesi olarak açıklamış, ülkede sanayileşmenin başarılı olamayacağına ve tarımın desteklenmesi gerektiğini savunmuştur. Ülkenin iktisaden gelişmesi için en önemli unsurların, vergi mükelleflerinin yani ticaretinin güçlü olması, demiryolları, limanlar inşa edilerek ülkedeki ulaşım imkanlarının geliştirilmesi ve bunun için gerekirse borçlanmaya gidilmesi olarak görmüştür. Savaşlarla artan devlet harcamalarını karşılayabilmek için dış ve iç borç yanında, kağıt para arzına da başvurmuş, enflasyon tırmanmıştır.

Sonuç olarak, Osmanlı Devleti'nde, Mehmet Cavid Bey döneminde yürütülen iktisadî ve malî politikalar ile başarı sağlanamamış, ekonomi çökmüş ve ülke parçalanmıştır. Bu dönemin deneyimleri, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kararlarını da etkilemiş, " millî iktisat " yanında, "kendine yeterli ve içe dönük" iktisadî ve malî politikalarına yöneltmiştir. I. Dünya Savaşı'nın neden olduğu emisyon ve enflasyonun yarattığı derin etki ile. "sağlam para ve denk bütçe" uzun yıllar Cumhuriyet maliyesinin temel hedefi olmuştur. Diğer yandan, Mehmet Cavid Bey, memur sayısını azaltmış, maliye teftiş heyetini oluşturmuş ve vergi tahsilatını artırmıştır. Maliye idaresinin, muhasebe kanunlarının yenilenmesinde ve hesaplarının daha sağlıklı hale getirilmesinde başarılı olmuş, maliye idaresinin merkezileşmesi ve modern bir malî yapı oluşturulmasında önemli katkılar sağlamıştır.

KAYNAKÇA

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Meclis-i Meb'usan Zabıt Ceridesi, "Mehmet Cavid Bey'in 1324-1334 Meclis oturumlarındaki konuşmaları", (Çevrimiçi) http://www.tbmm.gov.tr/hukumetler, 10 Temmuz 2011

MMZC, 13 Mayıs 1325(1909), C : 3, B. 80, s. 678

MMZC, 16 Mayıs 1325(1909), C. 4, B. 82, s. 20

MMZC, 16 Mayıs 1325(1909), C: 4, B. 82, s. 20

MMZC, 19 Mayıs 1325(1909), C: 1, B. 84, s.1

MMZC, 9 Haziran 1325(1909) , C:4, B. 98, s. 548

MMZC, 10 Haziran 1325 (1909), C : 4, B. 99, s. 597

MMZC, 7 Ağustos 1 3 2 5(1909) , C:6 , B.139 , s. 591-654

MMZC, 21 Haziran 1328 (1912), C: 2, B. 26, s. 56-66

MMZC, 27 Haziran 1328 (1912) **C** : 2, B.28, s. 39-42

MMZC, 9 Temmuz 1330 (1914), C: 2, B. 41, s. 564

MMZC, 9 Temmuz 1330 (1914), C: 2, B. 41, s. 564

MMZC, 6 Şubat 1332 (1916), C:2, B. 35, s. 5

MMZC, 13 Şubat 1332 (1916), C: 2, B. 51, s. 492-497

MMZC, 31 Kânunusâni 1332(1917), C:2, B. 51, s. 429-431

MMZC, Kânunuevvel 1333 (1917), C: 1, B. 19. s. 324-325

MMZC, 25 Mart 1334 (1918), C.3, B. 75, s. 350

MMZC, 31 Mart 1334 (1918), C: 1, B: 79, s. 527

TBMM, "Hükümet Programları", (Çevrimiçi) http://www.tbmm.gov.tr/hukumetler, 25Eylül 2011

TBMM, "V.İsmet İnönü Hükümeti Programı,1930", (Çevrimiçi) http://www.tbmm.gov.tr/hukumetler, 25Eylül 2011

TBMM, "VI.İsmet İnönü Hükümeti Programı,1931",(Çevrimiçi) http://www.tbmm.gov.tr/hukumetler, 25 Eylül 2010

TBMM, "VII.İsmetİnönü Hükümeti Programı,1935",(Çevrimiçi) http://www.tbmm.gov.tr/hukumetler, 25 Eylül 2010

TBMM, "I.Celal Bayar Hükümeti Programı,1937", (Çevrimiçi) http://www.tbmm.gov.tr/hukumetler, 25Eylül 2011

Gazeteler ve Mecmualar

Kadro, Cem Alpar (hzl.), Ankara, Ankara İktisadi Ticari İlimler Yayınları, 1978

Maliye Araştırma Merkezi Konferansları, Istanbul, Güryay Matbaası, Sene:1988/1989, 1990

Maliye Enstitüsü Konferansları, Istanbul, Güryay Matbaası, 1980, Sene.1979/1980

Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F Dergisi, İstanbul, C.XXVII, Yıl:2009, Sayı II, s. 01-20

Müteferrika, İstanbul, RTB Matbaacılık, Sayı 2, 2002

Ülkü Halk evleri Mecmuası, C.II, sayı. 2, 1933

Tarih ve Toplum, Istanbul, İletişim Yayıncılık

Toplumsal Tarih, Istanbul, Tarih Vakfı Yayınları

Vikipedia

Ansiklopedi ve Sözlükler

Diyanet İslam Ansiklopedisi., C:7, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993

İmla Kılavuzu, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1996

Osmanlıca Türkçe Sözlük, Mustafa Nihat Özön (hzl.), İstanbul, Bilgi Yayınevi, 1971

Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1994

Kitaplar

Akalın, Güneri: **Atatürk Dönemi Maliye Politikaları**, Ankara, T.C.Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı,2008.

Akalın, Uğur Selçuk: **Üç Dönem Üç Ekonomi**, İstanbul, Önsöz Basım Yayıncılık, 2006.

Aktar, Ayhan: **Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları**,İstanbul, İletişim Yayınları, 2001

Aydemir, Şevket Süreyya: **Suyu Arayan Adam**, Ankara, Remzi Kitabevi, 1967.

Aydemir, Şevket Süreyya: **Menderes'in Dramı**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1969.

Beriş, Hamit Emrah: **Tek Parti Döneminde Devletçilik**, Ankara, Liberte Yayınevi, 2009

Berkes, Niyazi: **Türkiye İktisat Tarihi ,** C: II, 2. Baskı, İstanbul, Gerçek Yayınevi,1975.

Berkes, Niyazi: **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, 15. Baskı, İstanbul, YKY,2002.

Boratav, Korkut: **Türkiye'de Devletçilik,** 1. Baskı, Ankara, Savaş Yayınları, 1982.

Boratav, Korkut: **Türkiye İktisat Tarihi (1908-1985)**,3. Baskı, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1990.

Cavid, Mehmet : **Felaket Günleri I,**. Osman Selim Kocahanoğlu (hzl.), İstanbul, Temel Yayınları, 2000

Cavid, Mehmet : **Felaket Günleri II,** Osman Selim Kocahanoğlu (hzl.), İstanbul, Temel Yayınları, 2000

Cavid, Mehmet: **İktisat İlmi,** Sadeleştiren Orhan Çakmak, Ankara, Liberte Yayınları,2001

Cerrahoğlu, A: **Türkiye'de Sosyalizm (1848-1925),** İstanbul, Hüsnütabiat Matbaası, 1968

Çavdar, Tevfik: **Türkiye'de Liberalizm(1860-1990),** Ankara, İmge Yayıncılık, 1992.

Çavdar, Tevfik: **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839-1950**, 1. Baskı, Ankara, İmge Yayıncılık, 1995.

Doğan Atila, Aktan Haluk: **Osmanlı Liberal Düşüncesi Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası**, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010.

Du Velay, A: **Türkiye Maliye Tarihi**, (Der.)Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu, Ankara, Damga Matbaası, 1978.

Eroğlu, Nazmi: " Mehmet Cavid Bey'e Göre Borçlanma ve 1908-1918 Arası Borçlanma Siyaseti", **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,1997

Eroğlu, Nazmi: **İttihatçıların Ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey**,İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2008.

Ertan, Temuçin Faik: **Kadrocular ve Kadro Hareketi**, 1. Baskı, Ankara, T.C. Milli Kütüphane Basımevi, 1994.

Falay, Nihat: **Maliye Tarihi,** İstanbul, Filiz Kitabevi, 2000

Genç, Mehmet: **Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi**,7.Basım, İstanbul, Ötüken Neşriyat,2010.

Haydaroğlu, İlknur Polat: **Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı okullar**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.

İnalcık , Halil: **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600**, Halil İnalcık ve Donald Quataert (Ed.), Halil Berktay (çev.), 1Cilt , 3. Baskı, İstanbul, Eren Yayıncılık, 2009.

Karacan, Ali Naci: **Lozan Konferansı ve İsmet Paşa**, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1993.

Karaman, Deniz: **Cavid Bey ve Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası**, Ankara: Liberte Yayınları, 2001.

Karpat, Kemal H: **Türk Demokrasi Tarihi**, İstanbul , İstanbul Matbaası, 1967.

Kazgan, Gülten:**Tanzimat'tan 21. yüzyıla Türkiye Ekonomisi**,2. Baskı, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004.

Kazgan, Haydar: **Tarih Boyunca İstanbul Borsası**, İstanbul, İMKB, Mısırlı Matbaacılık A.Ş.1995.

Kazgan, Haydar **: Osmanlı'da Avrupa Finans Kapitali**, 2. Baskı, Ankara, Roma Yayınları, 2005.

Keyder, Çağlar: **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar,** İstanbul, İletişim Yayınları, 1990,

Kıvılcımlı, Hikmet: **Osmanlı tarihinin Maddesi** , C:1, İstanbul, Tarihsel Maddecilik Yayınları, 1974.

Kuruç, Bilsay: **Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi**, 1. Basım, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1987.

Mardin, Şerif: **Jön Türklerin SiyasiFikirleri 1895-1908**,16. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2010.

Müderrisoğlu, Alptekin: **Kurtuluş Savaşı Mali Kaynakları,** İstanbul, Kastaş Yayınları, 1988, C.II,

Nur, Rıza: **Lozan Hatıraları**, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 2008.

Ortaylı , İlber: **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, 1. Baskı,İstanbul, Hil Yayın, 1983

Ökçün, A. Gündüz: **Türkiye İktisat Kongresi- 1923**, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Yayınları,1968.

Öztel, Muharrem: **II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Maliyesi**, İstanbul, Kitabevi, 2009

Pakalın, Mehmet Zeki: **Maliye Teşkilatı Tarihi**, Ankara, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını, No:1977-180/IV, 1978

Pamuk, Şevket: **Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914**,4. Baskı,İstanbul, İletişim Yayınları,2007.

Pamuk, Şevket: **Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009 .

Parvus Efendi : **Türkiye'nin Mali Tutsaklığı,** Muammer Sencer(Der.), İstanbul, May Yayınları, 1977

Sayar, Ahmed Güner: **Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması**, 4. Basım, İstanbul, Ötüken Neşriyat,2009.

Tezel, Yahya S: **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950),** 5. Baskı, İstanbul, TarihVakfı Yurt Yayınları, 2002.

Toprak, Zafer. **Türkiye'de "Milli İktisat" (1908-1918),** Ankara, Yurt Yayınları, 1982.

Ülken, Hilmi Ziya:**Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, 8. Baskı,İstanbul, Ülken Yayınları, 2005.

Yalçın, Hüseyin Cahit: **Siyasal Anılar,** İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 1976

Makaleler

Alemdar, Korkmaz: "Basında Kadro Dergisi ve Kadro Hareketi ile İlgili Bazı Görüşler", Cem Alpar (hzl.), **Kadro,** C:I , Ankara, Ankara İktisadi Ticari İlimler Yayınları, 1978, s.21-40

Aslanoğlu, Mehmet: " II. Abdülhamid'in İktisadi ve Mali Politikalar üzerine Etkisi ", **Toplumsal Tarih**, Sayı..63, (Mart. 1999), s. 25-32

Aydoslu, Sait: "Milliyetçi ve taazzuvcu iktisat", **Ülkü Halk evleri Mecmuası,** C.II, sayı. 2, 1933, s. 277-282

Aydemir, Şevket Süreyya: "Darülfünun İnkılâp Hassasiyeti ve Cavit Bey İktisatçılığı", Cem Alpar (hzl.), **Kadro,** C: II, Ankara, Ankara İktisadi Ticari İlimler Yayınları, sayı14, (şubat 1933), 1978, s.5-11

Aydemir, Şevket Süreyya: "Sosyal Milliyetçiliğin Zaferi", Cem Alpar (hzl.), **Kadro,** C: III, Ankara, Ankara İktisadi Ticari İlimler Yayınları, 1978,Sayı 35, s. 8-22

Aydemir, Şevket Süreyya: ," Bir Toplum Felsefesi ve Milli Kurtuluş Hareketleri", **İnkilap ve Kadro**, Dördüncü Basım, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1990,s.35-50

Aydemir, Şevket Süreyya:"Açık Bütçeden Mütevazin Bütçeye Mütevazün Bütçeden Zengin Bütçeye", Cem Alpar (hzl.), **Kadro,** C: III, Ankara, Ankara İktisadi Ticari İlimler Yayınları, 1978, Sayı: 27, s. 6-18

Aydemir, Şevket Süreyya: "Sosyal Milliyetçiliğin Zaferi", Cem Alpar (hzl.), **Kadro,** C: III, Ankara, Ankara İktisadi Ticari İlimler Yayınları, 1978, Sayı: 35, s. 8-22

Aydemir, Şevket Süreyya: "Buhran İçinde Türkiye", **İnkilap ve Kadro,** Dördüncü Basım, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1990, s.53-70

Aydemir, Şevket Süreyya: "Inkılâp ve İdeoloji", **İnkilap ve Kadro,** Dördüncü Basım, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1990,s.79-84

Aydemir, Şevket Süreyya: "İnkılabın Nizamı", **İnkilap ve Kadro,** Dördüncü Basım, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1990,s.139-151

Aydemir, Şevket Süreyya:"Milletleşmek", **İnkilap ve Kadro,** Dördüncü Basım, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1990, s. 155-167

Aydemir, Şevket Süreyya: "İdeal Devlet Görünüşü Altında Çelişmeler Nizamı", **İnkilap ve Kadro,** Dördüncü Basım, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1990, s. 171-182

Başar, Ahmet Hamdi: "Buhranlar ve İnkılaplar Telakkisi", Cem Alpar (hzl.), **Kadro,** C:II., Ankara, Ankara İktisadi Ticari İlimler Yayınları, sayı 21, (eylül 1933), 1978,s. 47-50

Başar, Ahmet Hamdi: " Türk Devletçiliği ve Himayeci Ferdiyetçilik", Cem Alpar (hzl.), **Kadro,** C:II,. Ankara, Ankara İktisadi Ticari İlimler Yayınları, sayı 22, (ekim 1933), 1978, s. 42-46

Başar, Ahmet Hamdi: " Kapitalizm (emperyalizm) ile Millet İktisat Rejimi ve ferdiyetçilik ile Devletçiliğin Manaları", Cem Alpar (hzl.), **Kadro ,** C:II, Ankara, Ankara İktisadi Ticari İlimler Yayınları, sayı 18, (haziran 1933), 1978, s.43-49

Belge, Burhan Asaf : "Çökmekte Olan Cihan Nizamı.", Cem Alpar (hzl.), **Kadro,** C:I, Ankara, Ankara İktisadi Ticari İlimler Yayınları, sayı 1, (II.Kanun 1932), 1978, s. 21-27

Belge, Burhan Asaf : " Lausanne'daki Anlaşmaların İçyüzü", Cem Alpar (hzl.), **Kadro,** C: I, Ankara, Ankara İktisadi Ticari İlimler Yayınları, sayı 7, (Temmuz 1932), 1978, s. 44-48

Belge, Burhan Asaf : " Para Tezimiz ve Prof. Wagemann.", Cem Alpar (hzl.), **Kadro,** C: II, Ankara, Ankara İktisadi Ticari İlimler Yayınları, sayı 14, (Şubat 1933), 1978, s. 28-38

Burhan, Nuri: "Türkiye'de Devletçilik Üzerine Düşünceler (1923-1950)", **Maliye Araştırma Merkezi Konferansları,** İstanbul, Güryay Matbaası, Sene:1988/1989, 1990, s.30-38

Cavid, Mehmet: "Ecnebi Sermayeleri -2-", Sabah, 15 Teşrin-i evvel 1908,s.1, (Der. Zafer Toprak), **Türkiye'de "Milli İktisat" (1908-1918)** içinde, Ankara, Yurt Yayınları, 1982, s. 370-371

Cavid, Mehmet: " Kanûn-ı Esasâsimizin Maliye Kanunu Hakkındaki Mevvâddı", (Der. Deniz Karaman), **Câvid Bey ve Ulûm-ı İktisâdiye ve İçtimâiye Mecmûası** içinde, Ankara, Liberte Yayınları, 2001, s. 105-110

Cavid, Mehmet: " Müessesât-ı Nafiâmız -1- Rumeli Şimendiferleri ", (Der. Deniz Karaman), **Câvid Bey ve Ulûm-ı İktisâdiye ve İçtimâiye Mecmûası** içinde, Ankara, Liberte Yayınları, 2001, s. 129-158

Cavid, Mehmet: " Ticaret Odaları ", (Der. Deniz Karaman), **Câvid Bey ve Ulûm-ı İktisâdiye ve İçtimâiye Mecmûası** içinde, Ankara, Liberte Yayınları, 2001, s. 174-194

Cavid, Mehmet: " Müessesât-ı Nafiâmız -2-Selanik-Manastır Demiryolu ", (Der. Deniz Karaman), **Câvid Bey ve Ulûm-ı İktisâdiye ve İçtimâiye Mecmûası** içinde, Ankara, Liberte Yayınları, 2001, s. 159-173

Cavid, Mehmet: " Neşriyât-ı Vekâyi'-i İktisâdiye-2- " , (Der. Deniz Karaman), **Câvid Bey ve Ulûm-ı İktisâdiye ve İçtimâiye Mecmûası** içinde, Ankara, Liberte Yayınları, 2001, s.203-208

Cavid, Mehmet: "Beynelmilel İhsâiyât Enstitüsü" , (Der. Deniz Karaman), **Câvid Bey ve Ulûm-ı İktisâdiye ve İçtimâiye Mecmûası** içinde, Ankara, Liberte Yayınları, 2001, s.195-198

Cavid, Mehmet: " Ba'de'l-İnkılâb İstikrazlarımız ", (Der. Deniz Karaman), **Câvid Bey ve Ulûm-ı İktisâdiye ve İçtimâiye Mecmûası** içinde, Ankara, Liberte Yayınları, 2001, s. 111-120

Cavid, Mehmet: " Neşriyat ve Vekayi-i İktisadiye-5-", (Der. Deniz Karaman), **Câvid Bey ve Ulûm-ı İktisâdiye ve İçtimâiye Mecmûası** içinde, Ankara, Liberte Yayınları, 2001, s. 220-228

Cavid, Mehmet: "Neşriyat ve Vekayi-i İktisadiye-6-", (Der. Deniz Karaman), **Câvid Bey ve Ulûm-ı İktisâdiye ve İçtimâiye Mecmûası** içinde, Ankara, Liberte Yayınları, 2001, s. 228-236

Cavid, Mehmet: " Düyûn-ı Umûmiye-i Osmâniye", (Der. Deniz Karaman), **Câvid Bey ve Ulûm-ı İktisâdiye ve İçtimâiye Mecmûası** içinde, Ankara, Liberte Yayınları, 2001, s. 121-128

Cavid, Mehmet: " Borsa Muamelatı", (Der. Deniz Karaman), **Câvid Bey ve Ulûm-ı İktisâdiye ve İçtimâiye Mecmûası** içinde, Ankara, Liberte Yayınları, 2001, s. 242-307

Cavid, Mehmet: " Ticaret Şirketleri - Mukaddime-", (Der. Deniz Karaman), **Câvid Bey ve Ulûm-ı İktisâdiye ve İçtimâiye Mecmûası** içinde, Ankara, Liberte Yayınları, 2001, s. 308-431

Cavid, Mehmet: " 1327 Senesi Muvâzene-i Umûmiyesi Esbâb-ı Mucibe Layihası", (Der. Deniz Karaman), **Câvid Bey ve Ulûm-ı İktisâdiye ve İçtimâiye Mecmûası** içinde, Ankara, Liberte Yayınları, 2001, s. 432-469

Cavid, Mehmet: " 1327 Senesi Muvâzene-i Umûmiyesi Esbâb-ı Mucibe Layihası, Esbâb-ı Mucibe Layihasından Mâbâd, Kavanin-i Mâliye ve Tezyid-i Varidât ", (Der. Deniz Karaman), **Câvid Bey ve Ulûm-ı İktisâdiye ve İçtimâiye Mecmûası** içinde, Ankara, Liberte Yayınları, 2001, s. 470-476

Çakmak, Orhan: " TAKDİM", Mehmet Cavid Bey, **İktisat İlmi,** (Sadeleştiren: Orhan Çakmak), Ankara, Liberte Yayınları, 2001, s. iii-xv

Duman, Doğan: "Yeniden Yerli Malı", **Toplumsal Tarih**, Sayı. 63, (Mart. 1999), s.44-47

Gürsoy, Bedri: "100. Yılında Duyun-u Umumiye İdaresi Üzerinde Bir Değerlendirme", **İktisat Fakültesi Mecmuası,** C:40, sayı:1-4, 1984, s. 17-59

Hergüllü, Melike: "Halka Doğru Mecmuası", **Müteferrika**, RTB Matbaacılık, Sayı 2,(2002), s. 153-168

İlkin, Selim: "Mehmet Cavid Bey", **İslam Ansiklopedisi**., C:7, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993, s. 175-176

İsmet(Başvekil): " Fırkamızın Devletçilik Vasfı", Cem Alpar (hzl.), **Kadro,** C:II, Ankara, Ankara İktisadi Ticari İlimler Yayınları, sayı 22, (teşrinevvel 1933), 1978, s. 4-6

Kazgan, Haydar: "Selanik Türklerinin Çağdaş Düşünce ve Eylemleri", **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Şirketleşme**, İstanbul, Creative Yayıncılık, 1991, s. 158-163

Kazgan, Haydar: "Osmanlı Devleti'nde Finansal Faaliyetler ve Kurumlar", **Osmanlı'dan Günümüze Türk Finans Tarihi,** C:1, İstanbul:Creative Yayıncılık,1999, s.217-413

Keyder, Çağlar: " Kayıp Burjuvazi Aranıyor ", **Toplumsal Tarih,** Sayı.68, (Ağustos 1999), s.4-11

Koçak, Cemil: " Siyasi Tarih 1923-1950", **Türkiye Tarihi,** C: 4, Cem Yayınları, İstanbul, 1989, s. 106-125

Koraltürk, Murat: "Ahmet Hamdi Başar" ,**Tarih ve Toplum**, Sayı.150, (Haziran 1996), s. 4-14

Koraltürk, Murat: "Milli Türk Ticaret Birliği", **Tarih ve Toplum**, Sayı.167, (Kasım, 1997), s. 45-56

Koraltürk, Murat: "İstanbul Milli Sanayi Birliği", **Toplumsal Tarih**, Sayı. .68, (Ağustos, 1999), s. 18-23

Mardin, Şerif: "Batıcılık", **Türk Modernleşmesi**, Mümtaz'er Türköne ve Tuncay Önder (Der.), İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, s. 9-19

Mardin, Şerif: "Tanzimattan Sonra Batılılaşma", **Türk Modernleşmesi**, Mümtaz'er Türköne ve Tuncay Önder (Der.), İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, s. 21- 79

Mardin, Şerif: "19. Yüzyılda Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti", **Türk Modernleşmesi**, Mümtaz'er Türköne ve Tuncay Önder (Der.), İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, s. 81-100

Mutlu Cengiz : " Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Amele Taburları (1914-1918)", **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Üniversitesi Türk Tarihi Ana Bilim Dalı,2006, s. 78-79 (Çevrimiçi) http://www.belgeler.com./ osmanliarsivi, 14 Aralık 2011

Oktar, Suat ve Varlı Arzu: "İttihat ve Terakki Döneminin Ulusal Bankası: Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası", **Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F Dergisi**, Sayı II, 2009, s. 1-19

Parvus Efendi:"Eski Tutsaklık Yeni Tutsaklık", **Türkiye'nin Mali Tutsaklığı,** Muammer Sencer(Der.), İstanbul, May Yayınları,1977, s.53-54

Parvus Efendi : "Osmanlı Bankası ve Düyun-u Umumiye'nin Rolü", **Türkiye'nin Mali Tutsaklığı,** Muammer Sencer(Der.), İstanbul, May Yayınları,1977, s.63-65

Parvus Efendi : "Duyun-ı Umumiye'nin Gücü ve Önemi", **Türkiye'nin Mali Tutsaklığı**, Muammer Sencer(Der.), İstanbul, May Yayınları,1977, s.75-77

Parvus Efendi : "Düyun-u Umumiye'ye Teslim Edilen Gümrük Gelirleri", **Türkiye'nin Mali Tutsaklığı,** Muammer Sencer(Der.), İstanbul, May Yayınları,1977, s. 90-94

Parvus Efendi : "Osmanlı Devlet Rantı Kurulması Üzerine Önergemiz", **Türkiye'nin Mali Tutsaklığı,** Muammer Sencer(Der .), İstanbul, May Yayınları,1977, s.127- 128

Parvus Efendi: "Türk Tarımının Yakın ve Aydınlık Geleceği", **Türkiye'nin Mali Tutsaklığı,** Muammer Sencer(Der .), İstanbul, May Yayınları,1977, s.145-146

Parvus Efendi : " Türkiye'nin Mali Gelişimi ve Kırsal Kesimden Alınan Vergiler ", **Türkiye'nin Mali Tutsaklığı,** Muammer Sencer(Der .), İstanbul, May Yayınları,1977, s.149-150

Parvus Efendi: " Tecimsel Ticari Vergiler", **Türkiye'nin Mali Tutsaklığı,** Muammer Sencer(Der .), İstanbul, May Yayınları,1977, s.154-156

Parvus Efendi : "Borçlardan Kurtuluş Yolu", **Türkiye'nin Mali Tutsaklığı,** Muammer Sencer(Der.), İstanbul, May Yayınları,1977, s.177-184.

Parvus Efendi :" Devlet Tekeli Sorunu", **Türkiye'nin Mali Tutsaklığı,** Muammer Sencer(Der .), İstanbul, May Yayınları,1977, s.187-199.

Parvus Efendi :" Türkiye Avrupa'nın Mali Boyunduruğu Altındadır", **Türkiye'nin Mali Tutsaklığı,** Muammer Sencer(Der .), İstanbul, May Yayınları, 1977, s.232-236

Parvus Efendi: "Mali Tutsaklıktan Kurtulmanın Yolu", **Türkiye'nin Mali Tutsaklığı,** Muammer Sencer(Der .), İstanbul, May Yayınları,1977, s.237-239

Parvus Efendi: "Tedabir-i Zaruıyye-i Maliye," Tasvir-i Efkâr, 22 Temmuz 1330, s.3, (Der. Zafer Toprak), **Türkiye'de "Milli İktisat" (1908-1918)** içinde, Ankara, Yurt Yayınları, 1982 s. 391-392

Schmidt, Hermann: "Demiryolunun Ekonomiye Katkısı ", Bilgi Dergisi, Ocak 1913, (Der. Muammer Sencer), **Türkiye'nin mali tutsaklığı** içinde, İstanbul, May Yayınları, 1977, s.252-254

Sencer, Muammer: " Osmanlı Borçlarının Sonrası", **Türkiye'nin Mali Tutsaklığı** İçinde, (Der.Muammer Sencer İstanbul), May Yayınları,1977, s.203-206

Sezgin , Ömür: " Kadro Hareketi", Cem Alpar (hzl.), **Kadro,** C:I, Ankara, Ankara İktisadi Ticari İlimler Yayınları, 1978, s. 11-20

Somel, Selçuk Akşin: "Osmanlı Reform Çağında Osmanlıcılık Düşüncesi (1839-1913)", **Modern Türkiye'de siyasi Düşünce,** C:1, İstanbul, İletişim Yayınları, , 2001, s. 107-109

Tekinalp, Munis: "Yeni Harb Zamanında İstihsalât-ı Sınaiyyemiz,", İktisadiyat MecmuasıYıl 1, sayı :44-48, 8 Mart 1333, s. 38 , (Der. Zafer Toprak), **Türkiye'de "Milli İktisat" (1908-1918)**içinde, Ankara, Yurt Yayınları, 1982 s. 400.

Tekinalp, Munis: "Demokrasinin Gayesi,", Yeni Mecmua, Sayı 56, 8 Ağustos 1918,s. 68, (Der. Zafer Toprak), **Türkiye'de "Milli İktisat" (1908-1918)** içinde, Ankara, Yurt Yayınları, 1982 s.408- 409

Tekinalp, Munis: "Yeni İstikamet İstikrazı", Yeni Mecmua, cilt 2, sayı 40, 18 Nisan 1918,s. 264, (Der. Zafer Toprak), **Türkiye'de "Milli İktisat" (1908-1918)** içinde, Ankara, Yurt Yayınları, 1982s. 418-419

Tekinalp, Munis: "İttihad ve Terakki Fırkası'nın İktisadi Faaliyeti", İktisadiyyat Mecmuası, Sayı 30, 6 Teşrinievel 1332, s.1-2, (Der) Jakob M. Landau, **Tekinalp Bir Türk Yurtseveri (1883-1961)** içinde, İstanbul, İletişim Yayınları,1996, s. 248-251

Tekinalp,"Memleketimizde Büyük Sanayi", İktisadiyyat Mecmuası, Sayı 38, 29 Kanunuevvel 1332, s.1-2, (Der) Jakob M. Landau, **Tekinalp Bir Türk Yurtseveri (1883-1961)** içinde, İstanbul, İletişim Yayınları,1996, s. 252-256.

Tekinalp, Munis: "İstikbal-i İktisadimiz", İktisadiyat Mecmuası, Sayı 42, 9 Şubat 332, s.1-2, (Der. Jakob M. Landau), **Tekinalp Bir Türk Yurtseveri (1883-1961)** içinde, İstanbul, İletişim Yayınları,1996, s. 262-266

Tökin, İsmail Hüsrev: " Türkiye Köy İktisadiyatında Borçlanma Şekilleri", Cem Alpar (hzl.), **Kadro,** C:I., Ankara, Ankara İktisadi Ticari İlimler Yayınları, sayı 3, (Mart 1932),1978, s.25-34

Tökin, İsmail Hüsrev: "Türkiye Köy İktisadiyatında Toprak Rantı", Cem Alpar (hzl.), **Kadro,** C:I., Ankara, Ankara İktisadi Ticari İlimler Yayınları, sayı 4, (Nisan 1932), 1978, s. 10-14

Tökin, İsmail Hüsrev: "Türkiyede El-Sanayii" , Cem Alpar (hzl.), **Kadro,** C:I. , Ankara, Ankara İktisadi Ticari İlimler Yayınları, sayı 5, (mayıs 1932), 1978, s. 19-24

Tökin, İsmail Hüsrev: " Milli Kurtuluş Devletçiliği", Cem Alpar (hzl.), **Kadro,** C:II, Ankara, Ankara İktisadi Ticari İlimler Yayınları, sayı 19, (Temmuz 1933),1978,s. 23-31

Tökin, İsmail Hüsrev: " Dünya Buhranına Umumi Bir Bakış.", Cem Alpar (hzl.), **Kadro,** C:II., Ankara, Ankara İktisadi Ticari İlimler Yayınları, sayı 20, (Ağustos 1933), 1978, s. 23

Tökin, İsmail Hüsrev: " Türk Köylüsü Bir Toprak Reformu Bekliyor", Cem Alpar (hzl.), **Kadro,** C:I., Ankara, Ankara İktisadi Ticari İlimler Yayınları, sayı2,(şubat 1932), 1978, s. 21-24

Tökin, İsmail Hüsrev: "Beş Senelik Programın Manası", Cem Alpar (hzl.), **Kadro,** C:III, Ankara, Ankara İktisadi Ticari İlimler Yayınları, sayı :27, 1978, s. 26-30

Tör, Vedat Nedim: "Müstemleke İktisadiyatından Millet İktisadiyatına" , Cem Alpar (hzl.), **Kadro,** C:I., Ankara, Ankara İktisadi Ticari İlimler Yayınları, sayı2, (şubat 1932), 1978, s. 9-14

Tör, Vedat Nedim: "Niçin ve Nasıl Sanayileşmemiz Lazım", Cem Alpar (hzl.), **Kadro,** C:I, Ankara, Ankara İktisadi Ticari İlimler Yayınları, sayı 6, (haziran 1932), 1978, s.13-18

Tör, Vedat Nedim: "Fındıkta Devlet Kooperatifi. ",Cem Alpar (hzl.), **Kadro,** C:I, Ankara, Ankara İktisadi Ticari İlimler Yayınları, sayı 9, (Eylül 1932), 1978, s. 11-18

Tör, Vedat Nedim: "İktisatta İstiklal.", Cem Alpar (hzl.), **Kadro,** C:II, Ankara, Ankara İktisadi Ticari İlimler Yayınları, sayı 22, (Teşrinievvel 1933), 1978, s. 14-18

Tör, Vedat Nedim: "Sanayi Plânından Sonra Ziraat Plânı", Cem Alpar (hzl.), **Kadro,** C: III, Ankara, Ankara İktisadi Ticari İlimler Yayınları, 1978, Sayı: 35, s.23-27

Tör, Vedat Nedim: "Çimento Sanayinde Devletçilik", Cem Alpar (hzl.), **Kadro,** C: III, Ankara, Ankara İktisadi Ticari İlimler Yayınları, 1978, Sayı: 27, s.19-25

Tufan, Ruhi : "Osmanlı Devleti 1325(1909) Yılına aitBir Bütçe Konuşması", **Maliye Enstitüsü Konferansları**, İstanbul, Güryay Matbaası, 1980, Sene.1979/1980, s., 129-146

Tunaya, Tarık Zafer: "İkinci Meşrutiyet'in Siyasal Hayatımızdaki Yeri" , **Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)** içinde, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2001, s. 121-177

Yıldırım, Seyfi: " Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bir Hukukçu ve Siyasetçi: Mustafa Şeref Özkan (1885-1938)", (Çevrimiçi) http://www.tarihihtisaskitapligi.comkutuphanedat, 11 Aralık 2011

Yılmaz, Murat: " Takdim", Mehmet Cavid Bey, **Zindandan Mektuplar,** Ankara, Liberte yayınları, 2001, s. vii-x

Yalçın, Orhan: " TAKDİM", Mehmet Cavid Bey, **İktisat İlmi,** Sadeleştiren: Orhan Çakmak, Ankara, Liberte Yayınları, 2001, s. iii-xv

Yalçın, Şiar: "Önsöz", Mehmet Cavid Bey, **Zindandan Mektuplar**, Ankara, Liberte Yayınları, 2005, s. i-vi

EK I.

Mehmet Cavid Bey'in kitapları ve çeşitli dergilerin içinde yayınlanan başlıca makaleleri şunlardır:[664]

I. Kitapları

A. Kendisinin Yayınlattığı Kitapları:

1. İlm-i İktisat, c. I, II, III, VI, İstanbul, 1324
2. Malımat-ı İktisadiyye, İstanbul, 1324
3. İhsaiyyat, İstanbul, 1325
4. İdama Beş Kala, İstanbul: Emre Yayınları, 1993
5. Şiar'ın Defteri, yayına hazırlayan: Şiar Yalçın, İstanbul: İletişim Yayınları, 1995

B. Nutuklarının yer aldığı, Hey'et-i Umumiyece yayınlanan Kitaplar:

1. Maliye Nazırı Selanik Meb'usu Cavid Beyefendi Tarafından İrad Edilip Risale şeklinde Tab'ıylaMemleket-I Osmaniyye'ye Neşr ve Tevziine Hey'et-i Umumiyece Karar Verilmiş Olan Birinci Nutuktur, İstanbul, 1327
2. Maliye Nazırı Selanik Meb'usu Cavid Beyefendi Tarafından İrad Edilip Risale şeklinde Tab'ıylaMemleket-I Osmaniyye'ye Neşr ve Tevziine Hey'et-i Umumiyece Karar Verilmiş Olan İkinci Nutuktur, İstanbul, 1327

II. Makaleleri

A. Servet-i Fünûn Mecmuası içinde yayınlanan makaleleri:

1. Bağlar Arasınsa, nu. 7, 15 Şubat 1316.
2. Fransa'da Müskirât Kanunu, nu. 523, 22 Mart 1317.
3. Fransa'da Müskirât Kanunu, nu. 125, 22 Mart 1317.
4. Vesâit –ı Nakliyye, nu. 530, 26 Nisan 1317.
5. Umûr –ı Nâfia, nu. 534, 24 Mayıs 1317.
6. Şimendiferler, nu. 536, 2 Haziran 1317
7. Osmanlı Demir Yolları, nu. 541, 12 Temmuz 1317
8. Almanya Gümrük Tarifesi, nu. 543, 26 Temmuz 1317.
9. Medeniyet ve Nüfus, nu. 549, 19 Ağustos 1317.
10. Japonya'ya Dair, nu. 549, 5 Eylül 1317
11. Muhasebe –i İktisadiye, nu. 552, 27 Eylül 1317.
12. İngiltere Ticareti, nu. 554, 22 Teşrinisani 1317.

---

[664] Eroğlu, **İttihatçıların Ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey**, s. 313-316

13. Şekercilik ve Şeker Buhranı, nu. 561, 10 Kanunuisani 1317.

B. Ulûm –ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası içinde yayınlanan makaleleri:

1. Mukaddime ve Program (A.Şuayb ve R.Tevfik'le beraber), c.I, 1324, s. 1-10
2. Kanûnu Esasimizin Maliye KanûnuHakkındaki Mevâddı,Cilt1 No 1 ss. 25-33
3. Neşriyât ve Vekayi-i İktisadiye I, c. I, 1324, s. 269-276
4. Neşriyât ve Vekayi-i İktisadiye II, c. I, 1324, s. 425-432
5. Neşriyât ve Vekayi-i İktisadiye III, c. I, 1324, s. 570-574
6. Neşriyât ve Vekayi-i İktisadiye IV, c. II, 1325, s. 123-135
7. Neşriyât ve Vekayi-i İktisadiye V, c.II, 1325, s. 258-272
8. Neşriyât ve Vekayi-i İktisadiye VI, c. II, 1325, s. 399-403
9. Müessesât-ı Nâfıamız I , Rumeli Şimendiferlerimiz, c. I, 1324, s. 72-123
10. Müessesât-ı Nâfıamız II, Selanik Manastır Demiryolu, c.I, 1324, s. 341-363
11. Beynelmilel İhsâiyât Enstitüsü, c. I, 1324, s. 536-542
12. Ticaret Odaları, c. I,1324, s. 198-232
13. Ticaret Şirketleri, c. V,1325, s. 767-747
14. Ticaret Şirketler, c. V,1325, s. 867-966
15. Ticaret Şirketler, c. V,1325, s. 993-1012
16. İstikrâzât, c. I, 1324, s. 386-426
17. Badel İntikalât İstikrazları, c.II, 1325, s. 1-18
18. İstikrâzât, c. III, 1325, s. 257-288
19. İstikrâzât, c. III, 1325, s. 514-554
20. İstikrâzât Mukavelenâmeleri, c. IV, 1325, s. 135-144
21. İstikrâzât Mukavelenâmeleri, c. IV, 1325, s. 174-176
22. İstikrâzât Mukavelenâmeleri, c. IV, 1325, s. 380- 398
23. Bütçe, c.III, 1325, s.307-370
24. Bütçe, c.III, 1325, s.476-512
25. Borsada İcrâ Kılınan Muâmelât, c. IV, 1325, s. 66-106
26. Borsa Muâmelâtı, c. IV, 1325, s. 433-451
27. Borsa Muâmelâtı, c. V, 1325, s. 577-612

C. Musâvver Muhît Mecmûası içinde yayınlanan makaleleri:

1. Şirketlerin Hakk- ı Tasarrufu, nu. 6, 27 Teşrinisani 1324, s. 92-94
2. Meclis- i Meb'usan'da Bütçe Komisyonu, nu. 8, 11 Kanunuuevvel 1324, s. 124-126

D. Mülkiye Mecmûası içinde yayınlanan makaleleri:

1.Memleketimizin Vesait-i Serveti, nu.1, 1 Şubat 1324, s. 26-29

E. Sabah Gazetesi içinde yayınlanan makaleleri:

1.Ecnebi Sermayeleri, 15 Teşrinievvel 1908.

F. Tanin Gazetesi içinde yayınlanan makaleleri:

1. Gümrüklerimiz, nu. 15, 2 Ağustos 1324.
2. Umûmi İstatistik Dairesi, nu. 64, 20 Eylül 1324.
3. Tensikat- ı İhsâiyemiz I, nu. 78, 4 Teşrinievvel 1324.
4. Tensikat- ı İhsâiyemiz II, nu. 85, 11 Teşrinievvel 1324.
5. Tensikat- ı İhsâiyemiz III, nu. 90, 18Teşrinievvel 1324.
6. Tensikat- ı İhsâiyemiz IV, nu. 97, 25 Teşrinievvel 1324.
7. Tahrir- i Nüfus, nu. 104, 1 Teşrinisâni 1324.
8. Ticaret Kanunu Lâyihası I, nu. 126, 23 Teşrinisâni 1324.
9. Ticaret Kanunu Lâyihasıl I, nu. 133, 30 Teşrinisâni 1324.
10. Gümrüklerimiz, nu. 155, 24 Kânunuevvel 1324.
11. Gümrüklerimiz, nu. 183, 21 Kânunuevvel 1324.
12. Manyas-zâde Refik Bey, nu. 214, 21 Şubat 1324.
13. Muvakkat Bütçe, nu. 4 mayıs 1325.
14. Umûmi Bütçemiz, nu. 289, 9 Haziran 1325.
15. Maliye Nazır-ı Cedîdi, nu. 295, 15 Haziran 1325.
16. Mehmet Cavid Bey'in, Meşrutiyet, Birinci Dünya Savaşı ve Mütareke Dönemlerine Dair Notları-tefrika-, 30 Ağustos 1943- 22 aralık 1946.

G. Tasvir-i Efkâr içinde yayınlanan makaleleri:

1. 1333 Bütçe Münasebetiyle Maliye Nazırı'nın Beyanâtı, 8 Mart 1917.

H. Ticâret-i Umûmiye Mecmûası içinde yayınlanan makaleleri:

1. Maliye Nazırı Mehmet Cavid Bey'in Meclis- i Meb'usan'da Beyanı, sayı: 22, 13 Kânunuevvel 1333, s. 351-52.
2. Mehmet Cavid Bey'in Beyanı, sayı: 23, 30 Kânunuevvel 1333, s. 361-363.
3. Mehmet Cavid Bey'in Beyanı, sayı: 24, 27 Kânunuevvel 1333, s. 373-74.
4. Maliye Nazırı Mehmet Cavid Bey'in Avanslar Hakkında Meclis- i Meb'usan'da Beyanı, sayı: 26, 10 Kânunusâni, 1334, s. 25-27.
5. Maliye Nazırı Mehmet Cavid Bey'in Hazine Bonoları Hakkında Meclis- i Meb'usan'da Beyanı, sayı: 28, 24 Kânunusâni, 1334.

I. Kadın Mecmuası içinde yayınlanan makaleleri:

1. Kadınlara Dair, Hanımlarımıza, sayı: 1, 13 Teşrinievvel 1324, s. 2-4.
2. Kadınlara Dair, Hanımlarımıza, sayı: 6, 17 Teşrinievvel 1324, s. 1-3.

J. Şürâ- yı Ümmet içinde yayınlanan makaleleri:

1.Şürâ-yı Ümmet'e Takaddüme-i Nâçiz/Nasıl Başladı?, Selanik,12Nisan 1325.